

СБ (АЛР.)
Л-524.

ТОРКО ЈАИ

1982

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

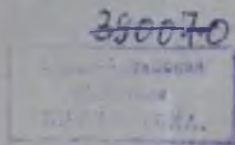
Коллич. пред. _____

Сух. тип. № 7. 10296 -- 10.000 000.

08 (Лит)
1524.

ТОРКО ЖАЙ

Литературно-художественный жуунты

Алтайдын бичиктер чыгарар издательство­зынын
Туулу Алтайдагы бөлүгү . 1982

Байрам Суркашев

СУУГЕН ӨЙИМ — КЕЕН ЖАЙ

*Эске алып жүргеним —
Эл-жүрекке кеен жай.
Эңир түндө сүйгеним —
Ээн жерде алтын ай.*

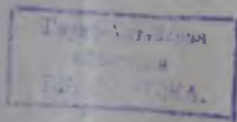
*Кайа көрүп сананзам,
Качан да ундылбас кайран жай.
Кажы бирде суузазам,
Сүтке илден сүйгөн жай.*

*Эл-жонумнын кереези —
Эдил күүктү эне жай.
Амадап сакыган немези —
Аражаны илден амыр жай.*

*Лаш тужымды жайкаган
Жайалталу жажыл жай.
Ыраактан келеле ыйлагам:
Ырызым менин — байлык жай.*

*Келер жылды сананзам,
Кеен жайым көрүнөт.
Санаам салып сакызам,
Чечектери түжелет.*

*Сүйгөн өйүм — кеен жай,
Элен чакка эзен жай.
Солонгы сайылган солун жай,
Соодоп жүрөр өйүм — жай.*

КПСС-тин ТӖС КОМИТЕДИНДЕ

Литературно-художественный журналдардын коммунистический строительствонун практиказыла колбулары керегинде

Бу сурак аайынча КПСС-тин ТӖс Комитединин жӖбинде СССР-дин бичинчилеринин Союзы, онын журналдары ла газеттери албаты-калыктын жӖрӖмиле, коммунизмди тӖзӖп бӖдӖрер ишле литераторлордын творческий колбуларын тыгыдары ла элбедери жанынан жаан иш ӖткӖрип турганы айдылды Ол иш литераторлордын ийдезин КПСС-тин XXVI съезди тургускан задачаларды бӖдӖрерине ууландырат, бичинчилердин творческий тапкырын тыгыдып, жайалтазын бӖжидет. Литературный ишти тӖзӖбӖринде СССР-дин бичинчилеринин Союзынын журналдарынын учуры бийиктеген.

Социализмди тӖзӖп бӖдӖреринде ат-нерелӖ ишти, совет улустын жӖрӖминин духовный байлыгын, ТӖрӖлстин улу-жаан једимдерин иӖк. Л. И. Брежнев эске алынып, сӖреен терег ле јарт кӖргӖзип бичигендерин журналдар кепке базып јарлаганы орооннын общественный жӖрӖминде жаан керек бололо, бистин литературага оморкодулу јозок болды деп, партиянын ТӖс Комитединин жӖбинде темдектелди.

Журналдардын редакциялары партийный комитеттердин ле бичинчилердин организацияларынын жӖмӖлтӖзиле промышленный предприятиялердин, жаан стройкалардын, колхозтордын ла совхозтордын коллективтериле, черӖнин ле флоттын жуучылдарыла литераторлордын творческий колбуларын элбедип турулар. ИшкӖчиле јаткандарла жаан-тайын колбулу болгоны, албаты-хозяйствонун жаан учурлу объектеринде шефский иш, социально-экономический ле духовный жӖрӖминин сурактарын кычыраачыларла кожо шӖӖшкени литератураны јаны тематикала байгызат, журналдарда јарлалган материалдардын учурын ла тоомјызын бийиктедет.

Јакшы иштин ченемелин кӖргӖскен, јурт јерлерди социальный јангыртып турганы керегинде, айландыра турган ар-бӖткенди корыыры ла чеберлееря керегинде статьялар ла очерктер кычыраачыларды тыг јилбиркедип јат Андый статьялардын ла очерктердин кезиктери аайынча партийный ла государственный органдардын јӖптӖри бар.

Оныла коштой литературный журналдардын ижин јарандыраы керектӖ деп, КПСС-тин ТӖс Комитеди шӖӖп туру. Бичинчилердин об-

щественный эрчими тыгыганы, политический билгири бсқони, профессиональный таскадузы бийиктегени коммунизмди тзббр задачаларды бддуреринде, албаты-калыктын культурный керексинени жеткил-десринде литературно-художественный журналдар бойларынын жмблтзин тыгыдар арга берип туру. Же бичиичилердин организациялары, журналдардын редакциялары бггнги кундеги жаан учурлу сурактар аайынча чокым ууламжылу произведениелер бичирине жайалталу литераторлорды тартып алары жанынаг кичеенбей жадылар. Совет улустын бзуп жаткан жагы уйелери олардын бйине, кбрм-шүүлтезине, жадын-жррмине, амадуларына жарамыкту ат-нерелу кижини кргүскен художественный произведение керексип жат. Андый произведение албаты-калыктын жррм-салымын кргүзип, улустын кылык-жагына жакшы салтарын жетиреринде алаңзу юк.

Журналдардын редколлегиялары, партийный организациялары, авторлары олардын алдында турган задачаларды, бойларынын ижин кичеен бддурер учурлу. Кезик журналдарда кепке базылып чыккан произведениелерде ада-тбрл историяда, социалистический революцияда, коллективизацияда болгон керектерди жастыра кргүзип турганда-рыла жбсинерге жарабас. Жарлалган кезик материалдарда эмдиги бйдгн керектерди калай, булгаштыра кргүскени учурап жат. Бир канча журналдарда редколлегиялардын учуры жабызадылган. Журналдардын башкараачылары авторлордын алдына керекту некекте этпей бардылар. Журналдарда художественный жанынаг уяан, оок-теек сурактар кддүрилген произведениелер чыгып турганы ас эмес.

Журналдардын страницаларында кепке базылып чыгып турган кезик историко-литературный ла литературно-критический иштерди бичиген улус жаан керектерди бойы жетире ондоп болбой, булгалып, жарты юк ла алаңзулу шүүлтелер айдып, албаты-роннын жррминде болуп турган керектерди чокым жарт, классовый шүүлте эдип болбогони кргүскилейт. Литературный критикага кезикте чокым жарт шүүлте жетпей туру.

КПСС-тин Тбс Комитеди бойынын жббинде СССР-дин бичиичилерини Союзина, литературный журналдардын башкараачыларына творческий ишчилердин эрчимин ле ажарузын, литературный газет-журналдардын художественный эп-аргаларын партиянын ичбойындагы ла тышжанындагы политиказынын тбс сурактарына, КПСС-тин XXVI съездинин жптбри аайынча орооннын социально-экономический бзүминин жаан учурлу жолдорына ууландырзын деп жақыды. Литературно-художественный журналдардын ла ишкүчиле жаткандардын коллективтеринин ортодо творческий колбуларды жарандырар керек. Бу иште тбс амаду — искусствоны жррмис байгызары, эмдиги бй керегинде художественный жанынаг бийик кеминде произведениелер бичири.

Литературно-художественный журнал бйлб тен барар, Совет обществонун жррминде болуп турган озочыл ченемелди, жагы немени

јѳмѳѳр, албатынын јилбўлериле, партийный ээжилерле башкарынар учурлу деп, КПСС-тин Тѳс Комитединин јѳбинде айдылды. Бичинчилердин организациялары, литературный журналдардын редколлегиялары экономиканы јаан једимдў эдери, производстводо колбуларды јарандыраы, социалистический мѳрѳйди элбедери јанынан КПСС ѳткўрип турган иш аайынча сурактарды кѳдўрген произведениелер бичирип јеткилдеери керектў. Советский экономиканы мынан ары ѳскўрериле тадачалар јаны кижини ѳскўрип чыдадарыла колбулу. Бу керек художественный произведениелер бичириине телкем јол ачып туру.

СССР-дин бичинчилеринин Союзы ла литературный журналдардын редакциялары КПСС-тин Тѳс Комитединин майский (1982 ј.) Пленумында нѳк. Брежнев Л. И. эткен докладтагы тадачаларды, СССР-дин Аш-курсактын программазын бўдўреринде бойынны јерин, эдетен ижин, учурын табып аларына творческий ишчилерге болужар учурлу. Науканын ла озочыл ченемелдин једимдерин тўрген тузаланганы ажыра јурт хозяйствоны јангырта тѳзѳгѳни литераторлордон бойынны ајарузын јурт јерде иштейтен ле јуртап јадатан јаны айалга тѳзѳѳриле колбулу керектерди художественный аргаларла кѳргўссин деп некеп јат. Јерди, ар-бўткенди, јурт јердеги ишти сўўрине јашѳскўримди ўредип тазыктыраы јанынан литература кѳпти эдер аргалузы партиянын Тѳс Комитединин јѳбинде айдылды.

КПСС-тин Тѳс Комитеди СССР-дин бичинчилеринин Союзына, журналдардын редколлегияларына ла редакцияларына, литературный критикага социальный јаап учурлу керектерде творческий бедренишке, совет кижиге јарамыкту амадулар кѳргўзериине јѳмѳлтѳ эдин турзын, јўрўмдеги керектерге киришпейтениле, јангыс бойы јаар тартынар кылыктарла тартышып деп, шўўлте этти.

Художественный ѳстинг таскамал учурын бийиктедерине, Тѳрѳлине, партиянын керегине берингенин бийик чўмдеп кѳргўскен патриотический произведениелер бичириине бастыра аргаларды тузаланар керек деп, партиянын Тѳс Комитединин јѳбинде айдылды. Социалистический реализминин искусствозыцын эг бийик тадачазы — совет јўрўминин јакшынак једимдерин, коммунистический кылык-јан јенгенин, совет кижинин моральный чындыын, темдектезе, улуска болуп ак-чек иштенирин, интернационализмди, бистин улу керегис јенип чыгарына совет улус бўдўп турганын чындык кѳргўзери. Журналдар союзный ла автономный республикалардын художественный ченемелин толо кѳргўзери, карындаштык литературалардын произведениелерин орус тилге ле СССР-дин албатыларынын ѳскѳ дѳ тилдерине кѳчўрип тургандарына ајару эдер, социалистический нациялардын культуралары мынан ары там јууктажарына, бой-бойыннан байгызыжарына, кѳп национальностьторлу совет ѳбшествонын идеяны ла политический бирлиги, социалистический најылыктын ороондорынн албатыларынын најылыгы тыгырына јѳмѳлтѳ эдер учурлу деп, документте айдылды.

СССР-дин бичиичилеринин Союзы, онын газет-журналдары советский литераторлорды, гран ары жанында культураныг прогрессивный ишчилерин жуу-жепселдерди көптөдөрин токтодоры учун, амыр-энчү ле албатыларга жеткер жок болоры учун, термоядерный жууны болдыртпазы учун тартыжуга көдүрери, ишкүчиле жаткандарды совет албатынын революционный жөнүлерин корыырына белен эдип үредип тазыктырары керектү.

Художественный сөс марксизм-ленинизмнин жөнүзи учун тартыжуда, телекейде эки системаныг ортодо идеологический тартыжуда качан да болзо, эн тыг эп-арга болгон до, болуп та жат деп, Төс Комитеттин жөбинде айдылды. Бичиичилердин телекейдеги ижин, олор идейный бөштүле, коммунизмге удурлашкандарла эрчимдү тартыжып билерин партия бийик темдектен жат. Политический романнын, публицистический фильминин, драманын ла поэзиянын жаан жөнүзи художественный творчестводо бу ууламжы өйдин некеלתезине жарап турганын көргүзет.

КПСС-тин Төс Комитеди СССР-дин бичиичилеринин Союзынын, республикалардагы союзтарынын, журналдардын редколлегияларынын ажарузын художественный публицистиканы мынан ары там тыгыдарына улаидырып туру. Бу керекте жинт литераторлорго ангылу ажару эдер керек. Творческий командировкалар, редакциялардын жакылталары аайыпча жаан учурлу материалдар белетеери олордын жүрүмин чике жолго тургузатан, профессиональный таскадузын тыгыдар школ болор.

КПСС-тин Төс Комитединин жөбинде журналдардын баштамы партийный организацияларды редакциялардын коллективтеринин ижинде жаан учурлузы темдектелди. Олор тематический пландарында, жарлалып турган материалдардын кемин жарандыларында, редакциялардын ишчилерин талдап, үредип тазыктырарында туружар, качы ла ишчи бойынын ижи учун каруулу болорын бийиктедер, редакциялардын коллективтеринде критика ла самокритика болорын жеткилдеер учурлу.

Союзный республикалардын компартияларынын Төс Комитеттерине, партиянын крайкомдорына ла обкомдорыпа, КПСС-тин Московский городской комитедине литературно-художественный журналдардын идейно-творческий ижине күнүн сайын ажару эдип турзын, литераторлор городтын ла журттын ишкүчиле жаткандарыла колбулу болорына жөмөлтө этсин, литературный газеттерде ле журналдарда жарлалган материалдарды шүүшсин, ол материалдарды идеологический иште тузаланзын деп жакыган.

СССР-дин бичиичилеринин Союзы, СССР-дин Госкомиздады СССР-дин Госпланыла, СССР-дин акча-жөбө башкарап Министерствозыла кожо журналдарды кепке базып чыгарар материально-технический аргаларды тыгытсын, полиграфический жазалын, тиражтайтанын, таркадарын жарандырзын деп, КПСС-тин Төс Комитединин жөбинде жакару берилди.

ПРОЗА

Таныспай Шинжин

АК ТУРЛУ

(Повестьтен алган үзүк)

I

Качан мен городтон аймакка једип келеримде, менен озо келген ончо комсомолдор колхозтор сайын таркай бертир. Кажы колхозко кемдер барганын чек билбей, эмди меге кайдаар ууланар керек деп шүүп отырганчам, ВЛКСМ-нин райкомынын качызы кирип келди.

— Ичикей!.. Је не? Оройтыган ба? Кандый јүрген? Үредү кандый? Быјыл үчинчи курста ба?

Байкалдын бу сурактарына каруу да берер күүним јок. Ол ончозын билер мен быјыл, чын, үчинчи курста, үредү кем јок, онон до ары

— Ончозы јакшы. Јаңыс ла кожо үренип турган нөкөрлөрдөн артып калганым ачу. Ректор божотпой, эки күнге туткан Јүк ле арайдан божотты — деп, ненин учун студенттерле бир аай келбегенимди Бекпеевке айттым.

Бекпеев Байкал колдорын јылыдарга амадап, оморды ууштай тудала, јаактары бултайып келгенче кей толтырып алала, тарый-тарый үрүп ле турды. Ол бойынын столынын үстине энчейип, та нени де аярып, мен јаар көрбөй сурады:

— А ректор не керек сени божотпой турган?

— Та — дедим. — Барбазың ла деер Ыйлап јадып, јүк ле арайдан суранып алдым.

— Јарт, јарт. Је эмди кандый колхозко?

Районнын кажы ла колхозын адап ийейин дезем, а байагы менин нөкөрлөримди та качызына ийгилеген. Нөкөрлөрлө кожо иштезе, артык нне.

Эмди ле, бу ла салкын јок, ыжык кыптан чыгарга турган чылап, шарфты мойынга тыгыш ороп, фуфайкамды кымый тудуп топчыланып ийдим Бекпеев ненин де учун мени будымнан ала бажыма чыгара көрүп, көстөри јалтырап, нени де айтпай, база ла столынын үстине энчейди.

— Је, Байкал, Темдеков Томос, Чынаатов Улай, Шагайтов Шуру деген улусты кажы колхозко ийгенин айдып берзен.

— А сен не, омор јогынан иштеп болбозың ба, Темир? — деп, үчин-

чи качы чала күлүмзиренген айас сурады. — Ол уулдар энг ле ыраак колхозко ийилген. Анда сүрекей куч... Кар жаан. Улус ас. Анда жагыс та олор эмес, өскө студенттер база бар.

Районнон ыраак эки колхоз бар. Олор кажызына барды болбогой. Байкал оны айтпай, чала бийиркеп туру.

— Же ол студенттерди кажы колхозко ийди?

— «Кызыл чолмонго» — деп, Байкал айтты. — Же сен анаар барга ба?.. Билеринг бе, Туланов, ол колхозко жеткенче, сенин меенг уштыла тогуп калар. Онон сен жагыскаң. Колхозко сени кем жетирер. Оны билзеген... Бистин райкомдо кем де артпаган. Ончозы колхозтор сайын атаган. Мен ол ло сенин кожо үренип турган нөкөрлөрдинди колхозко жетиргем... Уулдар коомой эмес. Талдама эрлер. Мен олорды жүк ле бийик боочыга жетиргем. Онон ары көңкөрө жер. Уулдар чаназын кийгилейле, жүктери белине бектеп буулайла, ары ла калыткан эди.

— А боочынын бажына жетире олор неле барган? — мен жылбиркедим. — Не десе, мен олордын ла иштеп барган колхозына барар учурлу.

Бекпеев меге кылчас эдип көрөлө, жүзип кандый да неме керектебеген эдип жуурып, көзпөккө жууктай базып, айтты:

— Боочыга жетире олорды тракторло апарганыс. Же уулдар городтонг чаналу келгендер. Иштеерге. Бор-кар курсакту да. Жакшы кийингилеп алган. Бот ол уулдар, чын, кайдаар келеткендерини жарт билгендер... А сен? Бу фуфайкаңла мындай соокко чыдажып болорунг ба? Фуфайканын ичинде жагыс ла пиджак туру не, уул. Свитер де жок. А штанын кандый? Тегин ле нитан. Ичинде жылу штан эш бар ба, жок по?

— Кальсон — дедим. — Жылу, кем жок. Чыдажарым.

— Мында соок. Туку төртөн градустанг ажыра туруп жат. Жагыс та соок эмес, же соок салкын шуурып турганын сен билбей жадын. Тен кандый да жылу болоз, салкын өткүре согуп жат... А сен?.. Сен, байла, турлуларда жыжык, жылу деп иженген бе?

— Же тынду кижини кандый-кандый эпти таап ла ийер болбой. Эмди жарт. Айдарда, Байкал, мен «Кызыл чолмонго» барып иштейтем. Жойу ла жүре берерим. Слер мен керегинде сананбагар.

— Неме, неме? «Кызыл чолмонго»? Бу канайып турун. Темир? Соокко чарчап каларын, уул! Мен сени анаар ийбей жадым. Бу энг ле жуук колхозко барарын. Анда улус жеткил, же сени көрүп туруп, таныш кижини туку жүс жирме жети километр жерге канайып салар. Чын, сенин нөкөрлөрдин барган турлу колхозтын төс журтынын бери жагында. Конторага барбаска жараар. Же түгөй ле журттаң ол турлуга жетире бежен бир километр. Бот, чото. Районнон ол турлуга жетире жетен алты километр. Кар жаан, соок. Бу сен канайып турун? Ойын эмес. Онын ордына бу жуугында, жирме беристе жерде, барып иште. Онынг бир кезек турлулары журтка жуук.

Мен Байкалдын бу сөстөрине ненин де учун, сүүнердин ордына, ачынып турдым: мени кижиге тообой, жуук ла жерге ийип, килеп турганы

жарабады. Менинг санаамла болзо, комсомолдыг райкомы кажы ла студентти карын ыраак турлуларга ийер керек.

Тышкары чыгарга туку байа белетенип алган кижиге, эмди уулдардыг барган јерин чокумдап алала, анаар канайда барары јанынан шүүй бердим. Боочыга ла једип алган кижиге ары јүгүрүп түшпейзин. Чана таап алза, карын да капшай түжер. Менде дезе чана јок.

— Је мен ол ло нөкөрлөр иштеп турган турлуга барып, озорло кочо иштейтем — деп, Бекпеев Байкалга айттым. Анайда айдала, эжик јаар бастым.

— Андый болзо, Темир, буруны бойына алын. Мен сенинг өбөкөндиге де, кайдаар ууланарга турганыңды да чаазыңга бичибедим. Бойыңда. Је сен учун бис каруузына турбазыс. Мында биске сенге уружарга ой јок... Колхозтордыг малы жаан кардан, јотконног улам курсакка јетпей јат. Бистиге иш ол... Оны бил, Темир.

— Је, алкыш, Байкал, — дедим. — Мен барып јадым Менинг учун коркыба. Кемге де айтпа. Мен де айтпазым...

Мынайып мен ВЛКСМ-нинг райкомына эки катап кирген турум. Баштап тарыйын ту качан билет алып. Экинчизе бу.

II

Бир күн, качан бис эртен тура ажанала, үрөнерге келеристе, институттыг комсомолының комитетине бир кезек уулдарды алдыртып туру дешкен. Байла, база ла не-не боло берген: кем-кем стипендия албас, не дезе, үредүниң көп күндерин божоткон. Кем-кем айса аракы ичкен Је шылтактар, керектезе, кайда барзын.

Бис экинчи урокко жаңы ла отырып аларыста, Иван Скориков, факультеттин комсоргы, аудиторияның эжигин ачып, бистиге алтай бөлүктөргө төрт уулдыг өбөкөлөрүн чаазыңнаг кычырды:

— Чынатов, Шагайтов, Темдеков, Ялбыраков он бир часта комитетке, оной ректорго.

Менинг өбөкөмдиге адабады. «Је, меге не керек. Мени де этпеген эдим» — деп сананып калдым. Көрүп, сананып отырзам, јок, бу уулдар ончозы тоомжулу. Үредүзи јакшы. Уроктор божотпой јат. Јозокту, темдектү күлүктөр эмей. Мен дезе чала ол уулдардыг кийин јанында ла. Меге тоомжулу ажару кайдан келзин. Ого коштой былтыр јаскы экзамендерде эки предметтен коомой темдектер алгам. Ол ло, стипендия да јок, тоомжу да болбойт. «Э-э, бу Туланов былтыргы јылдыг экзамендерин качан табыштырар?» — дежиң, үредүчилер бу ла келзе, сураар. Јуундарга канча кирези тургузар. Чек ле күүңге тийген. Је, карын, ректор, јаңы жаандап калган кижиге, бир катап педагогикадан зачет табыштырып турзам, бойы ла сурады:

— Сен, Туланов, бу былтыргы јылдыг экзамендерин не табыштырбай турган? Стипендия артык болуп јат па?.. Ада-энен койчылар ба?

Ректор анайда сурайла, он колынын алаканыла килең бажын сый-май согуп, чаазындарын көрө берди. Мен унчукпай ла отырдым. Ол эмеш отырала, катап ла эне-адам керегинде јилбиркеди. Менде ада да, эне де јок болгонун, оморды мен чек билбезим керегинде айтсам, ол бажын јайкайла, айса бу акказы јок канайып үренип турганымды кай-кап, сурады. «А бор-кар акча иштеп алып, үренип турбай» — дедим.

— Сен меге баштанган заявление бичи. Мен сеге ректордын фондынан јүс салковойды бичип берерим — деди.

Ол бйдөн ала ректор, Николай Николаевич Козин, мени билер боло берди. Кайда ла тушташса, эзендежер. Керек дезе бажын эмеш эгийтип јакшылажар. Айдарда ол мени канайда алдыртпады эмеш. Айса јетире јакшы билбес. Студенттер көп. Канчазын, кажызын эске алатан эди.

Уулдар комитетке јүре ле берди. Көрзөм, уулдардан јүк ле эки уул артып калтырс. Артканыон јети кыс. Олор чала мен јаар көргүлөп, кезиктери нени де шымыраныжат. Менин ичи-буурым чала чым этти. Ол анайда көргөндөри өчөлгөнгө түней. Экинчи уул — оору. Ол колхоз-совхозторго күс-јас эмезе јайгыда иштеп барбайтан. Институттыг да бойында кандый бир иш болгондо, ол көөркийди кем де ишке кычырбайтан. Былтыр јаскыда тозын-тобрак јалмап, балдарла кожо иштеп јадарда, үредүчи оны јандырып ийген эмей.

Уулдар комитетке јүреле, ректордын кыбына да барыптыр Биске келеле, нени де айдышпады. Бичиктү сумкаларын ла портфельдерин алып, јангылай берди. Олордын анайып унчукпаганын кыстар да керек-сибей, ол ло чаазынан баштарын көдүрбей отыргылады.

Талтүштиг кийининде јаткан јериске келзеес, байа уулдарыс тын белетениште: чаналар алып јазаган, рюкзактарга артык кийимдерин тыгып, калаш, печенье, пряниктер, консервалар суккан, терлеген-бурлаган эмтир.

— Э-э, Улай, је слерди не керек бүгүн алдырткан? — деп, коштой орында уйуктап турган нөкөрдөн сурадым.

Улай кургак калашты сахарлу сууга кожуп јип, карыла-карыла айтты:

— Бисти эн ле ыраак районго ийип јат. Анда кар јаан түшкен, ого коштой шуурган сүрекеј тын дейт. Бот, бисти колхозторго болушсын деп ийип јат.

— Не јанынан болужатан? — деп, мен ондободым.

— Э-э, сеге оны не айдар. Сен барбай јадыг. Былтыргы јылдагы төлүлеринди табыштыр. Ол сеге керек болор. А колхозторго барып болужатаны сеге керек јок.

Улай Чыпатов мениг кече эгирде экелген калаштын јарымын јип турган эмтир. Мен онын үчинчи бөлүгин бу ла талтүште јиирге санангам. Эмди дезе оны Улай күүжөп јат. Бодолян көрзөм, меге артпагадый. Унчукпадым. Аштаган болзо, јигей.

— Көп студенттер барып жат па? — деп, мен онок база ла сурадым.

— Жок, бистин факультеттен бирме кижн. Оскөзинен анча ок. Ончозы талдама уулдар... Кар күреерге андый эрлер жербойында жок дежет. Студенттерди болушка кычырып жат.

Улайдыг бу айтканы меге жарт: радионын жетирүзиле болзо, бистин областтын райондорында быыл сүрекей жаан кар түшкен. Оныла коштой сынырал, үрүп турган үзүгн жок эзин-салкын кайда. Бу айалгада койчыларга ла күч туру. «Кижиге не, бот малга не. Эмди соок салкынга өткүре соктырып, жарым тойу жүрген мал жаскыда жаңыс кажаттын алдында жаткылаар болбой» — деп, ол райондордон үренип турган уулдар ла кыстар айдыжып турганын бу ла күндерде уккам.

— А мени не бичитпегенеер, уулдар? — деп, керектин аайын ондоп алган кийинде, чала чугулым тийип, жаңыс та Улайга эмес, анайда ок ончозына арай ла ыйламзырабай айттым — Бичит койзогор, тынаар кыйылар ба? Кожо үренип жадыс, жаңыс кыпта жат жадыс.

— Жок, Темир. Бис кемди де бичибегенис. Карын бисти Иван Скориков бичиген. Барып бир эмеш кейге соктырып алза, үренгенинен чик жок жакшы ине — деп, байадан бери кемле де куучындашпай, жолго белетенип турган Шагайтов Шуру айда салды — Чын да, Темир, сен биске тегин жерге тарынба. Бис мында бурулу эмес.

Улай Чынатов мениг калажымды үзе жи салды. Же мен калаш та керегинде санапбай, канайып та бу нөкөрлөрлө кожо атанар арга санаптып турдым. Толток Темдеков биске одоштой кыпта жаткан. Кандый бир күч учурал тушта, ол бир-бир сүмени, айалгадаг чыгар учуралды келиштире айдып ла берер кижн эди. Эмди шак ого барып, институттан уштылып чыгар арга табары керегинде куучындашса кайдар деп, ого бардым.

— Бистин бөлүктинг уулдарын ончозын алзын деп комсомолдын комитетинде айткам. Керек дезе Скориков Иванга да. Же пенин де учун аяру этпедилер — деп, Толток айтты. — Сен бойыг суранзанг, ийбей кайда баргылаар деп. Түней ле ийер. Ректорго бар. Николай Николаевич сени жакшы билер. Айт, бистин бөлүкте ончо уулдарды ыраак аймакка ийип жат де. Ненин де учун мени артырып салган. Мен кожо барарым. Белетенип алгам дезен. Нени айдыжар эмеш. Көр.

Мен бистин жадып турган общежитиеден аткан окко бодолду чык ла. Институт жаар базарымда, жаңыс ла пиймамнын чоңчойы карас-карас эдип калган деп, кийинде уулдар каткырыжып турбайтты.

Чын да, мени ректорго киреле, Толток айтканы аайынча айда ла сал. Николай Николаевич озо баштан неме керектебей ле кулактын кырыла угуп жат, же мынан не де болбос деп сананып калгам.

— Бот мени комсомол дежип жат. А комсомолдорды ишке ийерде, мени дезе тоого кийдирбей, артырып турганы коронду — деп комыдадым.

Николай Николаевич калганчы сөстөрүмдү аярулу укту. Бир көзүң чала сыккыта көрүлбү, сурады:

— А Скориков Иван Сидорович не дийт? Оңоң уктуң ба?

— Жок — дедим, — ол бойы биске кирип, алатан улустың адын адаган. Мени десе керекке албаган.

— Бот ол Иван Сидоровичле куучындаш. Мен сени барбазын деп айтпай жадым. Же бу комсомолдың кереги. Кемди ийер, кемди ийбес — олоор шүүп жат — деп, ректор айдала, ижин иштей берди.

Мен база сурт эдиң эжиктен чыктым. Же ол күн мен Скориков Иванды (ол орус бөлүктө үренип жат, база үчүнчү курста, оның учун бис оны Иван ла дежетенис) бедире ле бедире. Жок. А уулдар белетенип гилеп алган. Эмди жаңыс ла машиналар келерин сакугылап турды.

Эртезинде сары танла уулдарды төрт машина отыргызып алып, ээчий-деечий институттын жанынан атангылады.

Ол ло күн мен Иван Скориковко туштадым. Мени нениң учун көрүлөрүмдө кожо район жаар аткарбадыгар деп суразам, айтты:

— Билерин бе, Темир. Анда барып, бу мындык соок күндөрлү февральда малга кар күрөп, одор чыгарары жеңил иш эмес. Сен чи, бодозон, төртөннөн ажыра градус соокко канайып чыдажарың? Бот, оның үстине сенде жылу кийим база жок. Бу ла фуфайканла кайдаар барарга чырмайып туруң? Ийбей жат, барба. Отыр, үрен. Берип жат — ал, согул жат — жүгүр. Бот ол ло, мениң сеге айдарга турганым... Ого коштой уулдар эмди эки-үч боочыны ажып, жүре берген. Олорго жетпезиң де.

— Баштапкызында меге кем де, нени де бербей жат, Иван — дедим. — Экинчизинде, чын, слерлер мени согул жадыгар: көрүлөрүмдө айрыла, артырып салганыгар мени соккоңоңа түңей. Оның учун жүгүрер аргам бар. Учунчизинде, көрүлөрүмдө жедери не де эмес. Түңей ле жедерим.

Мен оңоң ары Иванла урушпадым. Не де болзо, оңоңа жымжак куучындашса, керек, айса болзо, түзелсе берер болор бо деп санандым. ...Стенгазетти жартканымды эске алып, айса оның учун ийбей туру эмес пе?

Бу керек январь айдын экинчи жарымында болгон. Жаан ла удабаган, айдарда, шырка жазылбаган десе, бүдөргө де кем жок.

Бир күн институтка келзем, бистинг факультеттин студенттери газеттер, жарлар илип турган стенде та нени де көргүлөп, шаай тургулап алтыр. Кезиктери каткырыжат, кийинде тургандары, бөлдү чеден ажыра мойындарын чөйгөн уйлар чылап, мойындарын чөйип, көстөрүн тазырайтып, ичкери ле албадангылайт. Көрүп алган алдындагылары бери тыштына чыгарга ченезет. Оңолоры үрентен кыпка таркап барарда, мен келип, лаптап көрүм, мс, кайракардарды тен. Факультеттин «Ийне» деп кокыр учурлу газетинде мени ле Шагайтов Шуруны журап салтыр. Эң ле үстинде. Бис экү уйуктап жаткан эмитирис. Орто-

быста — тумбочка. Онын үстинде будильник. Тогуз час. А бу өйдө бистер терең уйкуда. Менин алдымда бичип салтыр: «Туланов Темир кинонын калганчы сеансына жүреле, тун ортозына жетире кызын үйдежиң. үредүни керектебей, көргөн түжин учына жетире түженип жат». Же оной өскө сөстөр бар. «Шагайтов Шуру шылтагы жогынан Тулановко жөмбөң, тун ортозына жетире музыка ойнодоп, нөкөрлөрине уйуктаарга бербеген. Нөкөрлөри үредүге барза, ол жетире уйуктап аларын јарт билген». Оной до ары эрмектер бар ла. Же өскө улусты шооткон неме јок эмтир. Јаан эмес чаазы бис экүге ле јеткени ол болор. Тойо көрүп, кычырып алала, үренерге кыпка келдим.

Ол күн газет түжине турган. үредүчилер де јеткилиңче көргүлеген «Акыр, бу мындай керек мениле качан болгон? Јок, је уйуктап калган ой болгон ло. Оны јажырбас керек. Ого коштой Шагайтов то анайып ла тун ортозына жетире музыкала урушпаган эди» — деп санандым.

Эртезинде мен эрте ажанып алала, студенттерден озо келдим. Келеле, саамайымды эки-үч катап тырмап ийеле, «бу керек төгүн, јастыра, јастыра неме улусты узак өйгө төгүңдебес учурлу» дейле, «Ийнени» стениден ушта тартып, төрт бөлүк этире тиле јыртала, аудиторияга келип, газетти портфельдин алдына салала, алтай литератураның өзүми керегинде бичиген лекциямды кычырып отырдым.

Тогуз час. Студенттер, үредүчилер келгиледи ле. Мен отырым ла. Күзүңи шыңыраарданг озо Скориков Иван эжитки ачып ийеле, сурады:

— Балдар, слер «Ийнени» көрдигер бе?

— Јок — дежиң, эки-үч студент айдарда, мен унчуктым:

— Бу јадыры — мен ого газетти алып бердим

— Кем мыны эткен? — деп, Иван эки көзи јаандап, кайкап сурады

— А, мен — дедим.

— Канайып сен? Сен јырттың ба? — деп, ол база катап сурады

— Ваия, — дедим, — чын, чын. Мен јырткам. А нениң учун төгүн јураган? Бот ол ло.

Иван жүре ле бербей, тегин јерге мениле эм не урушсын.

— Бот сего эмди, Темир, тапту ла једижер — деп, нөкөрлөрим айда салдылар.

— Чын неме чын ла болор. Једишсе, једишкей ле — дедим.

Је бу керектин өткөли јарым айдаң чик јок ашкан. Кем де оны ундыбазы јарт. Андый да болзо, ол керегинде кажызы ла унчукпайт.

Районго атанары јанынаң Иван Скориковло куучын коомой өткөн учун, мен ректорго јеттим. Николай Николаевич кыбында, көзнөктин јанында таңкылап турды. Онын кийгени военный кийим. Погон јок ло. Јууда жүрерде, военный инженер болтыр Күрди тудар да, оодор до кизи болгон дежиң, көп студенттер кокырап туратан. Онын сыны бийик, көксн талазак, је бажында бир де чач јок. Керек дезе поокылаңып өскөн торкодый сүрекей јымжак, јун да ошкош чач көрүнбес. Кыбына кирип келеримде, јерине отырып, соныркады:

— Не келдин, Туланов?

— Мен, Николай Николаевич, районго барып, нөкөрлөрлө кожо колхозко болужар санаамды айдарга келдим.

— Же олор туку качан жүре берди не!.. Сен оройтып калган, Туланов — деп, Козин мени токынатты. — Онон мындый соокто кайда барарга турун? Городто мынча кире соок, а анда, райондо?

— Жок, Николай Николаевич, бу соок биске, койдын-малдын ортозына эне-адабысла кожо өскөн балдарга не де эмес.

— Же сенде эне-ада жок ине. Кемле кожо малда болдын?.. Бүтпей жадым.

— Мен колхозтын малын кабырган кижининг билезинде өскөм. Түней ле, жаштаң ала мал ортозында.

— Же андый болзо, не, бар. Санаанг жеткенче иште.

Ол кичинек чаазынга пени де бичийле, кабортодон бүктөйлө, меге берип, айтты:

— Мыны бухгалтерге апарып бер.

— Же — деп айдала, божотконы учун сүүнгениме эки-үч катап бый-анымды жетирип, жакшылажала, чыгып, онын чаазынын бухгалтерияга берип ийерге, тонымды да кийбей, ологорго кирдим. Чаазынакты берип ийеле, чыгып жатсам, кийимнең кыйгы чыкты:

— Туланов, бу сен не? Акча сеге керек жок по?

— Кандай акча? — деп, мен кайкадым.

— Акчадый ла акча. Бу сеге ректор беш салковой берзин деп бичип салтыр. Ме, кел ал — дешти.

Чын да, Николай Николаевичтин берген чаазынында та нени де бичип салтыр. Чаазын столдын ары учында жатты. Мен акчаны алала, билет аларга станция жаар жүгүрдим. Талтүштин кийинде баратан автобуска билетти алала, жаткан жерге келип, ич кийимнең катай кийип, такалу кара пыймамды шиндеп көрзөм, кем жок эмтир.

Ол ло күн автобус мени ончо улусла кожо Чуйдын жолыла шунгудып, орой эгирде Ак-Айрыга экелди.

III

Ак-Айрыда мен көп катап болгом. Бу кичинек журттын турган жери эки жааң туунын эдегинде. Туулар десе каскак та, бийик те. Көрзө, чөрчөктин сөзине түней: эки туунын бирүзи энези, бирүзи адазы ошкош. Арка жанында, жолдын ичкери тужында, база ла бийик туу. Бу тууны көрзөң, ол агашла туй жабынып алган. Чибилер курч чичке баштары, баатырлар жыдаларын өрбү тургуза туткандый, айас күнде түс туткан, Чуй ичинен соккон салкын-эзинге эмесе карлу күнде десе бүрлерин шуулаткан, баштарын жайкаткан тургулаар.

— О-о, сен не оройтыган? Нөкөрлөриң баргалы эмди үч коноотыры — деп, менин конгон айылдын ээзи кайкады. — Бир ле болгон

келбес керек. Мындый соокто жагыс ол уулдардын барып токтогон турлузына тен жойу жедерден башка. Районго жетсен, кем жок. Анда машина табыла бербей. Бу Ак-Айрыдан да районго жетире барарга куч эмей. Машиналар ас жүрүп жат.

Эртезинде мен озо баштап районго, онон уулдардын барып токтогон колхозына жедип барарына болуп, сары тагла машина тостым. Чын да, эки боочы ажыра барары бу жерде тегиндү эмес. Жүк ле арайдан Ак-Айрыдан районго барып жаткан почтанын машиназына отырып алып, жолымды база ла көндүктирип ийдим.

Машинада мениле кожо база бир кижн болды. Бастыра бойы туйук соок машина озо баштап кем жок ло болгон. Же бир одус километр барган соондо, тиштер бой-бойына тийижип, темир жабынчыга чарак мөндүр жааганда кандый эди, анайып тызыражып баштады.

— Же, уул, адыг кем эди? — деп, байаа эр кижн менен сурады. Мен айдып бердим. — Сен ачу аш тудуп ийезин бе? Барарга эм де ой-ой-ой! Бир уурт тудуп ийзен, коомой болбос, Темир. Бу жаан боочыларды мен аш жок ашпайтам.

Эр кижн, онын айдыжыла болзо, райондогы сельподо иштеп турган. Меге кружкага актан уруп, амза дедн. Мен көп сананбадым, жык ла берзем, сүрекей соок эмтир.

Экилебис анча-мынча ойдинг бажында, чур-чуманак эдип куучын-дажа бердис.

Машинанын жайканыжы тыг ла болды. Же түгей ле соок. Ачу аш амзаган кийнинде, эди-каным изиген ле. Анайып ла барып жатсаас, машина келтес-мултас эткен. Токтой берди. Жаан удабай шофер кийин жанындагы эжикти ачып, айтты:

— Машина күртке түшкен. Чыгып болбой жат. Ийдишсегер.

Бис экү машинанын ичинең чыгара чачылып, калып ийдибис. Шофер темир күрек чыгарып, машинанын көлөсөлөринин алдында карды күрегер деп жакарала, бойы база та нени де жазап турды. Почтаны үйдежип аппараткан кижн кабинадан чыгала, күртти көрүп, бажып жайкайла, айтты:

— Күнүн ле мындый күртке учурап жадыс. Бу тайга тен жагыс ла салкын-езиле үрүп жадатан болбой.

Оо-боо жетпей, байа сельпонын ишчизиле кожо күрт карды күреп ал чыктыс. Шофер кабиназына кирип, машинаны ичкери жүргүзөргө болуп, ары-бери жайкандырып ийеле, кичинегеш ородон чыгара калыдып, жорыкты көндүктирип ийди.

— А ол туку мөштинг жанына барып тура түжер. Бисти сакып алар — деп, күректн тайанганча ичкери базып, эр кижн айтты. Ол онон ары эрмек айтпай барды.

Машинага отырып алган кийнинде, согулыш, чайкадыш база ла башталды. Көзнөктөн көрзөм, эбире јум кар, элбек тайга. Ап-апагаш кардын ортозынан жагыс ла мөштөр, тыттар карарат. Эмеш эзин бар

болгодый: мөштөрдин бүри ле баштары жайканыжып турганы билдирет.

— Бистинг бу жерде кар, слердинг городтозына көрө, сүрекей жаан. Бу быжыл теңеринин түби тезилген болбой. Соогы мыныг не дейзин. Малга ла күч. Кезик жерде оок-тобыр мал одорлоп то болбой жат... Бот, байла, слерлерди, городтын улузын, онынг учун болушка кычыргылап турганы ол болбой. Э-э, мен ле жаму болзом, городтын улузын, анчада ла студенттерди, алдыртпас эдим. Тегин жерге оморды кайдар. Олор малды канайдат? Эмди өлөң эдип алар арга бар эмес. И-та-тай.

— Болуш жетирер арга бар ла болбой, блар, — деп, мен бойымла кожо бараткан кижиле жөпсинбедим. — Кандый да арга бар болбайсын. Онон өскө тегин калас улусты не алдыртсын.

— Э-э, же студенттер пастухтарга нени эдип берер деп турун? Бот сен бойыг да барып жадын. Турлуга келзен, же нени эдерин? Койлорды койчылар бойлоры одорлодып болбой, ыйлажып-сыктажып жат. Ме, үстине слерлер келип, омордын кол-будына оролыжар туругар. Мен чи, бу колхозтордын жаандарын кайкайдым: улусты кайдар мыны! Бот госуларстводон болуш сураар керек. Ол болужар: комбназырал берер, крайдын ал-камык саламын тартып экелер. Бот, ол чын болуш. Фии... улусты кижиле кайкаар.

Көрзөм, кожо бараткан эр тыг да калагы эмес. Карын эстеери көптөп, куучынын чала араайладып баштаганын сестим. Же онын айдыжы меге жарабады. Жагыс ла санаган санаам: чын да, бу мындый соок өйлөрдө, жаан карда бис нени эдерис? Кандый болуш болорын эм тургуза билбей турдым. Же болуш түнгей ле жедер учурлу.

Машина районго бозом энирде жетти. Тышкары соок жыбарга кей сыгырап тургандый болды. Улустын айылдарынын түндүгинен ыш жагыс ла чоргып турды.

IV

Анайып эртезинде ВЛКСМ-нин райкомына келип, Бекпеев Байкалла туштажып, нөкөрлөрим «Кызыл чолмондо» токтогонун биллип алганым ол.

«Кызыл чолмонго» жедерге же база бар ла дежип, ого не керектү барып жатканымды улус кайкажып турды. Мен не керектү жүргенимди айтпай, сүрекей ле керектү деп жартап, анаар кем, качан баратанын сурулап турала, оңылдык школго келип, физкультуранын үредүчизинен чана сурап алдым.

— Же, Темир, не, атанып жадын ба? — деп, талтүштин кийнинде Бекпеев Байкал сурады. — Калак, чарчап калдын? Бисте машина да, ат та жок. Онон өскө жетирип салар эдибис. Же онызын бойыг бил.

Мен районног жойу чыгып, бир-эки километр барала, чананы кийип алдым. Чананы сүүртей тееп, тайакту эки колло ийде салынып, ичкери ле бол. Канча ла кире чырмайып, түргендеп баратсам, тыныжым

там ла буулып башталат. Жол билер-билдирбезинен бийиктеп турганы
јарт билдирет. Чыккан кўннинг чогына кардын ўсти мызылдап турганы
кўсти чек кылбыктырып, соок эзинге дезе кўстөр жагалат.

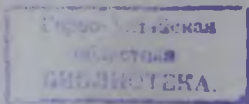
Төө сууга келгенде, бир эмештен ичип ийеле, бажын кўдүрүп, ары-
бери көрөтөн чилеп, мен јолой ло кайа көрүп, кийин јанымды ајыктап
саладым: керде-марда чанакту, таң атту эмезе машиналу улус келет
не деп. Неме көрүбесте, катап ла ичкери јүткип, јортсо јол алар деген
бирүзи, чаналарды суурып, јойу базып баштадым.

Јаан ажу. Онын бажына чыгарга база бар ла. Јардым терлеп чык-
ты. «Менин бажыма чыкканча, јардыннын кара суузы төгүлер ле» —
деп, туу меге там бийиктеп тургандый болды.

Кырдын бажына чыгып, сынды сыылада согуп учкан эзин-салкын-
га бир эмеш соктырып, амырап алала, чаналарды катап ла кийип, кыр-
ды төмөн түжүп баштадым. Макалду, јенгил. Эмди кандый да ийде кер-
рек јок. Чананын јүрүжи түрген. Кезик јерлерде јолды төмөн чек ле
учуртын бараткан ошкожыг. Јыгылбаска болуп, чаналарды кезик ара-
зында тайактарды чала карга јаншыра базып, токтодып турдым. Анай-
ып чүрчө ле өзөккө түжүп келгенимди сестим. Јардым эмеш соой түш-
ти. Бир јерге токтой ло, түшкен јолымды көрзөм, чек ле јылап сүрүжип
келген ошкожым: бир јерде он јаны јаар, бир јерде сол јанын дөбө,
кезикте түс јыгылап түжүптурим. Андый да болзо, эки јерде јыгылала,
бир јерде мойнымды арай ла суксурып албадым ошкош. Сол јалмаш
өңзиреп турганын не деп айдар. Јаактарым соокко чым эдин турарда,
карла да јыжып турбай. Кўстин кирбиктери, кирмейин өзүп келген
сагал, кабак, фуфайканын өмүри кажайа кырутын калгандарын көр-
зөп, соок таадакка да коберлеже бергенинди сезип ийерин.

Ажып түшкен кырдын кажузына келип токтой түжеле, өзөк јаар
көрзөм, ыраак кырлар чанкырзымак ынаарга туттурып салган тургу-
лайт. Мен, Бекнеев Байкалдын темдектеп айтканы аайынча, база бир
эмеш ичкери јыгылап түжеле, он јанында јаан төң бар, ого чыгып,
кыр эдектей ўстинен төмөн көрзөм, ыраак ыраакта кичинеке кара неме
көрүнди. Ол турлу болор керек. Је ого јетире, ол ло он келтегейинде,
база эки турлу болор. Бирүзинде торбоктор туруп јат. Экинчизинде не
де јок, таштап ийген эски турлу деп јартаган. Мен тунге бастырзам, ол
ло торбоктор турган баштапкы турлуга једип конор учурлу. Бүрүңкүй
эңир мени боочы ажыра сүрүжип, эмди бу ла бийик төңгө јаба једип
алды деп билдирди. Ичкери јаным дөбө көрзөм, эңир таңдак јап-јарык.
Кўн анда јангы ла ашкан ошкош. Ол таңдак мени бойына кычырып,
түргенде ле түргенде деп тургандый, ичкери баратан јолыма јерди,
сомдоп то болзо, јарыдып турарым дегендий јаркыдалат. Эңир таң-
дак там ла там чыккери, кырлар бажында кажайып көрүнөт.

Не болзо, ол билерин дейле, ичкери ле болдым. Је јум карла чаналу
барары сүрекей ле јегил эмес. Чаналар чичке болгоннан улам карга
белен түжүп, түрген барарга арга бербей турды.

Чаңкыр тегериде жылдыстар анан-мынан мызылдап, чыккылап баштады. Байла эки-үч километр өткөн болорум, мен баштапкы турлуга жүк ле арайдаг једип келдим.

Эки ийт дура үргенче ле келгиледи. Кижини јара тартып ийбезин деп, чананын тайактарын чала беленге ле тудуп турдым. Је карын анча-мынча бйдинг бажында кичинек көзбөгинен оды агарып күйүп турган турадаг кижн чыгып, ийттерин «чык! чык!» деп кыйгырарда, олор тарый-тарый үрүжин чек астадып ийеле, куйруктарын јабызада тудуп, туура баскылады.

— Јакшылар! — деп, эр кижиле эзендештим.

— Бу мындый тунди кийдирил, кайдаар барып јаткан кижн слер? — деп, эр кижн эзендежеле, менен сурады. Мен ого айдып бердим.

— У-уй, слер амырынча ла мында конуп алыгар. Слердин барып јаткан турлуда, чын, койлор туруп јат. Је ого јетире беш пе, алты ба километр. Устине кар да јаан, эм энгирде чек соой берди — деп, айылдын ээзи мени турага кирип, конуп алзын деп күүнзеди. — Чын, анда студенттер келген деп уккам ол Толуштын турлузында.

Канча ой деп суразам, эр кижн карманынан серенке кодорып, жыжып, сол карызын көстин алдына экелеле, ајыктап, тогус час деди.

— О-о, блар, — деп айттым, — мен тегин де көп ой божотком. А нёкөрлөрим дезе мени сақып, буурлары түгенип бараткан болор. Не де болзо, баратам. Саг төмөн јер. Базарга јенил.

Јакшылајала, саг төмөн бастым. Тын басса, ол кире јерди өдүп, ол ло Толуш деген кижинин турлузына түней ле туннин бир чазына да баратса, једип барарым деп шүүй соктым. Олордын айлынан үч-төрт алтам ичкери базарымда, үй кижинин үни кийин јанымда угулды:

— Эй, блар, бу слер конбой канайып туругар? Тунде, мындый соокто кайдаар барып јадаар? Эртең де јуре бербей.

— Кем јо-ок! — дедим. — Мере бүгүн ле једер керек.

— Чала меес эдектей барыгар, анда чанактын изи бар. Ай орой чыгар не, оноң өскө ол не иле болор эди — деп, эр кижн айтты.

Мен базыдымды чала кыр јаар ууландыра бастым. Је түней ле, кар јаан, карануй тынғы ла берди. Карын кыш болуп, эмеш жарык деп билдирет. Анайып мен бир километр кпре ичкери базып ийдим ошкожым. Кенетийин кийин јанымда ийт үрди, кайа көрзөм, чанакту кижн келет ошкош. Једип келерде, көрзөм, байагы эр кижн эмтир.

— Је келип отыраар. Бис слерди ол јерге јетирип койорыс — деп, ол айтты. — Слер тен соокты соок дебес, мындый јаан карды немеге бодобой не барып јаткан кижн!

Эр кижиле кожо база бир кижн бар эмтир. Мен олордын ортозына отырып алдым. «Но-о!» деп, боожо туткан кижн адын камчылап, сыр јелишке божодып ийди. Карануй ла. Анайып баратканча, экинчи турлу көрүнди. Мында ээн деп, байа эртең јура Бекпеев Байкал айткан болгон, Чын да, анда тынду неме јок ошкош. Бу улустан сурабадым да.

Жолой таныжып алдыс. Адазы — Унут, уулы Күүгей эmdir.

— Бот, Темир, менин турлуум Толуштын турган жеринеги ыраагы жети километр. Олордын койлоры баштанкы апрельден ала төрөп баштаар. Же кар жаан түшкенинеги улам, оок мал курсакка жетпей барган. Бу ла жуукта мени ологорго бир чанак өлөг бергем. А канайып бербес, мал да куру, кижиг эмес. Колхозтын малы. Колхозтын улузы. Бот анайда мал-ажыс курсакка жетпей барганы ол.

— А студенттер келеле, мени эдип турат не? — деп јилбиркедим.

— А онызын эртеги таг атса, бойыг көрүп, билип аларыг — деп, ол кижиг сүүничилү үинле айтты.

Чанактын таманы каа-жаада кардыг алдына ташка табарат, кентес эдип калат. Ат бойыныг јелижин бу ла токтодып ийсейин дезе. Эр кижиг «но-о!» ло деер. Чанактын тужамыктары кыјырт-кыјырт эдет. Кийин јаныста жаан тууныг ары јанынан јарып келетти: ай чыгып келеткени билдирет. База ла бир эмеш ойдин бажында ийттердинг үргени угулды.

— О, Толуштын торбоктой ийттери күнкүлдеп баштады — деп, адазыла кожо отырган уул учукты. — Тудаган ийттер. Олор теги атту кижини түжүре тарткадый, јойу кижини јудуп ийгедий тургулаар.

Турлуга једип келдис. Турадан база ла эр кижиг чыкты. Оны ээчий — эки кижиг.

— Мындаа улус кандый јаткан? — деп, мени экелген кижиг бу улусла куучындажып баштады.

— Бу не кижиг? — деп, үй кижиг соныркады.

— А слерге ле болужып келген кижиг эmdir — деп, мени экелген эр јык салды. — Темир деп кижиг эmdir, тегиндү эмес болбой. Кош калзын дезем, болбой, јойу келедерде, слерге јетирип койорго санандым.

— Улус ла табылбас. Јакшы, јакшы — деп, эр кижиг айтты. — Же айылга киригер.

— Јок, бис ойто ло јанадыс. Эртеги эрте кыймыктаар керек — деп, мени экелген кижиг айдала, уулыла кайра болдылар.

— Слерге жаан алкыш! — деп, ологорго быйаным јетирдим.

Айылга кирип келзем, ме! Уулдар јергелей јадып, уйуктаарга беттенип алган эmdir.

— Э-э, уулдар! — дедим. — Кандый эрте уйуктап јадыгар! Көккө түште.

— Э-э, бу, бу Темир бе?! — деп, Чынатов Улай соксојо туруп келди. — Эй, турзаар, уулдар!.. Бу Темир једип келтир.

Уулдар соксос-соксос эдип, тондорынын алдынан туруп чыктылар. Улай тура јүгүрчип, мени кучактай сокты, оного колын берди.

— Ичике-эй! Сен теги бастыра бойыг тош ошкош эmdirинг. Суурын, јылын — деди.

Мында Шуру Шагајтов, Томос Темдеков, Јалбыраков Табыш ла база эки уул бар эmdir. Олор ончолоры мениг үстиме чурап келди.

— Жаңы келген кижн жылызын, чайлазын — деп, айылдын үй кижн чай урды.

Уйуктаар алдында мен нөкөрлөрдүн сурактарына каруу берип, бистин ректор Николай Николаевичке, Скориков Иванла канайда жолыгып куучындашканымды айдып жадала, ол ло, жык ла эдип уйуктап калтырым. Уулдар ол бойынча бойлоры да уйкуга бастырып, калын карды, корон соокты ундып, база уйуктагылай бертир.

V

Мен бу ла өткөн тунди бут та тартпай уйуктап өткүргеним, байла, ончозына жарт. Же карын жаан улустын айдыжыла болзо, башкүн тапту ла соок тушта, жолой ачу амзаганым жакшы. Ооско андый неме тутпаган болзом, айса болзо, ол ло эртезинде тыг оорып калардан айабас дежет. Же карын оору-кызык тийбегени жакшы.

Улус эрте ле кыймыктаган ошкош. Та кандый да калырт эткен табыштан ойгоно чарчап, баш та көдүреринен күчсинип, турбай уйкузырап ла жатсам, айылдын ээзи Толуш айдат:

— Же, байа тунде келген уул, акыр, мынын ады кем эди, эмеш уйуктап алзын. А слер, уулдар, чайлагылап алала, ол кечегн кырлагнын күнеерик кажузын оног ары күрөп түжөгер. Кар анда жаан ла турган. Устиги жанында, меестеги кар, ого көрө, эмеш жука турбайтты.

Эки жанымда нөкөрлөрдн көрөн болзо — жок. Туку качан тургулап, жаткан жерлери сооп калган. Олор керек десе төжөктөрин де жууп салтыр. Жагыс ла Улайдын жуурканы жатты: онын учын мен жабынып алтырым. Жылу да жылу. Чек турар күүним келбейт. «Сен бого көккө түшке жетире уйуктаарга келген бе? Уйалбай, тоормош чылап, жаткан немең не?» — деп санаага салдырып, ичи-буурым изип чыкты. Жаткан кижн тура жүгүргенимди де сеспей калдым.

— Уйукта, уйукта, Темир. Сен кече орой келген — дег, Томос Темдеков жалакай айтты.

— Амыра, амыра. Бачымдаба — Шуру Шагайтов нөкөрлик айтты. — Бүгүнчө амырап ал талтүшке де жетире болзо.

— Жо-ок, уулдар, — дедим, — бу слерлер канайып тураар? Кожо, кожо. Жагыска артала, мен нени эдетем.

Уулдар ненин де учуп каткырыжып чыктылар.

— Иш бистин турлуда көп эмей — деп, Толуш уулдарла кожо чайлап, мен жаар көрүп, айтты. — Жетире амырап алзанг, торт болор эди ле.

— Жо-ок. Менин амыраш жетке-си — дедим. Мен чүрче ле төжөк-жастыктарды түре-мура тудала, жууп салдым. Кийинип, жунунып, бир-эки аяк чай ичип, уулдарла кожо ишке чыгарга белен болдым. Нөкөрлөр десе кийинип, эжиктег чыккылап жадарда, айттым:

— Саказыар, саказыар. Чүрче ле. Не мендеп тураар?

— Же айса түргенде. Алты часка једип браат — деп, Шуру бачым-
датты. — Эм ол кәјуга јеткенче ой көп өдөр.

Чын да, бис кәјуга једип келеристе, ой јети часка јууктай бертир:
Кей соок. Же карын салкын јогы јакшы. Кардын јаанын не дейзин, ти-
зеден чек ажа копот.

Јылдыстар эмди де бар эмитир. Кезиги өчөмиктелип, јоголып
баратат. Јер дезе ыраактан јангы-јангы ла тагнын бозорып келеткени-
нег билер-билдирбес јарып келедири ошкош

Бис иштене бердис. Томос, Шуру, Улай, Јалбыраков Табыш агаш
күректериле калын карды кечеги токтогон јеринен ала күреп баштады-
лар. Мен де уулдарла кожо карга кадала бердим. Кардын үсти кату.
Үстин эмеш алып чачала, алдын күрезе, јенгил. Онын учун һөкөрлөр
«озо баштап кардын каймагын алар керек» деп коқырлажар. «Алды
тең шкир» деп мандайынын соок терин сол јенгиле арчый согуп, Та-
быш Јалбыраков маказырайт. Онын кара-күрең чырайы бу ап-апагаш
кардын јаркынынан аксымак деп билдирет. Кичинек көстөри јалбак
кабактарынын алдына јажынып алала, анан сүмелү суркурап тур-
гаңдый. Айла үстине он көзин сыкыйтып, јап этире имдеп ийетени кай-
да. Онызып, кижн саназа, бойынын айткан сөзин чынга бодобой, јул-
кас айткан немедий. Ондозон, ондо, ондобозон, бойы билзин дегендий.

— Арып бердим — деп, јарым частыг бажында Шуру јаан јалбак
агаш күрегин јум кардын үстине салып, ого отырып, унчукты. — Бу
алгы-јети күннин туркунына мыңдый калын карла уружарга кижн
темир эмес. Амыразаар, уулдар. Бисти мынайда, бар јок күчнети салып,
иштеерге кем де сүрүп турган эмес. Тоң өткүре не албаданар.

Томос, бу турлуга иштеп келген һөкөрлөрининг јааны болуп турган
кижн, Шуру јаар ненинг де учун кыйгастанып көрдн. Улай, Табыш, То-
мос, мен карды күрегенчес ле. Не дезе јөн Томостон чыгар учурлу.

— Амырап ийектер бе? — деп, Шуруга килеген чилеп, Улай айт-
ты. — Оноң баштазаас, мынаар бу тытка јетире күреп түжерис.

Бистин алды јаныста јаан эмес тыт турды. Оны та кажы јайда
јалкын соккон, бажынан ала төзине јетире јарык эрелип түшкен эмитир.
Будактары кургап калган. Бу јерлерде өлгөн этпей турганы иле, не дезе
күреген кардын алдынан көрүнгөн өлгөн анда быјылгы јайдың болгой,
былтыргы да јылдын эскирген өлгөнн бары иле билдирет. Же мынайын
бу тоолу күндерге күреген јердин өлгөнн канча кире кой јип тойотон.
Андый да болзо, камалга болуп турган учун карды күредип јат

Эмеш амырап алала, катап ла карга түрте туруп, күрей бердис.
Кардын ары јанынан јаркындалып чыккан күн соок кейди билер бил-
дирбес јылыдып ийгени иле болды. Агаштын будактарындагы чырба-
гал сабактары кыруга алдырып салганын көрзөң, бып-быјыраш, соок
оны ол ло јангы јылда чүмдейле, эмдигече, февраль айдың учына јетире
албай турган неме ошкош. Кардын үсти күннинг чогына мызылдап,
көсти кылбыктырып баштады.

— Бистин ишке күй де болужып жат, уулдар, — деп, Томос сүүнчүлү эрмектенди. — Темдектеп алган тытка једип алдыс. Эмди јеткил амырап алар керек.

Ончобыстан озо Шуру күрегин туура чачты. Ол эки колын каландада салала, карын күрөп салган јерге чалкойто јада түшти. Бис онын јанына келип, отыра түштис.

— Соок јерге узак јатпа, Шуру. Окпөннин чырайы карара берер — деп, Улай ол јаар көрүп, күлүмзиренип, айтты.

— Чын, чын. Терлейле, соокко тын ла серүүнденбес керек — Томос карманынан паширос чыгарып, айтты. — Удабас талтүш болор. Толуш биске алама-шикир курсагың экелер. Оны ээчий мириносторы келер. Күрөп койгон јерстин өлөнни тиштериле чымчыгылап, јула тартып отогылаар.

— Ары тойу болбос, бери торо болбос — Улай унчукты.

— Кайтса да јурумында чым эткен курсақту болор — деп, мен айттым.

— А канайып та бис албаданзаас, көрөрөбөр до, уулдар, јаскыда ондор тоолу мириностор терезинен чупчыларында алаңзу јок — Шуру өңдөй туруп келеле, айтты.

— Сен анайда санапбазан кайдар, Шуру. Бүдүмчизи јок болзо, бис бого, туку ла кайда бир турлуга, бастыра үредүни чачып, бери не келгенис?.. Сурап турарда, барбазым деп мойножор керек болгон.

Шуру унчукпады. Ол колын јангыј соголо, уур үшкүрүп ийди.

Јаан удабады, Томос бисти ойто ло тургусты. Амырап алала, чын да, кижинин күрек алар күүни јок. Амырабаза торг деп айтсам, Томос күлүмзиренди:

— Кем јок, Темир. Бүгүн ле сеге андый Эки-үч күн өтсө, керек чек кубула берер.

Бистин эртен турадан талтүшке јетире күреген јерди көрсө, үч ле сотыкка једер. Јай болзо, бу мынча кире уулдар түшке јетире кажызы ла алдынан он сотыктан ажыра јердин өлөнни чаап салар эди. Је кар күреери өлөн чалканынан чек башка.

Толуштын экелген курсагына, байла, аштап калганыстан улам, чымалынын уйазына чойлошкон салза, олар канайда ууй тудатан эди, бис анайда ла кадала бергенисти билбей калдыс. Онын термоско экелген эттү көчөзи, алтайлап быжырган калажы — бистин эн талдама курсагыс. Ого коштой бистин иштеп турган јеристе јаан чөйгөн бар. Нөкөрлөр бойлору талтүште чай кайпадып ичип турган эмтир. Каа-јаада Толуш бойы да азып беретен өйи бар.

— Талтүшке јетире тын ла иштеген эмтиреер — деп, койчы сүүнет. — Јакшы, јакшы, уулдар. Мында өлөг кем јок. Јүстен ажыра кой талдама отоп алар.

Толушты мен јангы ла јазап ајыктап отырдым. Талорто сынду, талазак. Уни чала јымжак. Онын түлкү бычкак бөрки эскирин калган

эмтир Койчы да койчы Фуфайказын жалбак кайыш курла чыт этире курчанып алган. Бис тегин штанду, ол дезе фуфайка штанду. Кышкы соок ого не де эмес. Биске дезе ол арай ла блум эмес. «Бу мындый соокто, мындый жаан карда мал не болор» — деп, кече энирде де, эмди тўште де айтканын уктым. Онын анайда айдар учуры, байла, бар. Колхозтын малынан башка, онын ижинен бскб ол неге иженип, неге сўйнип жүрер деп бододым. Онон бскб кижн болзо, бу ла тоолу бистерди турлузына алдыртып алала, не иштетсин. Тегин жерге, айылда иш жок неме чилеп, кырда кар күрөп турган биске көчбдбн азып, экелип не азыразын.

— Олбн божоп ло браат. Оны бис эн ле уйап койлорго берип жадьс. Оңдуларын жарып алып, бу слердин карын күрөп салган жерге откорып турганыс жакшы. Камалга тунгей ле бар — деп, бисти азырай-ла, жанар алдында койчы куучындады.

Толуш ак кардын ортозында карарган турлузына чүрче једе бертир. Жаан удабай мироностор турлудан бистинг ишке келип турган кары такталган жолго чыгып, бис жаар ууландылар. Олордын боро бгдбри ан-апагаш кардан эмеш ле аңыланат. Кийиннен келеткен кижн Толуштын уйи, Тарылга, болгодый.

Энирге јетире бис талтўшке јетире күрегенидй ле јер күредис. Томостын айтканыла, бүгүн иш жакшы бткбн. Энирде бис ол ло јолло койлорды айдап тўштис. Бозомго јетире отойло, та тойгон, та тойбогон, је тунгей ле, турлу жаар олор бачымдап бастылар.

Одорго келген койлорды энирде, койчылар эмес, бистинг уулдар айдап тўжетен эмтир.

— Је, тын арыдын ба, Темир? — деп, уйуктаар алдында Толуш сурады.

— Эйе — дедим. — База бар ла. Мында кар сўрекей жаан турбай.

— Э-э, тайгаларда мынан жаан. Је быыл мында јетире ле тўшкен — деп, койчы айтты. — Је, амырагар.

Мен жадала, жаан удабай, кардан калын уйкуга бастырып, бут та тартнай уйуктап калдым. Нбкбрлбр дб. Койчынын туразында тогус кире кижн туннинг амырына бастырын, тан атканча терен уйкуда болдылар.

VI

Мен келгели төрт күн бткбни билдирбей калды. Бир күн кар күрөп турзаас, турлуга кичинек машина келди. Жаан удабай алдынан брб Толуштын карган адына минген бир кижн бис жаар келетти. Кем ол? Уулдардын бирүзи де таныбайт. Күн жакшы турган. Кардын мызылдап јаткан үстине кижининг көбстори кылбыгып турар. Эзин эмеш-умаш ла бар, је кей соок. Күн тийзе де, агаштардын будактарында ла јыраалардын, кайыңдардын чырбаал-сабактарындагы бошойп калган кыру күнерик јердеези кайылып калза, көлөткө јерлерде ол ло бойы турат.

Атту кижи бу ла једип келерде, танып ийдим. Бекпеев Байкал. Эмезе, чүмдеп айтса, Байкал Кабакович.

— Је, комсомолдор, канайда иштеп турган? Су-кадык кандый? — деп, аттан түжүп сурады.

— Кем жо-ок — деп, Томос каруу берди. — Су-кадык та, иш те — ончозы кем јок. Слер качан келдигер?

— Мен колхозко кече келгем. Акыр, район бараткан кижи, јолой слерлерди көрүп ийзе кайдар деп санандым. А-а, Темир, је кандый? Мында андый соокко чыдажып, канайып једип келдиг?

— Кем ле јок једип келдим — деп айттым.

— Бот, уулдар. Мен бу ла Темирди районның төс јеринен ыраак јок колхозко барып иште деп бол јадагам. Но кижи.

— У-у, мен болзом анда ла артар эдим — деп, ненинг де учун Шуру унчукты. — Район јанында. Газет, радио до бар болбайсып. А мында не? Кандый да кобының оозында эеп турлу. Улус та ас жүрүп јат.

Нөкөрлөр неши де айтпадылар.

— Улус канайып жүрбейтен? Бот мен областтан газеттег келген корреспонденттерле кожо келдим. «Кызыл чолмонго». Олор бу ла турлуда. Толуштыг ижи керегинде бичирге турган ошкош. Слерди де согор эди. Је машина бу јалбак јаар кайдаг чыксын. Келбес дешти. Толуш слерди мактап турганы коркыш.

— Бисти газетке согорго турган болзо, айса өзөккө түжектер, уулдар — деп, Шуру сүүинди. — Турлуның да јанында кар күресе, түней ле эмес не, газетке.

— Чын да — деп, Байкал көкиди, — бу јолду шүүлте... Је барактар. Олор мени удабай ойто кел дешкен.

— Тегин бй өткүрүп, анаар не барар. Бистинг иштеп турган јерис мында. Бого келзиндер — деп, Томос эрмектенди.

— Чын да, бойлоры келзин — Улай јөмөди.

— Јок, уулдар, мен слерди ондобой јадым. Газетке чыкса, коомой неме бе? — деп, Шагайтов Шуру ичкери барарга белетешип ийгеп, күректинг сабып эктине арта салды.

— Чын, чын, нөкөрлөр. Мен бодозом, Шагайтов бу керекти јакшы ондоп јат — деп, Бекпеев адына минип, айтты. — Баралы, Шагайтов. Је уулдар барбаска турганы јарт: иш.

— А слер корреспонденттерди атка миндиреле, бойоор келбей, карын олорды ийер керек болгон — деп, Улай Чынатов бу керекти ичине јаратнай, чала кадалгак айтты.

— Је, уулдар, јакшы иштегегер. А сениг, Чынатов, кем келерип, келбезип, кем де сурабас — деп айдала, Бекпеев ичкери јортты. Оны ээчий Шагайтов басты.

— Је, сүрге чыгар улус чыксын ла. А бистер иштейликтер — деп, Томос јобош үндү унчукты. Бистер күректеристи алаа, онон ары күрей бердис. Күн айас, эзин де јок. Февраль айдыг калганчы күндерининг

шуурганду ойи өткөн деп канайда айдар. Чынынча айтса, кун бир эмешке узат та калган эмей. Кыштын айы тугенип барат деп бу ла жуукта Толуш куучындап турбай кайтты.

Энгирде Томос күреген жерди алтамла кемжип көрөлө, он бир сотка кире болор деди. Онон ас болбос учурлу. Шагайтов жүре берерде, нөкөрлөр жаньс та онын учун эмес, же бойлорыныг учун эки катап көп иштегендер. Шуру жүре берерде, көп куучын да өткурбедис. Кажыбыстын ла көксинде бойынын сананган санаазы Мен санандым: «Шагайтов Шуру газетке чыгарга болуп, бисле де куучындашпай жүре бергени кемге де жарабаган. Қандый бир кызалагду ой болзо, бойынын тынына болуп, арктан нөкөрлөрин таштап, жүре берердег маат жок. ВЛКСМ-нинг райкомынын үчинчи качызын көрүп ийеле, кожо үренген, иштеп келген, бар жокты үлежип туратап жуук улузынаг кемзинбей турганда. Оскө улус ого не де эмес».

Талтүште курсакты биске Тарылга экелди.

— Корреспонденттер жана берди бе? — деп, Томос соныркады.

Чынынча айтса, машина жүре бергени Томос бойы көргөн, же ол нениг де учун анайда сураганын билбей калдым.

— Эйе — деп, жалакай үниле Тарылга айтты.

— А Шуру анда нени эдиң туру? — Улай соныркады.

— Шуру ба? — деп, Тарылга кайра сурады. — Шуру оорыган дейле, олорло кожо район атана берген. Барба, өдө берер дееристе, болбоды. Бекпеев те айткан, сөс угар кижги турган бедн ол.

Бис кайкай бердис: байа жаньс ла кадык болгон.

— Же оорыган болзо, анда не, эмчилерге жазап көрүнип алгай. Ойто келбей кайда барар ол — деп, Томос унчукты.

Бисте эрмек те жок. Нени айдар, айса болзо кижги кеперте оорый берген. Андый да болуп турбай.

Тарылга — Толуштын экинчи үйи деп кече меге Томос айткан. Ол, Тарылга, одус үч жашту келин, жар-жаак каткылу, же эрмек айтса, үни жымжак, жалакай. Толушка, ол ло нөкөрдиг айдыжыла болзо, төртөн эки жаш. Тарылганын сыны кыска, тулундары узун ла жоон, көстөри чокту. Кабактарын көрзөң, чек ле куштын талбынып ийгенише түңгей: эки учы чичке, талортозы чала бийик.

Томоско Тарылга кандый да эрке деп меге көрүнди. Ол оны ыраагынаг соок көрөр. Жаньна келзе, күлүмзиренип турар. Бис те Тарылгага анылу күүн-тапту болгоныс: озо ло баштап оныг үни жымжак, жалакай. Кижини көрзөң, эрке көрөр. Ажарынкай.

Тарылга бисти азырайла, термосты атка артып жадарда, Томос ого ончозын жуунада буулан берди. Ол керек дезе ого атка мишип аларга болушты. Тарылга бистен ырап барганча, Томос оны кийиннег узак ажыктап, жаньс жерге тура калганын жаньс сезин ийеле, биске айтты:

— Та нени де жастыра буулап бердим ошкош. Барып жадала, чечиле берзе, аттаг бойы жыгыла берердег маат жок.

— Алдырбас. Кар жаан. Жыгылза да жымжак жыгылар — Табыш учукты. — Карган ат оны жыгала, кайда барар деп турун. Онын ордына келип, күрегин ал. Ишти баштайлык.

— Карган ат салданын сүргөн жолун үрөбөс деген бирүзи, Толуштын ады Тарылганы не жыксын — деп, Улай коқырлады.

— Сенин коқырың неге де жарабайт — Томос күлүмзиренди. — Бар, иштенели. Ажанып алала, аштаганча тегин отыра ба?

Томос кезикте бистерге ажару эдип, «бай», «э-э», «кэ» деп баштанатан. Онын учун «кэ» ле десе, бис нени эдетенин городто до жакшы билетенис. Ол черүде эки жыл жүрөле, бисле кожо институтка кирген. Чынында айтса, азында анда подкласска база үрениптир. Онын учун городто көп жинттер, институтта десе үредүчилер оны жакшы билер. Ол үредүшүн кийинде көп ойди волейбол ойноп өткүрөтөн. Сүүгөн ойны. Ого коштой художественный самодеятельностьто туружары кайда. Бижелер, танецтерге жүрөр, кожоңдоор. Этпес, турушпас ла немези жок. Мен оноп сыганын бижезин үрөнерге не аайлу албадангам, кайдаң. Сопогымнын ээгеги жантийганча жыкылдада тебинип, буттарга амыр бербегем. Же байрамду жерге учуразам, чурана эмезе балалайка ойнозо, бижеге кычырза, чыкнаска мойножып турала, бир күүним тутса, бижелеш сөгүлө беретен. Же Томосунг бижезине узак жетпейтен.

Эмди, качан кар жаан түшкөнүнө улам эң ыраак районнын колхозторына студенттер ийерде, онын адын баштан ла адагандар. Толуштын турлузына келерде, уулардын ижин башкараар жамылу болуп калган. Байла, жүрүмүнү учурын, онын ачузын, сүүнчизин Томос бистен артык билер. Бистердин кемис те черүге жүрбеген, школдын ла кийинде институтка кирген күлүктөр эмейис. Онын да учун сананарым: «Томос кыстардын, үй улустын жаражын, олорло куучында жар эп-сүмени бистен чик жок жакшы билер. Же Тарылгала экүүнн ортозында не болгой не?.. Жок, олар экүүнн ортодо ачык-жарык жакшы куучынан, бистин болуштаң бекө неме жок болор учурлу».

Орой эңирде жанып келеристе, Толуш айтты:

— Же, Шуру кар күрөшкө чыдашпады ошкош. Мен бодозом, ол качкан бодолду болор. Андый ба, уулар?

— Та — дедис.

Биске Шуру учун уятту болгон.

VII

Февраль ай жагырарга эки-үч ле күн артты. Городко жанатан ой жууктап ла келетти. Бис база ла сары танла турдыс.

— Эх, уулар! Күн деп неменин бүдүш-бадыжы чек үрөлгөн. Жоткон, шуурган! Чек ле неме көрүнбейт. Ол кедери күрөгөн жер ойто ло карга алдырган болбой — деп, Толуш, кичинек туранын эжигин жырс этире жаап, айтты.

Ол сары таңла турала, двордо койлорун көрүп жүргөн болтыр. Турага кирип келерде, карды буркураткан салкын жаньс ла «у-уу» деп согуп турганы кандый куцукчыл деп. Баш көдүрбей уйуктан ла жаткан кижн. Амыраш тын ла болбой кайтсын. Кандый да кар күребес Койлорун да керек жок. Анайып ла амыр уйуктан, туруп келеле, чайлап, ойто ло жалбагынан жадып ий. Оскө не керек.

Чайлап аларыста, Толуш ла Тарылга айдышты:

— Балдар, слер бүгүнче амырап алатап болзоор. Канчага иштейтен?

Бис унчукпадыс.

— Жок, блар — Томос үндөдн. — Јоткон, шуурган дейле, куруга жуук малды көрүп отыратаныс па? Бис барып иштеерис.

Эжиктен ле чыгарыста, батаа, кар деп неме куйулган, салкын дезе чеденниг сырайган агаштарына тийип, сыгырган турды. Бис бөкөйжип алып, төшкө удурасоккон күлүктөлгөн салкынга чаптырып, ичкери бастыс.

Кар күрен турган јериске келзеес, шуурган оны база тын ла туй чааптыр. Мыны көрүп узак турдыс. Канайдар, салкын үзүгн жок согот. Ойто ол јерди күреерге күүнис келбеди.

— Жок, уулар, — дедим, — мен бодозом, туку бийикте јаап корымду кайалардын алдында өлгөн бар болор. Корымдардын ортозында сыгырганнын да өлгөн болотон эди. Оны жууп алзабыс, малга курсак болбос по?

— Чын да — деп, Улай сөскө јөмөшти, — корымдардын алдында узун-узун куу өлгөдөр болотон, мен билерим.

— Та ла та. Тегин калас өй өткүрзеес, кемге туза? — Томос чала бүтпей, бийик туу јаар аяктады.

— Бир јүк өлгөн таап, јулуп алзаас, тўжине кар күреген јердин өлгөнине турар — Томос билсе јөпсинзин деп, мен јөмөдим.

Бис күректеристи тыттын төзиндеги күртке кадай-кадай тургузала, каскак кажуны өрө ичкери бөкөйжип алала, ээчи-деечий чыктыс. Салкын кобынын ичинде, өзөктөгизине көрө, эмеш тым болтыр.

Эн ле алдында — Темдеков Томос. Улай Чынатов, Табыш Ялбыраков ло мен дезе оны ээчий. Шуру Шагайтов мында болзо, Томостын кийинине барар эди. Шурудан табыш та жок. Олордын барганынан бери беш күн өдө берген. Онон бери бистин турлуга кем де жүрбеген. Керек дезе Толуш та колхозко барып келбеген: бир де бош жок Тарылганын айдыжыла, Толуш — колхозтын правлениезинин члени. Бу экинчи катап жуунга барбай јат. «Малды, улусты таштап ийеле, жуундан не бар јадым дейтен оны» — деп айдатап эмитир.

— Көрдөдөр бө, нажылар? — деп, бир катап мен нөкөриме айттым. — Толуш бис келгени өзөккө чек тўшпей јат.

— Ајса Томос Тарылгага јакшы относится эдип турганын көрүп ийеле, не-не боло бербизин деп турган. — Табыш шўй соккон турды.

Томос бис жаар кадалгак көрүштү кылчас эдерде, бистерде ун де жок: куучын жарабай турганы жарт.

Көк жылымнын алдында корымдарга једип келдис. Мында да кардын калыны бежен сантиметрден ажар болор. Бис төртү таштардын алдын ла көндөйлөрин ајыктап, сыгырганның белетеп алган өлөңгн бедрей бердис. Је белен көмзөшкө учурабадыс. Учы-учында эки-үч ле јерден бир-эки тудамнаг јап-јажыл өлөң тапканыска база да тыг сүүн-бедис. Јок неме јок ло.

Мениң эс-бас ла сананып турганым мындый болды: Ада-Төрөл Улу жууның кийининде јаанагымла кожо бир күн агаш аразына барып төңзөк јерлерден эмезе чибилердинг, тыттардын төзинег узун сары өлөң жуун алатаныс. Оны өдүктинг ылтармыжына эмезе јаш кураандарга ла бозуларга јут күндер турза, кадаар болзо, экелетенис. Је ол јастын өйлөри болгон. Эмди дезе узун мойынду казыр кыш. Ол өйдө койлор кандык айда төрөн турза, эмди дезе кезик койчылардын койлорын кышыда да төрөдип турган учуралдар јанжыгып барган. Шуурганду кышыкыда, мирнос болзын, бистинг азыйгы алтай укту койлор эмес, кадаарла кожо түрген чучурай берер.

Мениң эс-бас сананып турганым мындый болды: Ада-Төрөл учун азыйгы аайынча өлөң бедредим. Јүк ле бежинчи јойгонның ичкери јанынаг узун сары өлөң чыкты Јула-јула келеримде, бир кучак боло берди. Табын, Улай, Томос корымнын үсти јанында јаан кайаныг алдында казынтылап турдылар. Анда өлөң барында алаңзу јок.

Шуурган талтүшке јетире тыг ла шуурган. Је бистинг бедрениш бир де токтобогон. Очөшкөн чилеп, уулдар карды там ла түре-түре тееп, эшкнидеп, былтыргы јылдын өлөңгн јулгулап, јангыс јерге чогуп турган эмтир.

Төртүннн јулган өлөңгн төрт јаан јүк болгодый. Је биске, апылдаг буу аябаганынаг улам, өлөңди өзөккө курчанган курла буулап алып түжүрерге келишти.

— Бир де чарам өлөң јерге түжүрбей апарактар — деп, Улай сүүнип, бисти ол јанынаг билбес болор деп јакып, билеркеп турды. — Шыралап турун јулала, јыраа-кулузунга артырып салзаас, бойыска ла јобол.

Бис арканы төмөн байагы ла келген јерисле түштис. Салкын чек токтоп калган. Куштар да каа-јаа сыйыптажат: ол көктійектер болгодый. Бүрүңкүй ыраагынаг өңгөлөн келеткендий билдирет.

Турлуга једин келеристе, Толуш айтты:

— Батаа, уулдар! Мен слерди түште азыраарга барган болзо, бир де кижн јок. Күректери турар, бойлорынын барган изи јок. Бододым — качкан. Эм көрүп турар болзо, уулдар кырдын төмөн јүктенчиктү түшкүлөп јат.

— Толуш торт ло маңзаарый берген: уулдар јок. Бу байла бистинг јаманыс деп комыдалга түшкен — Тарылга куучындады.

— Же мындый өлбг койлорго жараар ба? — Томос койчылардан сурады.

— Не жарабайтан. Карын да арбын — деп, койчы сүүнди.

— Бис эмди кар күрөп урушпай, оның ордына мындый өлбг бед-реп жулзаас, ол артык та, арбын да болор — мен шуултемди тудуп болбой, айттым.

— Же онызын бойыгар билереер — деп койчы жөпсинди.

Талтүшке жетире болгон жоткон, биске болужайын деп сананган чылап, калын карды жукарта учуртуп болбой арыйла, эмди туулардыг койнына кирип, амырап жаткандый болды. Ол жоткон бу ла отырган уулдардын, койчылардыг ижин үзүп, токтодын болбогон. Ол жаныс ла истерди туй чаан салган. Уулдар десе кырдын бийигине чыгып, корым таштардын көндөйлөрүн оңчозын шыгаалап, эки будыла кар эшкнидеп, оның алдынаг куу өлбг жулуп, жыга жүктенип, жангылап келген.

— Каа-жаа койлор желдеп келген. Удабастаг төрөп баштаар... Оны колхозко барып эртеден айдып сал. Сакмандар керек де — Тарылга уйуктаар алдында куучындап отырды. — Же кыш төрөөр малду койчылар ас. Улус табылбай а.

— Не табылбайтан эди — деп, Толуш жөпсинди.

Бис керосиндү лампаныг жарыгына бир эмеш көзөр ойнойло, койкыражып жадала, ол ло, жык эдин уйуктап калтырыс.

VIII

Толуш өзөккө, правлениеге, сары таңла түшкен. Ол ойто эгирде келечи болгонун мен чокым уккам. Койлорды Тарылга жангыскан ла кичедейтен болды. Бис десе ол ло кечеге жериске барар учурлу.

— Темир. — деп, чанагына отырып, колхозко түжерден озо Толуш меге айткан болгон, — бүгүнче сен турлуда артып, Тарылгага бор-кар иш эдерге болуш. Же арткан уулдар барып, сен жокко иштегей. Бүгүнче ле, жибе.

— Же — дедим, — айса өскө нөкөрлөрдөг арткай

— Арт, арт — деп, Улай Чынатов унчукты.

— Же, жакшы — дейле, койчы атана берген.

Уулдар өлбг жүктенер кылдарын алгылап, ишке барарга тергендилер. Ары болуп барардын жанында, Темдеков Томос меге жууктай базып, айтты:

— Темир, мен сениг ордыга артып калайын. Жаан сурак. Баш болзын. Эмеш бажым оорып туру.

— Толуш мени артырганда — дедим.

Арткан нөкөрлөр унчугушпайт. Томостыг не керек артарга турганы меге де, напыларга да жарт: меге ол жарап жат деп ол бу ла күндерде айткан.

Эмди, качан Толуш өзөк жаар түже берерде, ол, байла, Тарылгала

кожо болорго күүнзей берген «Бу мыны билип, мени артырганы јарт» — деп, ичимде санандым.

— Јок, Томос, артар болзон, эртен арт — дедим.

— Сен неме билбес кайткан, Темир? — Табыш унчукты. — Онын бажы оорып јат. Нөкөргө килебез, кемге сен килееринг?

Улай ла Томос унчугушпады. Ончозы мен јаар көргүлейт. «Је, Тарылгала та тегелесиңи, та окшошсын, меге не керек эди» — деп, ичимде шүүй соголо, айттым:

— Бажы оорып турганда, айылда да болушса, јакшы. Арт. Мен Тарылгала артканча, бир јүк өлөн экелзем, јарым торо койлорго ло јакшы болгой.

Анайда айдала, нөкөрлөрдүн алдына кирип, ичкери бастым. Бу сөстөр јарбынган аясту айдылды ошкош деп сананып калдым. Бу ла мениле кожо иштеп турган уулдарда кыстар да бар. Киного, бийеге јүргилеер. Јаантайып јергелешкен, куучындашкан, каткырышкан тургулаар. Менин ле кызым бар ла. Је кызым ден айтпаза да, јаантайып санаамнан чыкпас. Сүүдим бе мен оны — билбезим. Мениле, кийини коомойzymaк кижиле, кандый кыс күүнзеп бассын. Бијеге кычырзам, «јок» дешкен тургулаар. Коштој эмезе одоштој турган уул келип кычырза, көрзөң, бијеге чыгала, тен куйундалып турар. Јаңыс ла менин санаамнан чыкпас Мария, бу ла бистин иштеп келген райондо «Калинин» деп колхозто јадып турган бала, эмди база учинчи курста, мениле куучындажып, бијеге кычырзам, мойношпос. Ол керек дезе өскө уулдар кычырза, олорто барбай турар. Качан Толуш бзөк түжерде, мен тоолу сөслө чийген письмо ого бергем — Марияга. Каруу јандырба, бис удабас јанарыс деп бичигем.

— Кызынга ба? — деп, Толуш письмону койнына сугуп, сураган болгон. — Јарт, јарт. Почтальоннын бойына табыштырамын.

Толуштын сурагына каруу бербегем. Кенете јүзиме изү түшкенин айса сезип ийген, онын да учун јарт, јарт дегени ол деп, јолой сананып бараттым.

Табышта да, Улайда да, менде де — кемде де үи јок.

— Бүгүн бу кырдын күнет келтегейинен өлөңдөөктөр — деп, Улай јөп чыгарды. Бис јөп лө дедис. Кар деп неме кижинин тизезинен чик јок өдүп турар. Бис јолой күректеристи алып, онон ары карга түжүп, карандажып, кырдын күнет јаны өрө чыктыс. Чып да, күнет јанында кар, арка јанындагызына көрө, чала тайыс. Базарга да јеңил, Терлеш деп неме тын ла. Чек ле јаңы сооп баштаган мылчага киреле, кийинди ушытбай отырганга түней. бастыра јарын, төш, магдай, баш — ончозы кара сууга түже ле берген турар. Јаңыс ла соокко тегин калас соодынбас керек. Онон башка јөдүлдөш күнкүлдей ле бербей. Окпониң чырайы карарардан маат јок. Ол тушта больницадан айрыларым деп санапбазың.

Бүгүн биске курсак керек јок — деп, Толушка байа эртен тура айдып

койгон болгоныс. Кырга чыгала, бпр болчоктон алган кадажысты жийле, кечеги чилеп ле, је бутла эмес, күрекле карды күреп, узун блонди жулуп, жууп баштадыс. Жууганыс тын да жыга жүк болбоды. Табыш жулган блонгиле чибинин бүрлү будактарын кожо жүктенип түшкен. Бис те база анайда эдерге санандыс, је ол блонг жулган жерде өскө чибичек учурабаган.

Озөк түжүп келеристе, күн кырды барып ажа конгон. Борозымак көлтөккө тууларды бөктөп, соок жыбар согуп баштады.

— Э-э, уулдар, бүгүн эрте келдигер— деп, бисти каткырган, кыкыраган Томос уткыды. — Мен жокто. Бот, жаан кижин жок болзо, андый не.

— Же, мактанарга турун ба? — Табыш кезе сурады.

— Мактанып эмес — деди.

Бис унчугушпадыс. Тарылга биске изүү көчөнүн уруп, чайладып турганча, өбөнүн једип келди. Тарылга удур ла чыга жүгүрди. Олордын ортозында кандый да куучын, каткы. Бис турада ла. Толуш ла Тарылга таарларды жүктенгенче ээчий-деечий киргиледи. Тарылганын колында газет. Таарды жерге салып, айтты:

— Көрбөр, балдар, газетти... Бу бистин турлу.

Мен газетти ала койып көрбөм, чын, «Толуштын турлузында» деп кыска јетирүү чала блн жок фотосүрдин алдында жүрди. Сүрде Толуш. Тарылга ла Шагайтов Шуру, Бекпеев Байкал соктырылган эмтир. Бичилгенин кычырзаас, анда бистердин ады-јолыбыс база жүрди. Чала оморкой бердис.

— Талдама — деп, Томос унчукты.

— Же, уулдар, алты-јети күннин бажында јанар эмтиригер — деп, Толуш солун айтты. — Айдарда менин јакшы болушчыларым жүре берзе, эмеш кунукчыл боло берер эмтир. Же бүгүн кандый иштеген, уулдар? — деп, оног ол меге баштанды.

— Кем жок — дедим.

— Шурудан суру бар ба? — деп, Улай соныркады.

— Сурагам, је ол райондо ошкош — Толуш көп айтпаска кыска каруу берди.

— Бүгүн үч кой төрөгөн — Тарылга сүүнчилүү айтты. — Байла, мынан ары јангыс эжиле берер болор.

— Э-э, сакмандарды бу ла күндерде чыгарарыс — деп, председатель айткан эди — деп, койчы айтты.

— Мындый соокто кураандар чарчап калар болбой — дедим.

— Чарчабас, Темир, — деп, Толуш айтты. — Эртешиен ары иш өскөйлөбөр. Кар күрешти токтодор. Биске бу ла күндерде вертолет азырал экелер. Анайда јамылулар айткан.

Турада печкенин јанында јангы чыккан үч кураан јатты. Олордын мааражына кулак тунгадый. «Јангы јылдыг јангы малы» — деп, Тарылга олорды эркелеген айасту айдат.

Чын, жаңы жылдын жаңы малы соокты соок дебей, карды кар дебей, ак-жарыкка чыкканы ол болды.

IX

Иш, чын да, кубулган. Эмди бис кайдан сары тагла кар күрен эмезе кырдын өрө чыгатын экис.

— Яш кураандарга үкпек жок. Олорды ончозын жадып турган турага канайып бадырар? — Толуш ла Тарылга үн алыжат. — Сакмандап келген улус кайда жадатын? Жок, жаман да болзо, үкпек тудуп алза, артык.

— Былтыр слер мында кой төрөтпөгөнөөр бө? — деп, Толуштан суразам, күлүмзиренип ийеле, айтты:

— Мен бого баштап ла быжыл көчүп келгем. Азыйда менин турлуум өскө жерде болгон.

— Азыйда бистинг турган жерде суу жайы-кыжы коркырап агатын. Кырдын көксинен агып түшкөн суулар жүзүн-жүүр табыштанып, кожон дожып турганга түнгей.

Мынайда меге Тарылга куучыдаган эди. Толуш, өзөккө түшкөн эртезинде карган адын чанактайла, мени барып күректи жуун экелзин деген, Тарылганы дезе бистинг күреген жер эки-үч күн мынаг озо болгон шуурганнаг улам карга тыг бастырган ба, жок по көрүп келзин деп жакып ийген болгон. Мен аттын боожозын тудуп отыргам.

Тарылга, суулардыг кожонг керегинде куучындап бараткан кижини анча-мынча унчукпай отыраала, менен сурады:

— Темир, Томос кижини алган ба? Эмезе кызы-эжи бар ба?

— Жок. Ол черүден ле келеле, институтка кирген. Бойдог. А не? — энчикней сурадым.

Тарылга унчукпады. Ол кандый да куучкылду деп меге билдирди. Оног нени сураарын билбей турдым. Чанак кезикте терег карга көмүлүп, кезикте чыга конот. Карган ат бачымы жоктог кажу жаар араыйнан ла барын жатты.

Бистинг ат бышкырып салып, бир ай кире күреген жерге једип келди. Күректерди жууп, чанакка салып, ол ло тарыйып кайра ууландыс.

Бис турлуга једип келдис. Толуш одорго айдайтан койлорды двордог жаңы чыгарып турды. Олор кандый да жаарзып, сазып јытанат. Улай, Томос, Табыш двордог ыраак жок жерде жаңы агаш күрекле элижиш-селижиш, кар күрен турдылар.

— Э-э, Темир, күректерди түрген бери экел! — деп, Томос кыйгырды.

— Олорго апарып бер — Тарылга унчукты.

Төрт жаан агаш күректи уулдарга кучактанып экелдим.

— Бот бу ла мында жаан эмес тура тударыс, јаш кураандарга — деп, Улай айтты.

— АЙСА кураанга эмес. Кем-кем кижиларга туру эмеш пе? — деп, мен коқырладым. — Уредүни кайдар оңу. Кой кабырарга болуу институтту не божодор. Он класс болор ине.

— Э-э, сен кандый куучун баштап бердин, Темир? — деп, Табыш каткырды. — Сеге тударыс.

— Же карын жакшы. Институтту чачып жадым.

— Көп балырабай, келип кар күрөш — деп, Томос айтты. — Бис арын калдыс. Сен десе чанакла ойноп жүргөн.

Мен чала тарына бердим. Же билдиртпеске кичеенип, унчуктым:

— Кече сен ойногон, бүгүн — мен.

Уулдар жир каткыда. Айдарда коқырлашты оңчозы оңдоп жат. Мен де найыларла кожо иштей бердим.

Менин пиймамнын таманы база ла жукарып, ойыла бергени учтөрт күн өдө берди. Же удабас жанар десерде, кем жоксынып, иштеп ле жүрдим.

Бир күн, чын да, Толуш өзөккө барып келген кийинде, кырлардын ортозында тымыкты бузуп, торкыраган-күзүреген вертолет турлунын бойына жедип келди. Онын ичинен чыгарган он беш таарды бис чүрче ле айылга тартып алдыс.

— Бу сүрекей ток азырал. Эмди алдырбазыс. Курсак бар. Койлор бүгүн де төрөп баштаза, энелери курсактан куру турбас — деп, Толуш Тарылганын ордына колын салып, айтты.

— О-о, бис эмди бу турлуда кереги жок улус!.. Жанар ой жеткен. Азырал деп немени керек десе тегериден түжүрсө боло бергенде! — Улай алаканын чабынып сүйүнүп, коқырлап айтты — Жакшы болзын, ак турлу, жакшы болзын, кары калын жер!

— Бу сен тен камдап туруң эмеш пе? — Толуш каткырды.

— Жок, ол үлгерчи боло берди ошкош — деп, Томос айтты.

— Улай кам да, үлгерчи де, уредүчи де — Табыш жемеди.

— Ол келер өйдө үредүчи болгой. Эм тургуза студент — Томос энчикледи. — Чын кам, чын үлгерчи болзо, сөстөри чүмдү болор эди. А бу не бу: ак турлу, кары калын жер?..

— Же эмди кам бар эмес. Ол до кирези чүмдү айтканы камнан коомой айткан ба?.. Жаңы чүмден баштаган үлгерчиге түнгөй эмес пе? — деп, мен коқырга кириштим.

Коқыр коқыр ла, жанар алдында бис жаңы чыккан кураандар сугатан жылу үкпек туруп салдыс. Толуш бу ишти баштап, бисти узанарга уреткени база да тегин калбас. «Жүрүмде оңчо ло немени эдип билер керек. Иштеп кижинин көзи коркор. Же кол коркыбас» — деп, агашты чаап, биске айдып турды.

Укпекке печке база эттис. Же оны тыг ла печке деерге база жарабас. Ол ло Толуштын жакылтазы аайынча бис кардын алдынан ломдоп туруп, меестен барып оок таштар тартып экелгенис. Оны той балкашпа жырткы жок этире тыштынаг шыбап ийеле, коркок-коркок трубаны тун-

Ыктен чыгара тургузып, от салып көрбөр болзо, ме, кем ле жок печке. Бир кучак одын салзанг, изий берер. Тас мирнонос кураанактарга талда-ма ўкпек.

— Јаңыс бу туранын ичи, койлор көптөн төрөзө, кураандарга тапчы болор — деп, мен айттым.

— Резина эмес, эм оны канайда жаандадатын? — деп, Табыш кы-жыгы курып, меге кылчас эдип көрүп, ўкпектинг ўстин жабарыста, айт-ты. — База тура деп пе?

— Жок, артык тураны не тудатын — дедим.

— Айса нени билеркеп айдарга турун? — Томос то кыжыранду унчукты. — Эм тегин де ой жок: сонзын жапын жадыс.

— Бот сонзынга јетире эдип саларыс! — бөштим.

Толуш бистинг куучынысты угуп, туурабыста отырды.

— Је айт ла. Биске угуп та алза керек — деп, Улай сонуркады.

Мен өрө турала, ўкпекке базып келип, сол колымла көргүзип, шўўлтемди айттым:

— Јерден ала бийиги бир метрден эмеш артык эдип экинчи кат этсе, — је балкон кептү, — кураандар база көп кирер.

— О-о, сен тен башту кижи турбайын — деп, Томос бөбди.

— Государствотогу тузалу баш — Улай јемедн.

— Је андый да болзо, пөкөр чын айдып јат — деп, Табыш менин шўўлтемди јаратты.

— Мен де јарадып турум. Сўрекеј керектү эдиш болор. Мен Темирдин айтканын оңдоп алдым — Толуш алакаандарын уужап ийеле, отырған јеринен тура јүгүрдн.—Јабынчыны жапкан, печкени тургускан. Је, уулдар, бир ле болгон, айдылган шўўлте тузалу. Оны эдер керек.

Бис турлуда канча кире јос бар, оморды ончозын јууп, ўкпектинг ичине балкон аайлу экинчи кат эдип баштадыс. Толуштын жадып турган туразыныг ичи кире ичтү ўкпекти бис ўч ле күнге бүдүрип салдыс. Эртең дезе јанар. Городко. Институтка.

Ишти бис эрте божотконыс. Эмди јакшы амыран алар керек, не дезе, уулдар район јаар сўрекеј эрте турала, чаналу барар деп куучын дашкан. Эңирде, уйуктаар алдында, чаналарысты, јўктенчиктеристи — ончозын белетеп салдыс.

Ак турлуда калганчы тўн.

X

— Тур, Темир!.. Сен тен тон өткүре уйкучы эмтиринг — деп, Томос мени ойгосты. — Уулдарды көр. Сен дезе јажып, уйуктап ла жадын.

Көрзөм, чын, Улай, Табыш чайлагылап отырды. Толуш ла Тарылга база отыргылады. Олор уулдарга аяк уруп, акыр, эмеш таң атса не барбас дежет. Томос жок ло жок. «Бис мындыј јорыкташка ўренип калганыс, бу не де эмес» — деп, айылдын ээлерине куучындайт.

Мен тура ла жүгүр. Түрген-түкей кийине ле бердим. Жыртык пый-маны кийе ле сок. Тышкары чыксам, тен карануй ла. Жылдыстар мы-зылдажып ла турды. Тагнын кажайып келеткени билдирбейт те.

Чайлап алып, айылдын ээлери ле — Толуш ла Тарылга бистен кичине те айрылбайт — эзендежип, тышкары чыгып, чаналарысты кийип баштадыс.

— Кай, Темир, бери айылга чүрче кирип ийзен — Толуш айтты.

Мен чананы эки буттан ушта ла теп, бачымдап турган кижн, маң-заарып сурадым:

— Ле база нени-нени ундып салдыс па?

— Жок, ончозын алганыгар. Темир, бис сеге бу пыйманы кийип койзын деп берип жадыс... Сен эски пыймаларыңды чачып ий. Бу жаңы пыйманы сеге колхозтог сурап алгам... Ал, ал...

Мен кемзине бердим: өскө нөкөрлөрдөн мен пеемле артык. Мын-дый сыйды тегин калас канайда алар. Жок, оны садып алза, торт. Мен арылык-берилик болуп турала, он жети салковойды кодорып, айттым:

— Тегин албазым... Бу акказы.

— Жок, жок, Темир. Колхоз оны сеге акча жок берген.

Мен акчаны столдын үстине салып, Толуштын ал деген кара пый-мазын кийе согуп, тышкары болдым. Толуш мени ээчий. Чанамды кий-ип тураам, ол байа акчаны карманыма сугуп, айтты:

— Мен аайы жок ачынарым.

Эн жок деп неме сүрекей. Кулактарым кызып, күчүм караннаг чыгып туру ошкош.

— Сен не удап туруң, уул? — деп, Томос унчукты.

— А бу тен слердинг јаш балаар ыйлап туру ба? — деп, Тарылга кайкан чыкты — Соок күп, ыраак јол... неге сары тагла мегдегилеп јадаар?

— Ле јакшы болзындар! — деп, Томос, оноң Улай, Табыш эзен-дештилер. — Јакшы жадыгар! Су-кадыгар бек болзын.

— Малаар иргеге толо өссин, одоры өлөңдү болзын, — деп, учын-да мен эзендештим.

Бис турлудан чанактын жаңы чыккан јолыла чаналарыс карга көмүлип, јаан боочы јаар ууланган јолло ичкери болдыс.

Карануй, соок. Јол деп неме чек көрүнбес. Карын Томос јолды ачып, оны ээчий бараткан бистерге јанил болуп турганы јакшы. Жыл-дыстар калтыражып тургандый. Бир бүдүн јарым частын бажында бис боочыны ажатап јолго келип кирдис. Јаан јолдын кары такталып калтыр. Мында машиналар, тракторлор жүрүп турган болгодый.

— Ле боочынын бажына чыккалакта, эмеш амырап ийектер — То-мос ончобыска ачык-јарык үндү айтты. — Чыгыш күч болор. Токтоду, амыраш болбос.

Кырдын бажына чыгып келеристе, алды јаныстагы ыраак ыраак-тагы кырлар ары јанынан таң жаңы ла јарып келеткени билдирди. Те-

неринин түби чала кубакай-көк болуп браадарда, жылдыстардын тоозы астап турганы иле болды. Байла, таңнын жарыгы олордын жарыгын эркиндеп келгени ол болор.

Томос боочыга чыгала, чананын тайактарын эки жанында карга бадай согуп, алакандарын уужанып, келтей көзүн имдеп ийелсе, айтты:

— Уулдар, уулдар! Бу жаан өзөктүн бир бийик туузынын жаказында мынаг алакаинанг да кичинек көрүннү турган турлуга баш болзын! Бис ого келип, бар жок күчтүн салып иштегенис. Толуш та жакшы, Тарылга онон артык. Эзен жүрзеес, эх, бу турлуга, айса база катап келерис. Кем билер, андый да болордон айабас.

— Мен, нөкөрлөр, — деп, Улай Чыпатов чананын эки тайагын база карга кадап, жалакай айтты. — Акту, эмди де иште десе, иштеер ле эдим. Койчылар да биске жакшы күүп-санаалу, ижиске де жөмөлтөү болгон. Онон артык не керек.

— Табыш та бир сөзүн айдарга туру! — дейле, Ялбыраков Табыш эки колын өрө көдүрнү, көдүринилү айтты. — Бу жерге, бу алтайга, бу койчыларга баш болзын! Болужарга болуп машинала да келдис. Районнон турлуга жетире жетен алты километрди тайгага чыкса, талбас, өзөккө түшсе, өлбөс, өлөн берзе, жибес адысла ажып, кара теристи төгүп, тегиндү иштебегенис. Болужис та кандый, улус айдышкай.

Уулдар чананын тайактарынын бууларын карызына кийип, боочыны төмөн шунгударга белетенип ийдилер.

— А, Темир, не унчукпай турун? Жаан боочы ажып жадыс. Жанжык кан аайынча нени-нени айтсан. Сагып турус — Томос күлүмзиренди. Нени, канайда айдарын чек билбей турдым. Најылар алкыштары айдын салган. Ончозын. Турлу да керегинде, койчылар да жанынан, ажуга да быйандарын жетирген.

— Алкы бойым амыр жүрзем, айланып келерим жериме — дедим.

Бу ла сөсти сагыган чылап, нөкөрлөр же ле дешкен бойынча ажунун күнчыгыш жаны жаар, чаналарынын күүнине салдырган чылап, учуртуп ла ийгиледи. Эг учунда мен. Эзин кулакка шуу-шуу эдет. Көгүске женил. Жарында тер эмештен кургап баштады ошкош. Уулдардын жарды ап-апагаш: фуфайка ажыра гердинг буузы чыгарда, соом кейге кырутып турганы жарт. Боочынын район келтегейиндеги жантару жер ыраакка чөйнгөн, онын учун чанала келери сүрекей женил. Кижинин күчи де тын түшпес. Жагыс ла эки кол эмеш арырдан өскө.

Бис районго келзеес, өскө колхозто иштеген студенттер база мында жеткилеп келтир. Уулдар, бир жылга көрүшпеген чилеп, эзендежин, кабыра кучактажын, каткырган, шулурган турдылар.

XI

Талтүштин кийининде бисти ВЛКСМ нин райкомына јууп, канайда иштегенис керегинде куучын тын ла болды.

— Ибкөрлөр студенттер — деп, комсомолдын баштапкы качызы жалакай, омок үндү айтты — Колхозторго слердин жетирген болушты бис сүрекей жаан керек деп көрүп жадыс. Ондор тоолу га жердин карын арчып, кой-эчкилерге одор ачкайыгар. Турлуда иштеп, койчыларга көп болуш жетиргенигер. ВЛКСМ-нин райкомы слерге жаан быйан айдып, иште, үредүде бийик једимдерге јетсин деп күүнзеп јат.

Оног баштапкы качы көп студенттерге грамоталар берди. Бистен оны Темдеков ло Чынатов алдылар.

Колхозто иштегендердег кем де куучын айтпады. Оног сөсти Бекпеев Байкал айтты.

— Студенттер бистин райондо бир ай кире иштеди. Мен көп колхозтордо ло турлуларда болгом. Кайда ла улус кичесинп, бастыра күчин салып, малдаг королто этнеске иштегилеи јат. Ол тоодо бу ишке, жаан кар түшкенинен улам күч болордо, студенттер канча бар аргазыла болужып турушкаандар.

Оног Бекпеев бир кезек студенттер иштейтен өйдүн учына јетире турушпаганын кыскарта айтты. Бистин ортобыстан Шагайтов Шуру болды. «Темдеков Томос бу керекти ундыбагадый учурлу, не дезе сен олордын жааны болгон» — деп, учында ол ажару этти.

Кенетийин эжиң ачылды. Бир эр кижн кирип келди. Колдорында тудунчакту.

— Бери өдигер — деп, баштапкы качы оморды төргө кычырды. Кирип келген кижн төргө келип, качыла нени де шымыраныжып ийди.

— Бис куучынысты божодып салганыс... Сбс «Кызыл чолмон» колхозтын председателине берилип јат — деп, качы айдарда ла, жаан мандайлу, талазак кижн туруп чыгала, көксин кензидип ийеле, айтты.

— Бистин де колхозто студенттер иштеди. Бис көп студенттер албаганыс. Је бисте болгон беш студент сүрекей јакшы иштегендер. Олор койчы Толуштын турлузында көп иш эткендер. Бис, колхозтын јамылулары, омордын иштеген турлуда ол өйдө болбоганыс. Ол бистин уйадыс. Је... иш көп. Бош јок болгон. Онын учун јаманысты билип, андай да болзо, калганчыда јолыгар деп, колхозтог келдибис.

«Кызыл чолмоннын» председатели Томоско, Улайга, Табышка, меге чаазын каптаң ороп койгон нени де алып, берди. Јазала көрөтөн болзо, кажыбыска ла бир чамчадаң, конверттин ичинде одус салководоң акча.

— А бу бистин Шуру кайда? Уккан кижн бар ба? — уулдардан сурадым.

— Шуру городто дежет — Томос унчукты. — Оорыгам дейле, јана берген эмтир... Јерине де јүрген болбайсын.

— Шурунын јанганында, кайтса да, Бекпеев Байкал бурулу — Улай буруны үчинчи качыга јайарга ченешти. — Ол келбеген болзо, Шуру бисле ле кожо иштеп, эмди јанып отырбай. Ончыбыс келеле, бир уунда јанза, кандый јакшы деп туруг... Бекпеевте ле кылык бар болгон.

— Је Шуруны мен актабай жадым — дедим. — Јанар кўўни жок болзо, оны тракторло до сўўртеп алып болбозыг. Байла, иш куч болгон.

Нёкёрлёр учугушпада. Кажызы ла та нени де сананат ошкош. Февральдын калганчы кўндерининг соок эзини согот. Кар буттын алдында кыжырт-кыжырт эдет. Чек ле жаңгы капустанын жалбырагын эчки чайнап жигенине тўгей.

— Је, уулдар! Јакшы болзындар! Эзенде келип болужыгар — деп, ВЛКСМ-нинг райкомынын качызы, автобуска отырып аларыста, келип эзендешти.

— Эзен жүрзөбис, эзенде база ла келерис! — деп, оңчобыс бир үнле жык айда салдыс.

Эки автобус районнын төс јеринен городко баратан јол јаар ууланды. Кўн айас. Јагыс јыбар. Је кем жок.

XII

Ойто ло городто. Студенттер (бисле кожо ўренгилеп тургандары) кыска бйгў канайда жүргенисти, иштегенисти сурагылайт. Бистер «сүрекей», «коркышту», тумчукты соок арай ла сындыра тондырбаган деп каруун жандырзаас, олор тын бўдўн, баштарын јайкагылайт.

Алты кўннинг бажында аудиторияда огырзаас, Иван Скориков эжиткн ачыл, айтты:

— Талтўштин кийинде Шуру ла Темир комсомолдын комитетининг заседаниезинис. Ундыбагар. Уч часта.

Сөс тө сурагалакта, Иван ол ло тарыйып жок болуп калды. Бистер кайкажып отырдыс: не болотон? Колхозто кем жок иштегенис. Болзо, болзо, Шуру ла керегинде сурак турар учурлу: качканы јанынан сураарга жаңдары бар. Је мени ненин учун алдыртын јаткан? Колхозто кем жок ло иштеген ошкош эдим. Ајса кандый бир шылтак база табыла берди эмеш ис? Сананып, сананып, чат таппадым.

Тўштин кийинде кўннинг кебери ўрелип баштады: кара-кара булуттар бийик туулардын ары јанынан кайнап чыкты. Эзин тынып, агаштарды ары-бери јайкап, соок тынганы кар жаарын керелейт. Борбойышкан боробыйактар јуңдары ўрпейип, улусты керектебей, јолдын жаказында јемзегилеп жүрет. Булуттар там собырылыжып, городтын ўстин туй бўркеп келедет.

— Је, Темир, кандый иштедин? — деп, комитеттин кыбына кирип келеримде, институттын комсомольский организациязынын качызы јакшылажала, сурады:

— Јакшы — дедим.

— Кижн јайгы кўнге кўйўп, јўзи кўрен болотон эди, а бу сенин чырайыг ненин учун кышкыда мынайып карарган? — деп кўлўмзиренип, качы соныркады.

— Биштиг иштеген јерде сўрекей изў болгон — дедим.

— Сен коқырлап база билетен турбайың. Коқыр коқыр ла. Бот, Туланов Темир. Сен бооро стенгазетти не керектў јырткан?.. Оны биске јартап бер.

Не керектў алдыртканын јангы билдим. Ундыгылап койгон деп бодогом. Јок, узак та ой ўтсў, канайын та иштеп јўрзем, газетле болгон учурал ундылбаганы бу эмтир. Чынынан айтса, бу керек мени бир де катап жамап эттин деп санадырбаган.

Качынын берген сурагына анча-мынча унчукнай отырала, айттым: — Тушке јетире мен качан да уйуктабагам.

Мен мыны чала тарынып та айтсам, је оны сестирбеске кичеендим. Кўстўримди тўмўн кўрбўй, сурак берген кижиге чике кўрўп айттым. Эбиреде улус бой-бойларына кўрўшти, онон мен јаар. Артык эрмек айтпадым. Кўстинг учыла кўрзўм, Шуру бажын чала салактадып алтыр. «Буруду да болзо, бойың буруду. Башты калаңдатнас керек» — деп, ичимде ого айттым. Је менин ол санаамды кайдан билзин.

— Айдарда, — байаа ла качы айтты, — сен газетти ўнўтийин јырткан, чын ба, Туланов?

— Ынўтийин тўгўн жураганда, ўнўтийин јырткам.

Ончолоры база ла бой-бойларына кўрўшти.

— Јастырып, тўгўн жураган болзо, оны не биске айтпадын? — Скориков Иван сурады. — Газетти јыртпай, озо келип айдар керек болгон. Сен дезе озо јыртып салган.

— А мени жураарда, озо менен сураган беди? — кайра сурадым.

— Јарт, Туланов. Је бар — деп, баштапкы качы айтты.

Мен турала, эжиктин јанында отырғышка отырып алдым.

— Бар, бар — деп, Скориков Иван сўрди.

— Јок, мен Шуруны сақып аларым — дедим.

— Бар, бар. Сен жогынан да ол сала берер — Иван унчукты.

Чыкпай ла отырдым.

— Је эжиктин ары јанында сақып ал — бир канча улус айдыжарда, чын да, чыгып, эжиктин ле жаагында туруп алдым.

Тыңдаланып турзам, Шагайтов Шурудан сурап јадылар:

— Је сен не керек иштеп турган јериннен качтың?

— Оорыгам. Районго келеле, поликлиникада бололо, иштеп турган јерге барбай, јанып ийгем. — Шурунын ўни ол.

— Эмчилер справка бербеди бе? — кем де сурап јат.

— Турлудаг кел турганчам, оору эмеш кем јок болуп калган. Температура јок болгон — Шуру айдып јат.

— Ха-ха! — улус каткырыжат. — Ха-ха! Но Шагайтов! Температура болбогон!.. А неен оорыган? — Бир канча ўн.

— Окпўм... Сайылып ла турар. Тынып та болбой јўргем — Шуру тегин калбаска албаданы ла јат.

— Окпўнинг оорыган сўмези болбой — Скориков Иваннын ўни

угулат. — Нөкөрлөрдү таштайла, качканын жакшы адынды чыгарбады. Ого коштой сен бооро январьда стенгазетке база кирген. Ол ло Туланов, сенин нөкөрүң, газетти жырткан. Көрдүң бе? Же айт, мынаг ары канайда жүрөтөң?

— Жүргөн чилеп ле жүргөй — Шагайтов үндөдү.

— Канайып? Газетке жураттырып, иштег качып па? — бу баштапкы качынын сурагы болды.

— Жок, үрөсөр, иштеер.

Жаан удабай, Шагайтов чыгып келди.

— Сакып алзын дешти. — Шуру жобош үндү айтты.

Анча мынча болбоды. «Киргегер!» — деп, бисти Скориков Иван кычырды. Кирип, отырып аларыста, баштапкы качы айтты:

— Айдарда, Туланов Темирге ле Шагайтов Шуруга бис баштапкы ла калганчы катан мынаг ары андый керектер этпезни деп жакарып жадыс. Барыгар... үренигер.

Бис экү нени де айтпай, чыгып, жүре бердис.

— Же, уулдар, кандый иштеген? — деп, Николай Николаевич Козин, бир күн биске келип, сурады.

Бис кем жок ло деп айдып койдыс. Ижис керегинде ого база нени айдатап. Кар күрегени, соокко тогул жүргени база солун ба ол?

— Колхозтордын жамылуларынаг биске алкышту письмо келген. Ол тоодо «Кызыл чолмон» колхозтон база. Анда Чынатов, Ялыбраков, Темдеков, Туланов керегинде жылу сөстөр айдылган. Жакшы. жакшы, уулдар. Студент адыгарды бийик тутканыгар жакшы. А Туланов Темир, уулдардаг артала, кандый једип бардын? — деп, учында сурады. Мен база жагыс сөслө жакшы деп каруу бердим.

Ректор күлүмзиренеле, лекцияны баштай берди.

— Сенег келген письмо бу — деп, Мария уужалып калган конвертти бичиктин ортозынаг чыгарып көргүсти. — Каруу чийбе дееринде, бичибегем. А бичинрге күүнзегем.

— А бистин кажы колхозто иштеп турганысты сен билген бе? — деп јилбиркедим.

— Билбей база. Неме бе ол?

— Кемнен уктын?

— Бекпеев Байкал айткан.

— Ол не, городто болгон бо? — кайкадым.

— Болгон. Обком комсомолдо. Сени районго канайда једип барганынгы, «Кызыл чолмон» колхозко канайда атаганынгы — ол чозын куучындаган.

— Жакшы турбай — дедим. — Ол мени районго јуук колхозко бар деп албадаган. Мен болбогом.

Бекпеев Байкалды мен былтырдаг жакшы билерим. Ол — бу ла Мариянын јеринег. «Калинини» деп колхозтон. Бекпеев ол класстыг кийинде эки жыл зооветтехникумда үрөселе, јерине келерде, жаан уда-

бай оны комсомолдыг райкомына үчинчи качы эдип тургускан эмтир.

— Эмди ол журтхозяйствешный институттын баштапкы курсың божодор учурлу. Заочно үренип чырмайып јат — деп, Мария айтты.

— Тен талдама турбай — дедим.

— Бистиг аймакта андый керектер — деп, Мария айдала, киного баралы деп билеттерин көргүсти. — Экирги сеанс. Јарайт па?

— Талдама.

Сооктын калапту болотон өйи өдө конгоны иле. Кайтса да өй јаска јууктаң келеткени јылудаң иле болды.

Бистиг киного барып јатканысты билеле, Томос, Улай, Табыш, Шуру база билет алгылап алтыр. Кинотеатрга келеристе, уулдар ээчий ле келгиледи.

— Э-э, эртен тулаан айдын баштапкы күни. Менниг чыккан күним — деп, Мария сүүңчилү айтты.

— У-у, јастың баштапкы күни! Бис јаскыда чыккан болзобыс, кандый ырыс болбос! — деп, Томос тыңыда айтты.

— Араай айтсаң, кинотеатр бузула бербезин — деп, Улай коқырлады.

— А, бис ончобыс јаскыда чыкканыс! — деп, Табыш он колының башпарак сабарың көргүсти.

— Айдарда эртен общежитиеде, бистиг јаткап кыпта, Марияның јазыпыг баштапкы күниң уткыырыс — деп, Шуру сүүңди.

— Уткып јадыс! — деп, нөкөрлөрлө кожо Мария ла мен јөпсинниң бой бойларыска колдорыс бердис.

Најылар ончозы сүүңчилү болды.

ЈИИТ УНДЕР

Карлагаш Ельдепова

* * *

Алтай уулдар санангам,
Айдын түнде кунугып.
Акту күүним айдынгам,
Айга көрүп, өкпөбөрүм...
«Айса бодзо сүүжим бе?..» —
Аланзыгам, кайкагам
Қара көзүм сананып,
Күлүмжи салгам, эриккем.
Көзүңгүмнүн алдында
Көлөткө болуп отыргам.
Кожо жаткан үүреме
Қанайтканым айтпагам.
Қыс жүрегим жалбырап,
Қайылып турган жажытту.
Теңериде жылдыстар
Күйүп турган ырысту.

* * *

Кичинекей журтта кырлар ортодо
Қанатту жинттердег келген эдим.
Қолыма қараңдаш тудунып, слерге
Қуучындап салайып олардың салымын.
Қижи қайқаар солун да эмес,
Кожо өскөн өкпөбөрүм ле эди.
Мақтанып та эмес, оморқоп то эмес
Жаныксып бичиген үлгерлерим туру.
Эмди ле анда тымык-тымык...
Эңир қойылған, жылдыстар суркурайт.
Қабай қапчалым қатқырын, шулурып,
Қатап ла ойто ойынға өңдөйт.
Төрөл Чолушман, көбөркі жинттер
Қанайып чылабайт ол ойынға?
Күнүн ле уқсан, чурана күүзи,
Қару алтай қожондор сөбөрү.

* * *

Жаскы жааштар жолдолып,
Жааза кайдар көзпөккө.
Кара көзи суркурап,
Келзе кайдар энирде.
Жаскы жаашка сүгүнни,
Чөгөр эдим ырысту.
Кара көзин кереестеп,
Көстөр эдим кемзиштү.
Келзе кайдар амадап,
Кучактаар эдим сүгүннп.
Жүректеги сызымды
Ундыр эдим каткырып.
Келзе кайдар сүүгеним,
Кыс жүрегим көкидип,
Келзе кайдар бу катап,
Көстори, жүзи чечектеп...

АГАРУ БИР КҮН

Эр жеткен бу адында,
Эрјене куч кирерде,
Энеме нени сыйлаарым?
Энедег туулган күнинде...

Кару бойы ыраакта,
Карлу мөңкү талада...
Жазына сүүген јеринде,
Јалду мөңүн тайгада...

Ол анда чыдаган.
Ончобысты чыдаткан.
Јүрүмди көргөн, јенүни...
Јүрекке түшкен ачуны...

Аргалу болуп ай-күнди
Алала, сыйлап берейин.
Көбркий жагыс энемди
Көс чогы деп билейин.

Эмди күски турлуда
Эзин араай шулурган.
Энемнин чыккан күнинде
Элезин жагар экелген.

Ол жагарда сөс — сыйым,
Сыйым болзын, энейим...
Энемнин чыккан күни —
Менинг туулган күним!

1979 ј.

ЈАЙГЫ ЈУРУК

Бөрүги ак туулардан
Булуттар араай жылбырайт.
Олөн жуужып турганчам
Очөшкөндий там жууктайт.
Кара-јелбер кайракан
Качашкандый өңбөйт.
«Олөнди жылгыр жуугыла!» —
Обөгөндөр көмөлнит.
Јутты сезип, кырдагы
Јада таштар јашталат.

Тарал куштын калагы
Арал сайын башталат.
Ол булуттар сүзүжип,
Ортозынан от чыгар.
Күзүрт эдип бу тушта
Күкүрт чочып «кыйгырар».
Күлүмјизин јылыйтып,
Күн булуттан шыгалаар.
Көнөктөрдөн ургандый
Көкпип, јанмыр шылыраар...

1975 ј.

КАРУ УРЕДУЧИЛЕРИСКЕ

Бичик билбес
Кичинек бойыска
Билгирин берген
Кайран улустар.
Жаманды жартап,
Жакшыга үдеген,
Киленкей сапаалу
Бичиктиг устары.
Слердинг үреткен
Корболор эмди
Эр темине
Ончозы жетти.
Кемизи эмчи,
Койчы, үредүчи —
Ижине мендеп,
Ичкери көндүкти.

Чылабас жүректү
Омок улуска
Быйан сөзисти
Бүгүн айдалы.
Бажысты эрке
Сыймайтан бойына
Баштапкы чүмдеген
Кожоңыс сыйлайлы
Жаркынга бистерди
Баштаган бойлоры
Жажына бөпөс
Ийделү иштегей.
Ырыска жайалган
Агару амаду
Жаркынду бийик
Жедимге экелгей!

1976 j. Саратан

БАШКӨС

Элдугем, Элдүгем — бай алтай.
Эркелү балазы сен, Башкөс.
Алтайым алкаган суу-талай.
Албатым адаган: Ар-Башкөс...
Айланган ак көбүк токтозонг,
Айдылган сөзимди томдозонг.
Ай ла Күн айланып жоктозонг,
Ай-канат сууны тыңдазанг
Ол бүгүн шулурап чөрчөгин,
«Ойойым» сөстөрүн ойгозот.
Чакпыннан өргөн чалмазын,
Чанкыр таштарга ойлодот.
Толкулар комызы бу сөстөр
Тозо бербезин, ой калак!
Учы жок кай Башкөстө —
Угат не озо эл-калык...
Айланган ак көбүк, токтозонг,
Айдылган сөзимди томдозонг.
Ай ла Күн айланып жоктозонг,
Ай-канат сууны тыңдазанг...
Айланган ак толку, токтозонг,
Адылган кожонды томдозонг...

1979 j.

«АЙРЫЛЫШ ТӨНГӨ»

Олор ончозы Көк көблмөккө эжинер деп, там ла там ырагылап брааткан. Мария десе бойынын кызын ак платьезинен таныырга, олордын кийиннен узак көргөн, же олор суу жараттай бийик өлөнгө жеделе, көрүнбей калдылар. Удаган кийинде ол ыраактагы жабыс ичпектен бери уулу салкын тынды. Марияга кыстардын шыңкылдууш каткызы, чыгырыш, балдардын сыгырты угулды. Же оной ло салкыннын тыныжы түгенип, ак јалан ээзиреп ле тымып, там изий берди.

Бүгүн иш жылып, обоолор күн јаанда учала берген — энирге јетире эмди де узак. Мария та кемнин де ундып койгон капрон арчуулын ла тиштерин сан өрө таштап ийген тырмууш таап алды. Оной өлөнгини боркызынан кактанып алала, кайра көрөлө, бир түней үч обоодон көстөрин узак алып болбоды — обоолордын бийингинеј, јаражынай!

«Эх, балдар, балдар...» — деп, ол ичинде сүүнип, јакшызынып, түкүринги ажырын ийди. Оной ойто ол бойынын кызы керегинде, бу обоолорды обоологон студент кыстар керегинде санана берди. Олор ончозы ла бу јурттын балдары, же айлында кемизи де јатпай јат. Же эмди јуулыжа түжерде, бир канча ишти бүдүре тудуп койгылады. Тыштынан ла «городской» кыстар, а бу јаланда иште ада өбөкөнин ук-төс каны, јурт-төрөлдүн иштенкей кылыгы эркедеп чыкпай база. Маң бажында мал јараш деген чилеп, ол кыстар иштеерде, будук-сүртүмел јогунан да кебеделдү көрүнгилеген.

Калганчы эг јаан «айгыр» обооны Мария бойынын кызыла, оной јол кечире јаткан Иваннын уулы, торсыгып жаңы ла көдүрип јүргөн уулчак, Сергейле олор үчү салгандар. Мария обоонын үстинде турган. Сергей өлөң алып берген, кыс десе обоонын кабыргаларын тырмап ла јанындагы одык-садык өлөңди ле бугулдардын төстөрин жууган. Обоонын бажы чыгып браадарда, Сергей кенете ле јүзи кызарала, тал кезип экелеечи кизи бололо, јүре берген. А кызы неши де оңдобогон. Ол Сергейге ачынып, салам өңдү чачы самтас эткен.

— Сен ого ачынба, ачынба — деп, Мария уулды корулап, бойында сананган. Оной калганчы өлөңди кызынан алала, обооны бажап ийген. Обоонын бажын салкын таштабазын деп, ол Сергейдин кезип

келген талдарыла базырып койоло, арта таштап койгон армакчыла саг төмөн түжер деген.

— Ары көр, уул — деп, ол Сергей тегин де ары көрүп отырганын көргөн до болзо, берижип айткан. Сергей ары да көрүп алган болзо, же түйгөй ле житкезиле де болзо, онын обоодон түжүп жатканын көрүп ийер деп, ол билген. Мынан улам онын каткызы келген: чындап та Сергей кирелүде тизезинен өрб жылаңашталган үй кижинин буттарын көргөндө, кемзинин каны кайнап чыкпайтан эди. Қанайдар, кижинин бүткен бүдүми андый да. А кызы — ол жаш, мыны оғдобогон, Сергей жетире обоолошподы деп ачынган. Же мында жаан да түбек жок.

Эмди десе олар Көк көблмөккө эжинерге ончолоры жүргүлөп калды. Айландыра жетире тыңгалак жинт жай жалбрак-будактарын жайкайт. Суунын көгн бүрүңкийленип, күнге жалтырап, ар-бүткен изүге бастыра жиргилжинденип жадат. Мария эдер неме таппай, жаланды айланып жүрөле, Айрылыш төңгө чыгып келди. Эң ле баштап, ол боро таштын жанындагы кечегн курдан кургаксымак өлгөн кучактанып алды. Тыны чыгып калган кылчыр күн болчоктололо, ыраактагы ағаштаргн конорго браатты, салкын тымып калды.

Айландыра ээн, не де, кем де жок. Бу Айрылыш төңгннн үстинен көргөжин, Мариянын төңгдөлгөк төрөл жериннн элбегин, жаанын! Кумақтау жол төңдөрдөн төңдөргө агып, там ла ырада жүре берген. Ыраган сайын онын бурулчыктары там кызык, кезем көрүнөт. Учы-учында ол жол мынан көрүнер-көрүнбес калганчы төңгө једип, кыл кире чичке реле, жылыйп калат.

Мария бүгүнгн арыганып жаңы сезип, сүүнчилү кунукка алдыртып, бош салынып, эг ыраактагы төңгөнн көс албай отырды. Айрылыш төң өлгөндөрднн тазылдарыла туй өзүн калган болзо, Мариянын жүрегн десе качаннаг бери кату базып сыстаткан сакылтала өдө өзүн калган.

Айрылыш төңдө качаннаг бери канча улус айрылышкан: мынан ары кем де кемди де үйдешпейтен, барып жаткан кижн де, Айрылыш төңнннн өткөн лө болзо, бойын айлында эмес деп бодоор, кайра көрбөс тө.

Мария бого узак келбеген. Мынын учун ого өбөөннннн алдын эп жок боло берди: ол арчуулын база катап кактап ийди, чачын тарайла, жазап өрүн алды, жинчилерин уштыйла, байагы боро ташка салып койды. Кумақтау жол бара-бара жылыйган калганчы төңгө көп көрбөс деп албаданып, ол жайымжып, јенгил үшкүрди. Санапар болжойн, туку качангы бир болгон база ла мындый энгирден бери јирме беш жыл болгондый. Чын да болбогондый: керек беди бу Айрылыш төңдө аспандар јирме бежинчи жай шынкылдаганы, керек беди чечектерднн јирме бежинчи такып чечектегени!

Ол боро таштын үстине та канча кире отырган — билбей калды. Ол көстөрнн јумуп алган. Өткөн өйлөр онын санаазында бир де өскөлднбөгн: кече ле жаңы болгондый, жап-јарт көрүнннн келди. Онын

Эң ле баштап, санаазына киретен күн — ол март айдын жылдый узак күни, аттардын өтөгинен саргарып калган жол, туралардын кийинде кайылып брааткан шөлү күрттер — күндий ле күн, жаркынду, жылу жаскы күн. Каргаалар ла баарчыктар теректердин баштарында кулак туугадай шаклыражып, жетире эригелек Айрылыш төгди кышкы уйкудап ойгозуп тургулаган жаан мыймалу, энезинин меелейлерин кийип алган кичинекей кызычак бойынын жүрүмүндө баштапкы катап бу төгнүн үстине чыгып келерде, озор керек десе коркыбагандар да. Айрылыш төг деп жажытту сөсти кызычак жаан улустан жаантайып угатап. Эш неме ондобос жаш кижинин деремненен сок жагыскап, неден де коркыбай, бу төггө келген шылтагы ол. Мария төгнүн үстинен айландыра көргөн. Марттын соок салкыны ла аай-коой жок жаан ырыс, көбөрмө баланын тыныжып бууп ийген. Ол арай ла болзо бууна бербеген. Онын алдында, жабыста, удабас ла кайылып калатан жол тоозы жок ак төгдөрди кечире барган, жолдын эки жапында суу жакалай жыраалар, аралдар карарган. Ол тушта кызычак бу мындый учу жок телкемнин адын билбеген. Эмди санаазында артканы жагыс ла айдари жок кайкал, жаркынду күн. Же удабай ла кызычактын санаазына энеси, турадагы жылу печке кирген, кызычак бу телкемнен коркып, ыйлай согуп ийеле, айлы жаар жүгүргөн. Жүгүрүп браатканча, аттын териле, карла жытанган тере меелейлер оны капкан бойынча, чанакка отыргызып ийген. Онон озорло айылдаш жаткан эр кизи ого алтын ымыртка керегинде чөрчөк куучындап брааткан, кызычак десе аттыг түйү буулап койгон куйругуна көстөрүн айрыбай, токынап, сүйүнип, барып ла жаткан — санаазында арткан неме эмди жагыс ла ол.

Мыны санаанып, Мария күлүмзиренип ийди. Жолдын бара-бара жылыйган калганчы төгнүн бажы жаар ойто ло көрди. Оббөнн жууга атаган өйдөн бери, ол жанып келбес деп, Мариянын санаазына качан да кирбеген. Ол оббөнн тирү деп билген, бир де чөкбөгөн, күннен күнге онын сакылтазы бир де астабаган, ой онын ижемжизин эмеш те жымжадып болбогон.

Мария эмди бир эмеш комыдап, калактан, көксин кенчидип алар деп санады. Же онын санаазына база бир күн кирди. Ол тушта Айрылыш төгдө май ай турган. Лодро чечектеген, балдар десе чураназын бу боро таштын үстине салып койоло, кажык согуп ойногондор. Мария жодронун чегени үзүп, кыстарла кожо баштапкы ла катап частуш-калар кожондогон. Айрылыш төгнүн үстине таленко ол жыл база ла баштап учуп чыгала, чапкырлыкта сыгырып баштаган, жабыста талдар жулугынан тыдынып, жаңы ла уятту жажаргылап клееткендер.

Же бир такып ол бу төгнүн жылу тагда жинттердин эң учында жанган. Озор экү журттын уйуктан калган оромыла бир де уйалбай, өдө баскандар. Уулдын таштый тыдынып, кызып калган жүдругунда кыйулай чололоп койгон ак платок — Мариянын баштапкы сыйы арткан. Тойды күске жетирбегендер ..

Бу ачымчылу ла ачу ырыстан Мария шимирт этти. Төннин төбдий жаан көлөткөзи чаап койгон жалангды туй бөктөп ийди, күн ажып жатты. Мариянын жаныла энирги конгыс күүлеп өтти; байагы калганчы төг бозомго туттуртып койды.

Күнбадыш көскө лө карануйлай берген. Кем де база түргендеп, өлөңди бугулдап ийер болорум ба деп мууканып, аай-баш жон жүгүргөн, же өлөң бастыразы түней ле жуулбас, чайык чыккадый жапмырга алдыртып ийери иле болгон. Күкүрт угулбаза да, же кара-көк булуттардын ортозында жалкындар жыландардый суртулдажып турган. Айрылыш төг ол жалаңдардын, ол мөндүрлү жааштын сабалына чыдажарга тыыдынып, тымый берген. Мария ол часты кажы ла минудынан бери ундыбаган. Олор экү журт жаар жүгүргилеп браадарда, айландыра ончозы карарып, өлүмжирей берген: чечектер онгылап, адарулар жажынгылап, кучыйактар да көрүнбей калгылаган. Бадыштагы булуттар бир уунда канча-канча жерден быжырт эткен. Мариянын көксинде та кандый да учук үзүлө бергендей: учы табылбас та, улантыланып буулалбас та...

Мария жаагын арчый тартып, күлүмзиренип ийди. Күн ашты, жагыс ла жол тирү немедий, төгдөрдөн төгдөргө агып, жүрүл браадат. Мария база такып айландыра көрди — чын ла, кайда да не де жок. Ол ташка коштой тизелене отыра түшти, онон эриндерин тиштенип, бажын жайкап, ыраактагы ээн төгдөлгөк жаар көрди. Мандайына ала кандарын жапшырып, бажырага, онон түзелеле, калактай берди: «Ой, ак колдордын чинези чыкты, ару көстөргө өчөмик түшти, ак жүстөр улу түбектен бүрүңкийлене берди. Сен, кайраным, черүге, жуунын чактын жерине сала бердин... ак-жарыктын учы жаар, кызыл күннин кыры жаар».

Калак-сыгыттын сөстөрү жеңил табылып, та кайдан да бойлорү ла урулат. Ол сөстөр Мариянын көксин базырган кату ташты келип чокугылап, ооктоп, Мариянын сыны там ла жеңилип тургандый. Эмди Марияны не де токтодып болбос: «Ой, омок башты кайчылагы лап койды. Алтын чачтын кажы ла кылында көзимнин ару жажы барды. Казанын шинели жардына жаан, өдүгү болзо — будына колкы, меелейлери — колына келишпес. Өскө таланын беристелери кемжилбеген, тил билишпес албаты, кинчектеери көп, килеери ас...»

Ол тушта мындый ла жарык ак түн болгон. Мариянын өбөөни Павел деп бөлөзиле кожо жууга баргылап жаткан. Мария олорды Айрылыш төггө жетире үйдежип клееткен. Эзирик Павел абралу санды төмөн браатканча, Мария өгөөниле кожо төгнүн үстинде турган. Обөөни уур колын онын жардына салала, таңкылап турган. Мария ыйлайын ла дезе, өгөөни оны токтодып, жардын жаба базып ийер. Мария кезекке токыйнай берер, онон ыйы ойто ло келер, өгөөни ойто ло токтодор. А эзирик Павел абразы калтылдап, ырап ла брааткан.

Олордын үстинде жылдыстар чогулган. Карануй теңериде, жазап көргөжип, жаңыдан-жаңыдан жылдыстар чагылып, жылу өлгөндөрдүн жыды жылымсу чалындардын тыныжыла колыныжып турган. Өгөбни Марияны мендештү кучактайла, кайра көрбөй дө, төңдн төмөн жүрүп калган. Марияга онын кучактажы катуу, соок деп билдирген. Өгөбни барып жаткан, Мария бу таштыг жапыша керек десе жыгыла түшпөгөн. Бу неини учун десе, ол өгөбни узак ла болзо бир айдаг эмезе эки айдаг жапып келер, бир де алаңзыбай турган.

Же оног күс келген, жуу там ла тыгып, катуланып, журттагы келлиндердин көбизи тул арткан. Мария көп түндерде коркып, тыныжы буулып жадатан. Ол тушта ол абралу аш тарткан. Орой түнде жапып клеетсе, Айрылыш төңдө та не де кыгызып, онтоп туру деп билдиретен. Түниле токтоду жок жыду жаңмыр жерди өрүмдөп, үлүш жол көлөсөлөрдүн алдында мышлактап жадатан.

А бир катап эртен тура Айрылыш төңдн күреңизмек боро бүрүн-күй тудуп ийген, жаан-жаан карлар, теңеринин когындый, сейилип, айланыжа берген — кыш түшкени бу болгон. Ол кышты ээчий база кыш келген, оног үчинчи кыш жеткен — ончозы ла катуу, торо кыштар. Эмди ол кыштар ыраган сайып там коркымчылу билдирет. Канай чыдашкан — кизи кайкаар.

Канча жүзүн салкындардын кыжыла ойнойтон жери бу Айрылыш төң. Ол салкындар бу төңдн туш талазынан араадап, үстиндеги карып канча ла ары-бери собырып, айрылыш боро ташты ла чанактын сок жаңыс жолун жаантайын ла күртөп койор. Күскидеги жымжак жылдыстарды кышкы соок шилидий, кадырып, жалтырада арчып алган турар. Толын ай чанкырзымак карларды өлүмтиктин өни — сары өңлө табыш жогынан бүркөп браадар, түштерде теңеринин талортозын кулагыла туй бөктөп, сокор күн шыгалаар, куштар соокко чаптырып, карга таштый «топ» келип түшкүлөөр.

Мындый бир кышта орой түнде Мария мылчага барган. Павел, онын өгөбнинин бөлөзи, тонын күрү жегин карманына сугун алала, туранын кирнестезинде оны сагып турган. Бастыра журт уйуктап жаткан, ол десе уйуктабаган — текпиште сагып турган. Мария, алдында төңөш тургандый, оны тууралап, айланала, наратазын ачкан. Павел оны ээчип, сенекке кирип келерде, Мария ого кайра бурылып, онын жолун туй алып, тыг шымыранган:

— Жан... жан, Павел Степаныч, бу канай турун... Санан, уйал... жан дейдим!

Павел унчукпай, коркойып алала, карды кунукчыл чыкырадып, жүре берген. Ол бойдон болгон, жуу божоордо, бир күн ол кемнег де жагыт этпей, Марияны кудалап келген. Түште ле кирип келеле, туранын талортозына туруп алала, ачык-жарык ал-сапаазын айткан:

— Тегиң ле сагыба. Ол келбес, Мария, келбес дейдим. Мен ондо болгом — билерим...

Мыны угала, Марнянын көстөри карагуйлай берген. Ол ачынганга бастыра бойы куугарып, Павелдинг көстөрине түкүрүп ийген. Колжоктың коронду сөстөриненг буттары бокырылала, бастыра бойы толголып, полдыг үстине тоголоно берген. Билинин келер болзо, Павел жок, жаңыс ла кызычагы жарындагы тартылышып, мыжылдап отырған — чек ле адазынын баш терезин сойоло, кийип алган кызы чак...

Суру жок жылыып калган — мындый бичик келген. Жылыып калган... өлүп калган эмес ине. Өлбөгөн — тирүү Кемге де, неге де бүтпеген. Чаазынга да, улуска да. Жаңыс ла жүрегине бүткен. Айса болзо пленде, эмезе кандый бир Америка жаар айдай бергилеген. А ошон берн канайып бурыларыг: жолго акчан да жетпес болуп айабас эмезе чек ле жандыргылабай жат, жылдыг жылга базынчыктагылап жат.

Марня жаскыда ла жайгыда калактап, комыдан аларга, бу Айрылыш төггө келетен. Келеле, жок ээнзирегенин сакыяр. Эң ле онду, жаңы деген киймин кийетен. Бу Боро таштын жаынаг жылдыг ла койу бийик өлгөн өзөр. Кем билер, айса болзо ол өлгөн Марнянын көстөрининг жаынаг улам анайып өзүп турган. Куштар десе Марняга үренип калган. Жайгыда суугуштар, эрте жаста ак тумчуктарлу баарчыктар ла сүүничилүү, баштак таленколор онын кулагын чын ла арай кырлыбай учуулар. Жаңыс ла күүк жаынган жеринен чыгып көрүнбес.

Ой айылчыларыс, бистинг айылчыларыс,
Билалу айылчыларыс, жоон айылчыларыс.
Ас айыладыгар, мендештү барадыгар.
Салкын да жок ине, куйун да жок ине.
Куски нчалгак жаш та жок ине.
Талайдан, көк талайдан
Табыш та угулбайт, кереп те көрүнбейт.
Кайрап менин көкөрүмнөң
Суру да жок, бичик те жок.
Сөс жетирген элчи де жок ине!

Марня ол ыраактагы ороонды көрөргө, көстөрүн жумуп ийди. Ол түш те жеринде, чынга да жүрзе, сок жаңыс бу мындый журамал көрөтөн. Бу журамалга ол канча жылдардын туркунына үренип калган: онын өгөөнн түп-түс жалбак жолло сүрекей арып, чучурап калган базып браадат. Будында кирза сопок, жардында солдаттын баштыгы, колында тал чыбык. Ол та ненинг де учун аксап, табылу алтап браадат, онын үстинде өскө жердин таныш эмес агаштарынын койу бүрлери жайканат. Ол эмди ле отыра түжеле, тар сопокторын уштып койор күүни көлет деп, Марня билер, же онын болужар аргазы жок. Ол бу өткөн канча жылдардыг туркунына берн алтап ла жат, алтап ла жат, а Марня оны айлында сакып ла жат, сакып ла жат. Лакпа жаар жүгүрерге ле мылчаны одырын ийерге Марня кажы ла бйдө белең.

Айрылыш төгнннн үстинде ак түн тымык боромтыкты чейдем-

деп турды. Мария кемниг де араай каткызынан биленип келди. Ыраактагы төг жаар көрди: ондо, айлангыжы жок теерменинги жанында, жол көрүнөр-көрүнбес билдирип, чаап койгон жалаңдар дөбө жабызап браатты.

Жол ээн ле кыймык жок. Шаң эткен куучын, чек ле сууда балык шалырт эткендий, тагып угулды. Мария чочып кайра көрөлө, бугулдардыг ортозында кызынын кызыл кыйылу ак платьезин көрүп ийди.

«Ол кемле?» Мариянын куйка бажы жымырт этти. Олүм келгендий. Мария дезе ол өлүмнен коруланайын дегендий, колдорун ичкери сунды. Бастыра бойы тыркырап, жүреги чын ла бакрулында согулып, «бу төгүн, төгүн» деп иженип, көстөрүн ачты. Ле ак платье жоголбоды.

«Кызычагым, кызым... жаандаган турбай. Чыдаган турбай. Баш ла бол, качар жедин калган турбай — деп, Мария арка-сыны мылырап, колдоры божой берди — Чындап та, канча айлар айланып өткөн, канча жылдар жылыжып өткөн...»

Жолдо кем де жок Жаңгыс ла койу ак туман токтоду жоктон жабыстагы жалаңдар дөбө агып браатты. Отыра, отыра, Мариянын санаазы жап-жарт боло берди. Жазымы жоктон келетен жаан түбектен коркыду-чочыду токтоды

«Келбес ол, келбес... Жапбайтан туру, айланбайтан туру... Качанын качанга келбес... Ургүлжиге... Чек ле, чек ле...»

Мария жарым минут кире нени де санапбай, та кандый да сыргал-жышпаң көс албай отырды. Онон онын бажы табылу жантыс этти: көксинде ачу-корон кыйгы, бу тегерини, бу ак түнди силке торгалтып ийгедий кыйгы, тиштеринин ары жанында ла артала, тумчалапып калды. Ол өлөнгө көгкөрбө жыгылала, окко соктырган куштый, бастыра бойы тартылгакшып, чакпылаанып жадала, онон токынай берди. Ол мынайып Айрылыш төгнниг үстинде узак жатты

Өлөг жерле, түштинг тинчү изүзиле жытанган, ай тегериде бийик турган. Кенете карып ла арып калган Мария жүреги жылу жерге тирсилдеде согулып, бу өлөнниг жыдын, ол айды, бу түнди жаңы көргөндий, бир эмештен оңдоп жатты

Ай Айрылыш төгнниг үстинде кыймык жок турат, жабыстагы туман көпчип бийиктейт Мария ыйлап ийди: кудай ла дезег база, теңери де жемирилбеди, жер де силкнбеди, күкүрт те күзүрбеди, жалкын да жазырабады. От то көрүнбеди, ыш та жытанбады, обоолор, бугулдар ол ло бойы тургудап жат. Эртең күн ойто ло агаштардыг ары жагынаг чыгып келер, улус ойто ло өлөг чабарга барар Уйлар ыныраңар, самоварлар кайнаар Жаңгыс ла ол жок. Жок болгон, жок болор. Эмди сакыяр да неме жок. Айрылыш төгтөк келер де шылтак жок. Жирме беш жыл сакыган. Жирме беш жыл... Сакыган, а ол дезе өскө талада ородо жаткан. Кем билер, айса болзо оны сакыярда, оны керексиирде, туш жерде жадарга оныг сөбгине жеңил болгон. Айса болзо ол мыны билер, эмди де угуп жат? Жок, билбес те, укпас та...

Мария таштын үстінде араай жайканып отырды. Кдстөринин жылу жажы мойнында курган жат. Мария алдындагы жерге токтоду жок мүргип отыргандый. Чын да, мүргибей де а. Онын ббббни бу жерде, онын бгббни жер болуп калган...

Ого ойто ло кимиректенген куучын ла каткы угулды. Кайра көрзө, бугулдардын ортозында онын кызы ла Сережа баскындап жүрдилер. Кызы, жирме беш жыл мынан озо энези Мария чилеп, бу Айрылыш тгндө уулла кожо жүрди. Эмди Мария олорго токыналу ла кару көрди. Жок, жок, Мария бу жүрүмннде бир де неделе, бир де кун тул келин болбогой. Жапыс ла бүгүн, бу түннен ала ол эмди жажын чакка жапыскан туя артты... Жок, жок, көрзөбөр дө: ол ак платьеелү кыс —жит туштагы Мария эмес пе?.. Ол Мария браат, ол жит кызы браат. Жапы түшкен чалыла браат, жардында уулдын менжеги, андый ла кап-кара менжек. Ол ло тужындагыдый жит колдордо суунын сары чечектери. Көрзөбөр дө, көрзөбөр дө, кыс тизелерин кыпчынып, отыра түшти, чечектерди үзе берди. Успей а. Эдер немезин билбей турган кижичечек успей, артык нени эдер.

Ол ойто ло жол жаар көрди. Жол эмди карарып, кыскарып калтыр. Көккенде жаштар ойто ло кайнап чыкты. Айрылыш тгннин үстннде жайгы тымык кайкалайт, ай та кандый да булутка учурап, алдындагы жер карагуйга көжөгблөдип ийди.

Кызычагы ла Сережа бугулдардын ортозында табылбай калганча, Мария олордын кийиншен көрүп, эриндери кыймыктабай да, араайын ыйлап отырды. Бугулдардын ары жапында жабыста туман там ла элбеп, чаан койгон жаландарды ла суу ичи онкокторды туй алып ийди. Туманнын үстннде тгндөрднн, обоолордын баштары содойжат. Олор сүт ак көллө жүскүлен брааткандый. Браак талаларга жүзүп, сала берерге муукагылап ла жат, чырмайгылап ла жат, же тазыл бек, кыймык та эдер арга жок. Кезиктерде туманнын алдынап, суунын түбннен чилеп, талтардын таартылдаганы эмесе та недеп де коркыган жаш кулдуштын чичке эрке киштегени угулат.

Александр Демченко

ЧЕИНЕ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫН

(Башталганы «Аргымак» деген жуунтыда)

— Не сүүндирет? — ден, Мария Ивановнадап удурасурады.

— Туулу Алтайда жол жазаар иштерде кожо турушканыма сүүнип жүредим. Алтай улустын жүрүмннде жаан учурлу болотоп жолды жазаарында иштегеним качан да ундылбас. Бу жапы жүрүмннн, ак-жарык,

ырысту жүрүмнүн жолу Күн жаар ууланган жол, слер билереер бе, Мария? Ласкыда кажы ла чечектин жалбрактары жайылып келеле, күн жаар өңдөйөр, күннин чогынан жылу, жарык, тын алынып жаг. Алайда ок кижн база күн жаар ууланат, ырысту жүрүм, айас күн болзын деп күүнзеп жүрет. Андый амыр-эичү, ырысту, айас күндү жүрүмге алтай албаты баратан жол — Чуйдын трагы, Новосибирсктен башталала, Монголдын граына једетен телкем жол.

Чындап та, шак бу жол алтайларды өскө ук албатыларла колбоштыратан, нажылык эдетен жол. Опызы чын. Шак бу ырыс беретен жолдо Иван ла Мария коштой жортуп барып јаткандары база чын. Опы кыстын јинт жүреги белгелеп сезип туру.

— Слердин куучынаарды угарга јараш. Слер модорчы-үлгерчи кижн бе, Иван?

— Јок, бойым үлгер бичибедим. Јараш үлгерди, чечен сөсти, модорды сүүп јадым. Музыканы, кожонды түни-түжиле угадым.

Алайда жортуп браадала, аттар тапу чылап, терлегилен, бүдүрилижи көптөй берерде, таг жарыганча тыштандырып алар дешти, јолдон туура чыгып, Кадыннын јарады жаар каранты јер табала, Иван аттардын ээрлерин алды. Тужактайла, отоп жүргүлезин деп божодын ийдн. Мария кургак будактар јуун, от салды.

Кайкамчылу түн болгон! Кадын ичининг эмеш соок јыбары Карагај төзинде карантыда јаан от. Түндеги оду Марияга јажына једер жылу берген. Ол одуда алган жылу кийнинде жүрүмде болгон кажы ла катуда жылыткан. Түндеги кеп ару, ару, ичип отырар күүннин келер. От чоктолып, жалбырап күйүп, экүнн — ырысту уулдыг ла кыстын чырайларын жарыдат. Оттын жылузына ба айса бойлоры ичинде сүүнип тургандарына ба — жүстери кып-кызыл. От бойы база сүүннн тургандый көнжин күйет. Бүгүнгн тунге јетире ол серенкеннн бажында күкүртте үргүлен јаткан. Онон бу экү ойгозып ийген эмтир. Сүүнчилү Јакшы.

Мария оттын жылузына, бойыннн сүүнгенине көстөрнн јумул ала-ла, мелиреп отырат. Иван командир кургак будактар јуун экелеле, отко салып, там ла көнжидип турат.

Удабай жылу јас келер. Эмди тургуза мында карачкы. Кайындар, јодралар јажыл жалбрактарын күскиде түжүрп салган. Будактарынын куру чырбаалдары салбакташкан турулар.

— Кар текши кайылза ла, бу јерлер јаранар, Иван. Таныбазын — деп, Мария куучындады. — Элден озо күүк-тамандар көрүннн келер. Онон кандык, чейне, өскө дө чечектер өзүп јаранар. Мен чечектердин тын сүүп јадым. Анчада ла јаскыда...

— Мен база чечектерди сүүп јадым — деп, Иван айтты.

— Чечектер, јартаза, Чейне керегинде мен алтай чөрчөк уккам. Айдып берейин, ук, Мария.

— Керек озо, озо өйлөрдө болгон эмтир. Баштал Алтай јерин

өскө каанын черүлери тоногон, көп улусти олжолоп апарган, ак-малын айдай берген. Арткан улузы кара оорудан өлгөн, Алтай жеринде улус ас артыптыр. Ол түбекти ээчиде кандый да жутпа курттар табылала, агаштардын жажыл бүрлерин жоголткон. Жерден өскөн өлөндөр, жүзүн-башка чечектер тазылынан ала саргара каткан, жанс да чейне чечек алдырбайтыр. Чейне төстү-төстү өзүп жат. Өскө жажыл өзүмдер кырылып турганын көрүп, жаап жеткер келип жатканын сезеле, чейнелер чечектерин ойто ичине суруп болчоктоп алала, бастыра жулуун жердин алдына терен өзүп өткөн жоон тазылдарына жууп алыптыр. Онын кийинде бир канча Алтай жери жажыл өзүм жок жадарда, чейнелер өңдөйүн келеле, жалбрактарын күнге жайып, тазылындагы жулугыла азырашып, өгжип өзө бериптир. Табынча чейинин үрөндери текши таркаган. Тазылындагы жулуктардан өскө чечектер база тып алынган. Алтай озогы жараш бойы болуп жаранган дежет...

Мария Ивановнн чөрчөгүн угуп отырала, кыйын жадып, үргүлөй берилтир. Чөрчөк неле божогонын укпаган. Ойгоноп келгенин, үстине шинель жабылган, бажынын алдында — ээр. Бойынын эмес. Кавалерийский. Иван аттарды апарып сугарып келген эмтир.

— Ой, Иван! Мен уйуктай бертирим не? Ачынба жебе... Куучынынды укпагам деп...

Мария турала, Ивановнн шинелин жардына жаап берди.

— Чейне керегинде чөрчөктү кемнен уктаар?

— Жараш чөрчөк пө?

— Жараш. Мен андый чөрчөк укпагам.

Бисте бир катап алтай бичинчи Павел Кучняк конгон. Кызыл-черүчилерге түннеле көп алтай чөрчөктөр айткан. Орус тилди жакшы билер кизи турган. Меге чейне чечек керегинде чөрчөк жараган. Сүрөөн жараш чөрчөк. Мен сесе уч-бажын да айттым. Бу чечекти орустан Мариянын тазылы деп адап жадылар. Сенин адыг база... Мария. Ачынбазыг ба, Мама. Чын да чын, орустан ол чечектин ады Марьяны коренья — Марьянын тазылы.

— Мария эмес, Марья турбай.

Лейтенант ого каткырбады

— Слердин жүрүмөер түгөй. Чын, чын Сапанан да. Бу кырларда кандый түбек, кандый коркышту жоткон болгон дээрин! Мен шкодо үрөнгөм Историянын урукторунан билерим. Мында журтаган алтай улусти кандый өштүлөр келип жуулабаан дээр? Кыдаттар, төрөттөр, джунгарлар, өскө дө жүзүн-башка олжочулар албатыны кырган, ак-малын, алкы-жөбжөзүн тоногон, же албаты калыктын тазылы арткан. Оштүлөр оны жоголтын болбоп, жүзүн башка кара жаман оорулардан кырылып жоголбой арткан. Ончозын өткөн албаты. Тоозы не та болзо тазылы терег ле бек өскөн калык.

Мария жинн командирден кайкаган көстөрүн албай, тыншы та тынбай, угуп отырды

— Алтай албаты-калыкты бойынн байлары базынган, күчинн жиген. Камдар, жарлыктар, орус којойымдар төгүндөп тоногон. Онон революция... Совет жаң келди. Жаңы жүрүмгө телкем жол ачылган. Оны көп улус жетире оңдобой, баштап тарый жастыра жолло бардылар. Азыйдагы жаман жолдон айрылар күүнн жок улус база бар. Же оны канайдар Табынча ончо улус чике жолго кирер Ого жетире тартыжар, иштеер. Иш көп. Жеткер де жоголголок. Андый эмес не, Мария Ивановна? Ма...

Туктурулып жүреле, айтты:

— Маша... Мен сени Маша дезем, ачынбазыг ба?

Мария чочыгандый, тура жүгүреле: «Болор, атанар керек» — дейле, аттар жаар басты

Командир одудагы отты тепсеп өчүрдү.

Кадининн ол жанында кырлардын баштарына кун чалып ийерде, омор Чопошко жедип бардылар Анда-мында айылдардын эжигинде үй улус уй саагылайт. Эр улус ат улаарып жүргүлейт. Ийттер үн алыжат.

— Же жакшы болзын, Мария. Эртең сонзуннан мен келип барарым Клуб жанынан болужарыс. Эптү тура таап алаар. Жазап берерис. Менинн взводымда ус уулар көп. Отыргыштарды чүрчө ле эткилеп берер. Бастыра Чопошко жедер. Адын кайра буруйла, жортуп жүре берди. Мария адыннн ээрин алала, соодып тургузып салды

Турадан жааназы чыгып келеле, көстөрүнн жыжып:

— Бу сен бе? Түниле келген бе? Жаңыскаң? Ары болуп жортуп бараткан кишининн кийшинен көрөлө, онон Мария жаар кылас эдип, нени де ичинде шүүннн, кородогону, сүүнгени билдирбей, кими ректенип, Мариянын ээрин сенекке апарып салды.

— Мен сени сакибагам. Не де белим сыстайт. Уйды саайла, ойто жада бердим. Чай да аспадым. Печкенинн үстине чык. Анда жылу. Мен анда уйуктагам.

— Жок, жаана, мен соокко тонбодым.

— Айсачу печкеге от сал. Түниле келдин эмеш пе?

— Түниле.

— Не албан болды андый. Кожо кнжи келди бе?

— Бир военный кнжи. Себи оозында каруулда туруп жат.

— Күрдннн каруулчыктарынан ба?

— Андый аайлу.

— Кече эгирде биске Чорос өббөн келип барды

— Меге келип жүрген бе?

— Сеге болбой. Айтпаган да болзо, ого куч. Болуш, балам, ого, карган кижиге. Тын чучурап жүргени жарт көрүнөт.

— Неле болужатам. Менинн бойымда артык неме жок. Журт Советте арга база ас.

— Колхоз болужат эмеш пе?.. — деп, жааназы аланзылу айдат.

— Колхозто урен аш та жедикпестү. Јаш-Тура барар керек. Анан үрен алатан бичик бар.

— Канайып-канайып болужар керек, балам. Чорос — жаан журукчы. Өрөкөнning арга-чыдалы чыгып калган, бойы карган. Сенning сүрингиди жураптыр.

— Качан жураган, жаана?

— Жуунда, президиумда отыраарда журагам деди. Советтинг председателине тудулган баштапкы үй кижидийт.

— Чорос Гуркин — жаан журукчы. Оны ичкери жерлерде улус билер.

— Көрзөн...

— Оныг журуктары Москвада, өскө ороондордо жарлу.

— Айдарда не? Аида, областъта, жаандар ол кижиге не болушпайт?

Болужар учурлу — деп, жааназы куучындады.

— Мени журабазын дегер. Керек жок, жаана.

— Билбезим. Же сени сүреен жакшы жураган. Түп-түнгей эдин...

— Канайып турган кижиди ол... Улус көрзө, не дежер.

Мария там ла өкпөзирей берди: «Экелип, слергү көргүскен бе?»

— Экелген, балам, экелген. Чырайын жуунда отыраарда көрүп журагам. Өскө кийинки келиштире чүмдегем деди.

Јүс жапы эки көрибштү, үнгүр түлкүүрлү ирбит-кайырчакты ачала, какпагыи кайра саларда, аида Мария жаар бажыида камду бөөлжилү, чингеери күреелү, ногои јалаалу түлкү бычкак бөрүктү, кара-сур ко-рокопло чүмдеген өмүрлү, түлкү жакалу ак көбүк алтай тоиду кызыл-марал чырайлу, кан-кара көстү кые отырып јат. Мария көрөлө, кат-кырды. Бойын танып ийди.

— Мен андый бөрүктү качан да кийбегем. Мындай јараш тои түш јеримде јок. Мени ол өрөкөн неге аида кийиндирген? Очөн туру эмеш не? Кудай-май...

— Мария председатель де болзо, ол алтай укту бала. Алтай кий-им кижининг сүрингиди көдүрер. Ээжи-јаиг андый — деди.

— Мен андый ээжи-јаиг билбезим. Бистинг ошчобыстын амдиги ээжи-јаигыбые — Совет јаиг, колхозтын јүрүми... Өскө ээжи-јаиг билер күүним јок. Кайырчакты јап, бектеп сомокто. Бир де кижиге ол журук-ты көргүсене, жаана, — деди.

Мария столдын јанына келип күүн-күч јок, чылазыиду отыра берди.

Ол кижиди мени качан жураган болотоп. А-а-а, школдогы жуун. Мария жуунинг председатели болгон. Чорос өббөн ошчо улустын кийини-де отырала, Маријадан көс албай, тизезинне салган чаазынга мени де бичип отырган... Бу бичикчи кижиди, байла, жуунда улустын солун шүүл-телеринг ундыбаска бойына бичип алып турган, а — деп, Мария ол тушта ичинде сананын арткан эди. Ол жуунда јуртта ишке чылаар улус јол саларында туружатан суракты шүүшкендер. Јаан улус бичикке үре-нери, акча жууры керегинде ле өскө дө күч керектү сурактарды шүүш-кен. Чорос өббөн куучын айтпаган.

«Јуундар көп. Кажы ла күн јаны керектер болуп туру. Јагы су-

рактар туруп јат. Комсомолды ал... Ненинг учун кыстар ас?» Ол жуун-нын кийининде Мария Чорос өббөнгө — Григорий Иванович Гуркинге жолукпаган, оны көрбөгөн... Чын ла улустыг кийинче отырала, оны журап салды эмеш не? Ол жураар. Ус кижн. Јаап ус Је улуска көргү-зерге јарабас. Электегилеер, алтай тон кийип алганын көрзө... Озогы жүрүмнен, азыггы ээжи-јаанга бистин председател айрылар күүнн јок дежер. Јок, јарабас, уйатту...

Улу журукчы чүмдеген, јазаган портрет Марияны чек ле маңзырат-ты. Улуска көргүзеринен уйалып та турза, јаап кижинин алдына база эби јок. Ол өрөкөн канча күй түйн-түжи иштеген... Кандый јараш будуктар тузаланган. Ол кижн акту сагыжыла иштегенин Мария ичинде сананып јат. Ол күй түйнде бир таар арба апарып берди. Чорос ого бойынын калганчы өйдө жураган ижин көргүсти. Сүреен јараш. Кадым-нын суузын, ортолыктарын, айландыра кырларды, агаш-ташты, јалан-дарда өскөн чечектерди, анда отоп жүрген малды жураганын көс албай көрүп отыраар күүннн келер. Кандый кижн, кандый тыг журукчы... Гур-кинди алтай албатыга јарабас, Совет јанга бштү, Каракорумнын упра-вазынын бажында турган кижн дежет. Ол оныг јастырганы Анайда јастырдым деп бойы јөпсинген. Оны областыг активинин жуунында партиянын обкомнын качызы айтканын Мария билер. Политический билгирн ас кижн бускаланду өйдө эмеш јастырган да болзо, Гуркин — алтай улустыг улу журукчызы болуп үргүлјиге артар. Оны Мария бойы-нын сагыжыла база јакшы ондоп јат. Је оныг ол јастырганын јинт коммунистке ундырға јарабас.

— Мен јанайын. Јакшы болзып, Григорий Иванович — эжик јаар базып жүреле, араайынан айтты. — Эмди мени журабагар... Өскө неме-лерди журагар.

— Јарайт. Эмди айландыра турган агаш-ташты журагайым — деп, Чорос өббөн туугак үннле унчукты.

...Јаскы кыра ижи башталар алдында журтта иш көп. Колхозтын председатели ончо керектерди эдиш, чыдашнай јат. Мария, журт Совет-тин председатели кижн, Бийск јаар тан атту барала, үрөн аш алып тартарына болушкан. Арып-чылаган једин келеле, уйкуап јадарда, эр-тен тура колхозтын председатели, өскө до улус келиш ойгостылар:

— Тубек, председатель, тур... Уч сагышка кирбес неме болуп кал-тыр... Ойгон... — деп, јардынаг араайынан тудуп, ойгозын турдылар.

— Не... не боло берди? — Мария тура жүгүрди.

— Кече ле тартып экелген аштын беш таары јок. Уурдагылай берген. Сомок коомой болгон. Кодоро тартып салтыр. Колхозко тү-бек — деп, артельдин председатели кородош турды.

— Андый јеткер болорын кем сананган...

— Кемге серемји бар? — деп, Мария сурады.

— Та. Деремнеде туура јерден кижн болбоды

— Кажы ла биледен бир сабаттаг аш жуугар. Слер, председатель,

кичеенбеген учун үч сабатты урараар. Милицияга бойым жетирү эдерим.

Ол күн түбектер жангыс аш уурдаганыла токтободы. Совет жаар барып жадарда, жолой үй улус туштады.

— Бир де жалам тус жок, не болорыс, Мария?

— Канайып бир де жалам жок? Одус нуд тус келген жок по? Садыш-калы недеде болголок!

— Афонька садып ийгем деди. Көй жарымызын Тулаев садып алган.

Магазин жаар жүгүрди.

— Сен не? Тусты кайда эткен? — деп, терjek жаактарлу, шулмус көстөрлү садучыдан некеди.

— Тус божогон. Бастыразын бир уула садып ийгем. Анайда жакшы. Ал-камык акча.

— Кемге саттын?

— Чамалдан келип апардылар. Меге не? Акча ла болзо, божогон. Оскөзинде менин керегим жок.

— Журттагы улусты тус жок артырдыг. Эмди ле атап. Тусты бойып табып экелеринг. Эртеп ле тус болзып!

Мария магазиннен чыгала, жүре берди. Андый шилемирге неин айдарын? Жайым саду.

Ачынып калган, контора жаар базып браатты. Коштой жаткан Акчина Дуся жежиип барды. Комсомол кыс. Активист. Керсү сагышту. Комсомолдордын качызы Новосибирскте курста үренип турарда, оныг ижин бүдүрүп жат. Бүдүмжилү, жакшы кыс.

— Мария Ивановна! Байа эртеп тура тангла теерменге Чорос өббөн бир таар арба экеледе, теермендеп береер деп сураган. Талдама арба. Үренге жараар. Бүгүн тунде жылыйган арба ол болбозын — деп, кайкаганду шымыранды.

Мария Дуся жаар көрди. Лардынан кучактай алып, айтты:

— Чын ба?

— Чын. Не? Бүтпей турун ба?

— Бүдүп турум. Не бүтпейтем?

— Айс, неге каткырадыг?

— Мен каткырбай жадым.

— Көзиннен көрүнөт.

— Кайкаба. Ол арбаны Чорос өбөгөнгө мен бергем. Бойымнын — бир ай жийтеп паегым...

— А не берген? Олор сеге төрөөн кижи эмес не?

— Ол жаап журукчы кижи. Андый кижи алтай албатыда ас. Шыра-лап жат. Чын, чын, Дуся.

— Көрзөн дө: конторанын жанында кандый шакпырт?

— Истеп турулар. Правлениенин члендери жуулытыр. Мен анда болгом. Тарадайдын изи бар. Ол не деремнеден чыгала, жаап жолго кирип, жылыйын калган.

— Уурчылардын изи.

— Көрмөстөр! — деп, Дуся ачынып айтты...

Олор терен ойдуктын жанына басып келдилер. Мында сопокту, алтай көм өдүктү улустын изи. Карагуй түндө уур кошту тарадай бого түшкөн болгодуй. Бачымдап чыгаргандары билдирет. Истеп барар арга жок. Сай ташту жолдо ис билдирбейт. Кайда апаргылаган? Узнеси. Себи-Оозы. Айсак кыр ажыра, Каралька өзөк жаар жүрө бердилер бе? Та?

...Эңирде лейтенант келди. Советте тушташкан.

— Слердин бир кижин ижин таштайла, жанып ийген. Байа түндө жүрө бериптир.

— Јазап турган участогы?

— Кожо апарбаган, анда жадыры. Участогун таштайла, уулдары-ла кожо жүрө берген.

— Уразов по?

— Ол ошкош. Оны ойто ийер керек. Иш туруп јат.

Мария колхозтын үрен ажын түндө кижин уурдай бергенин куучындады.

«Беш таар. Канча пуд болор? Јирме беш пудка шыдар...» — деп, сагышта чотоды.

— Ошон ас эмес

— Эртең мен Ойрот-Тура барарым. Анда милицияга киреле, айдарым.

— Слердин участокто күрдин алдыла суу агатан трубаларды жүзүң-башка чөптөн арчып тураар. Кар текши кайылып, суулар жааназа, агызып келген жүзүң-башка балыр-чөпкө трубалар тунза, жолдың үстин суу ыра јиңир.

— Көрүп, удурарчыдын турарым

Мария лейтенанттын арып чылаган чырайын ајыктайт. Көстөринин алды онкок.

— Арыган эптиринг, Иван. Барак. Чай ичерис.

Иван мойношподы, јинт председатель неге де чочып, эмештен коркып жүргөн. Оныла, Иванла, кожо јакшы, токыналу. Ол кандый да төп кижин. Ого бастыразы јарт. Кажы ла сөзи, алтамы быжу.

Адына минип алала, деремненн ајарып, айтты:

— Сен, Мария, Чопош кандый јараш, бойың да билбейдинг?

Экилези каткырдылар.

— Алдында јаражын кайкап туратам. Эмди өскө. Чопошто көп-көп неме жок Једикпестер, тутактар. Эдип, учына јетпезинг, Иван.

— Ончозы болор, бастыразын эдип, јазап түзедип аларыс, Мария, кунукпа...

Ары болуп јортуп јадала:

— Сен Уразовло јазап куучындаш. Анайда өскө улус база ишти таштайла, туш-башка жүргүлей берер. Јолды кем јазар?

Эңирде Дуся келди.

— Тарадайы бастыра бойы балкаш. Уйдыг богына уймалган... Мен тус сурап алаачы болуп баргам. Уразов бойы мылчага от салып турган эмтир. «Бу шилемирдин жолыла кожо бастыра бойынды кир алар... Албаты-жон жажына тракт-жол жок жаткан. Бир де алдырбаан эди» — деп арбанып турган. Көлхозтыг ажын Уразов уулдарыла уурдаган! Өскө кем де эмес! Ол! Тинтиир керек, Мария Ивановна!

Милиция жокко кижн тинтиирге жарабас, Дуся. Закон. Кетеер керек, Дуся. Таарлар балкашталган болгожын, олор Кадынга апарып жунардан маат жок.

— Туйка кетеерис. Комсомолдорды ийерим.

Дуся — омок кыс. Комсомол кижн андый болор керек.

* * *

Уразовло куучындажарга куч болды. Јас келген. Айыл ичинде иш көп, кырада иш башталарга једе берген ден турат.

— Совет жанга эмди аш керек жок боло берди бе? Айса албаты-калыкты баргаа өлөңгө азыраарга турун ба? А-а, председатель? — деп, Уразов бийиркейт.

— Кыра ижи башталарга јетире бойордын үлү јолды јазап ийерер. Ашты база бойыннын өйинде үрендеп алараар. Ой бар. Слерде арга-чыдал јеткил. Једеген үч уул јүрү.

— Уулдарды салдага јегип болбозын. Аттарды азырап, салда-тырмуушты чыныктаар керек. Өскө дө куч керектү иш бар.

Онызы бастыразы чын. Андый. Бир иделеден кырага чыгар керек. Ончозы чын. Је јолды канайдар? Государствонын јакылтазы.

Уразов турала, бөрүгин кийип алала, айтты:

— Мен барып јадым... Бош жок, председатель...

— Акыраар, нөкөр Уразов... јазап шүүжсектер...

— Шүүжер неме жок. Бастыра билемле бу јолго бир ай јыжындым... болор.

— Өскө улус база иштеген. Слердег ас эмес.

— Олордын иштегенин чотободым. Бойымнын ижимди эдип салгам...

— Нөкөр Уразов, слер бачымдабаар. Угаар, мен јоп, слер бойоор јаскы кыра ижине белетенеер. Аттарды азырагар. Уулдараар јол јазап барзын—ден, Мария кезе айдала, отыргыштан өрө турды — Јолдо ишти јангы слер таштадаар. Өскө улус иштегенче. Олордо кыра ижи база бар эмес пе?

Уразов эжикти калт эттире јабала, чыгып јүре берди. Көзнөктин алдыла кем де атту өтти. Мария турадан чыкты. Ыраак жок Уразов турганы көрүнөт. Канзазына таңкы азаг. Қолдоры тыркуражып, таңкызы төгүлет. Неге де чочып туру. Не? Кайа көрзө: атту келген кижн — Иван!

— Не болды, нөкөр командир?

— Жылыйган аш табылды. Барып тартып алаар! Күрдиг алдындагы трубада. Беш таар арба, жортуп браадала көрзөм, суу туйукталып туру, байла база арчыбайтыр деп сананала, казык алала, чукчып ийзем — таарлар бу.

— Колхозтыг конторазына барып айт. Түргөп бар, Иван!

Мариянын көзине база ла Уразов көрүндү. Туру. Канза азып алала, отыгыла от чагын болбой жат. Бачымдайт. Неге де он-сөп боло берди? Арбаны ол уурлады эмеш не?

...Эки час өткөн соңында Уразов ойто келди. Оныла эки уулы кожо. Токынап калтыр.

— Адылба, председатель... Бу уулдар бизнинг биле жазайтан жолды эдип салар. Мылчага кирип, жунунып алала, энгирде жүре берерлер. Эдетен ишти этпей, а-а.

Уразов бойы токыналу да болзо, көстөри жангыс жерге токтобойт. Удура көрбөйт. Коркып жат. Неге! Арбаны бу кижин уурдаган болор!

— Жарайт. Бараар, уулдар, жолдо иштерди божодоор — деп, Мария жөпсинди.

Жүре бердилер. Адазы сенекте турганча. Санаазында не де бар. Мария база Советтен чыкты. Колхозтыг конторазына эки ат жеккен абралу улус келди. Коштой таң атту Иван.

— Колхозтыг улузы кайла да барарга шыйдынган. Олорды бу начальник жол жазаарга апарып жат эмеш пе? — деп, Уразов неме билбечи болуп, сурады.

«Билеринг, билеринг... Онөтийин сурап жадын» — деп, Мария санды.

— Ууры табылган.

— Кандый ууры? — деп, Уразов кайкаган аайлу сурады.

— Урен эдетен арба. Беш таар. Күрдиг алдында коолдон чыккан — деп, колхозтыг председатели айдат.

Мария Уразов жаар соок көрөт. Уразовтыг көстөри ары-бери кылангап, колдору тыркыражып:

— Оны кем уурдаган? Урен бе? Табылганы жакшы. Байла, бу военный кижин тапкан, а?

— Эйе, ол командир тапты.

— Амбардан ла уурдагылай берген бе? — деп, Уразов сонуркап турды.

— Тарадайга салала, тарта бергендер.

Мария Уразов жаар лаптап көрди.

— Урен аш уурдап турган кандый күрүмдер эди — деп, Уразов бажын жайкайт.

— Колдору быjar да.

Карган Уразов бойынын колдорун көрүп ийгенин бойы да билбей калды. Ары болуп арайынан база берди. Бажы салактап калган. Оног кенейте тура түжеле, канзазын буркурада тартып, кайа көрди:

- Тарадайга салала, апарган дедиг бе?
- Эйе.
- Көрзөг оны.

* * *

Шылу да, жаргы да болбогон Керек анайда ла жада калды. Кар текши кайылып, коолдор-жиктерле жаскы кайынты суулар шоркырап ага бердилер. Жер куртаган. Өлөг өзүп, чечектер жайылды. Марияга түште де, түнде де чөлөө ой жок. Журтхозартель уяан Иш башкара бичикчи улус жедишпей жат. Тутактар, жедикпестер көп Кезик иш чек жылбай туру. Омөлик ишке улус темиккелек. Кажы ла кичи бойына тартынар. Текши керек учун кичеснерине улус таскабаган Советтин председатели кере түжине жалаңдарда, улусла кожо. Жаскы кыра ижи божогоны керегинде аймак жаар сводканы ийесе, жанып келип, эжитки илмекле бөктөп алала, «тынду кичи кийдирбесер, жаана. Мен үйде жок» деди.

Канча кире уйуктаганын бойы да билбеди. Ойгонып келерде, орус эр кижининг үни угулат:

— Ойгозоор, жаапабыс. Айдатап сөс бар.

— Опоң экү койу өскөн карагайлардын ортозындагы жолло бардылар. Ол Мария жаш тужында киреринен коркып туратан жол. Андагы жыраалар, туй өскөн жодралар коркыдатан эди. Колдорунан тудужып алып, учугушпай барып жаттылар. Изү алакаңдардан тирү жүректери согулганы билдирет. Жүректери тишилдегенине, мелиреп турганына жакшынып, жоголо бербезин ден, караннан ичинде коркыгылайт. Бурулчагыта жоон төстү чейне туру. Чөрчөктөгү чейне. Орустан Мариянын тазылы дейтен чечек. Областан жанып кледеде, жолдо түндеги одуда уйку жок түн өткөнү сагышка кирди. Иван чейне чечекти арайынан үзүп алала:

— Бу сеге. Сен менинг бек тазылду Мариям.

Мария чечекти алала, жытап, тың каткырды:

— Чейне! Мариянын тазылы! Сен билеринг бе? Мен кичишек тужымда бу жолдог коркышту коркып туратам. Андый да болзо, мында не барып көрөгө, бого келип тургам.

— Коркышту да болзо, келип ле туратан бедин? — деп, Иван сурады.

— Эйе. Келерге тың жылбиркейтен болгом.

— Жарт. Сен качан да жеңил жол бедребеген. Опызы жакшы.

Иван ла Мария ол өйлөрдө эки боны суресен энтү жүргендер.

Кыстын жүрүмине Иван жол жарыдып бергендий. Бойынын Черүдеги служба кату, уставы айынча кыйа баспастан өдүн те турган болзо, Марияга болужар ойди табып турды. Кандын ла иш өткен. Чөлөө өйдө Чопоштогы воскресниктерде турушкан. Колхозчыларла кожо кыра ододы. Жүзүн-башка ойындар өткүрерине болушты. Комсомолдорды жуун

алала, азыйда бай кижинин үч кып амбарын бичик кычыратан тура эдип жазадылар. Аймакка, областька барып книгалар жуула, Чопошто жаан эмес библиотека жууган. Школдын үредүчилериле кожо жаан улусты бичикке үредетен ликпункт ачты. Осоавиахимнин кружогын төзбөлб, жашбскүримди военный керектерле таныштырды. Журттагы эл-жоннын өскө дө ижинде эрчимдү турушту.

Ол Советтер ороонунда деремне социализмнин жолуна туруп баштаган ой болгон. Күнүн сайынгы түн-түжи олыды жок иште неделелер, айлар, жылдар өдүп турганын Мария билбей де калды. Ол ырысту өйдүн жаан алтамдары токтоор аргазы жок. Ойди улус, жаан керектер тургендеткен, ичкери көндүктирген. Улус кечеги күнге эмес, эртеңги күнге жүткиген. Ол чанкыр тегернин түбине кадалган мөңкү кырларла, теген кобыдарла, телкем жалаңдарла Революциянын базыдынын улу алтамдары болды.

Революция ачкан жолло жаан алтамдар эдип турган калык — алтай улус. Олор бичик билбес карачкы жүрүмнөң социализмнин жарык ла ырысту жүрүмине алтаган. Эмди өскө албатыларла, өскө ук улусла нак биледе жаңы жүрүм баштаган.

• • •

Одө берген өйлөрдүн жаан алтамдарын неле кемжиир? Оны жаңыс ла улус эткен керектерле кемжиир аргалу. Олордын ижинин, эртеңги күндеги улуска, қелер өйлөрдөңи ырысту жүрүмге болуп иштеген једимдериле кемжиир.

Мария Ивановнаны партиянын райкомы жаңы төзбөлгөн колхозтордын бирүзине председатель эдип ийген Иштеп јакшы көндүккелекте жаан јеткерлү јетирү келди.

— Фашисттер бистин Төрөлисти жуулап баштаган! Жаан јеткер-түбек келген!

Ол ло күн өбөгөнн, Иван, Кызыл Черүге жүре берди. Стенедө бойы јазаткан, чаңкыр будукла будуктаган рамада фотосүри артып калды. Каткырып отыры. Коштой Мария чачын кыскарта торып салган.

Адазынын ары болуп чаба берген адынын тибиртин жаан кара көстү уулы, Валерка, узак-узак ундыбай жүрди.

Чындап та, одө берген өйди кемјийтен кемјү бар ба? Бар. Ол ой уур јүк болуп жарында артар, белин, омырларын сыстадар. Јүректе јиит тужындагы баштапкы сүүмји узак-узак јоголбой, өчпөй жүрер.

Мариянын жаңыс уулы шыраңкай кижн болуп, чыдап келди. Бир катап кадары самтарап калган бичикти, Лев Толстойдын «Война и мир» деп романынын экинчи бичигин, экелди. Эңирде иштеп-чылаган энезин сақып алала, көп сурактар берет. Кезигине бачым үстине каруу берер арга жок.

— Көрзөбөр, эне, ол өйдө байлар, князьтар, генералдар жуу башкарган, керсү сагышту улус болгон.

Је Москваны оштүдөн корулап болбойтыр. Оштүгө берип ийгендер. Энезининг пыймазын суурала, орус печкенинг үстине тургузып, сурады:

— Ненинг учун, эне?

Мария Ивановна сооксынып, арчуулын жардына тартынала, айтты:

— Байла, балам, чыдал жетпеген болор.

Валерка энезининг тизезинен турала:

— Бистинг улус немецтерге улдаманы бергендер. Радиодонг уктым — деп, ол айтты.

— Берген, балам, Москванынг жанына жеткен черүлерин жуулайла, кайра сүргендер.

— Бис совет улус. Чын дезенг, эне? — деп, Валерка айтты.

— Чып-чын, өскө улус, балам. Алтайлар, орустар, казахтар, кыргызтар — ончозы совет улус.

— Совет улус. Лев Толстой тушта совет улус болбогон дезеер, эне? — Валерка токынабай сурайт.

— Бу бичикти сеге кем берди?

— Анна Васильевна кычыр деп берди.

— Анна Васильевна ба? — Мария Ивановна кайкады. Ол Мариянын баштапкы үредүчизи. Бу күндерде Мария Ивановнанын жакарузыла ого бир чанак одын тартып экелгилеген. Тоормоштор. Киреелер кижини жок. Кемди сураар? Сананып таппады. Кажы ла айылда толтыра балдар, бирүзи бирүзиненг кичү. Уй улуста иш көп. Эр улус фронтто.

— Анна Васильевна кандый жаткан эмтир?

— Кем жок. Бис Суховло экү одын томыргансы. Бүгүн жарарыс. Ол бойы чек чыдал жок. Кире-чыга ла базып жүрер. Карып калган.

Мария Ивановна сүүнди. Мария Ивановна үредүчизине, оныла кожо уулына, онын эр болуп барып жатканына сүүнди.

— Жакшы, балам. Анайып ла эдип жүр — деп, уулын окшоп, кулагына шымыранат: онын да учун бистинг улус чыдалду.

Эмеш амыранып алала, картошко арчып баштады. Жуунунг бийинде картошко ончо улустын курсагы.

Энгирде керосиндү лампаны жарыдып алала, үчү: жааназы, энези ле Валерка столго отырып, картошко жидилер. Сүреен амтанду.

— Картошканы кезик улус жуунунг жылдарында не ле деп шоодып адайтан. Је бу курсак улустын тыныш алган — деп, көп жылдар өткөн кийинде бис жуук таныжып аларыста, Валерий Иванович Чичинов меге куучындады. Таныш мындый керектен башталган.

Областьты Лениннинг ордениле кайралдаган. Советтердинг Туразынынг жаан залында улус жык толо. Трибунадан крайдын ла областьтын башкараачылары, колхозтордын, совхозтордын, предприятиелердинг ле организациялардын озочылдары, өскө жерлерден келген айылчылар, ученылар, студенттер, үренчиктер куучын айдып турдылар.

— Је, Паша, ол кижининг сен куучын айтканын уктын ба? Анайда жарлады — деп, бисле коштой отырған орто јашту кижиге нөкөри айтты.

— Токтозын. Јок Бойсын — деп јүреле, ол кижі күүн-күч јок трибуна јаар барды.

— Ненин учун токтозын? Ненин учун бойсын? Јаан јуунда сөс айтсын деп турганы учун быян айдар керек. Ол дезе — бойсын! Тенек ле база... — деп, менин он јанымда отырған кара көстөрлү, кеберкек сүүрү чырайлу, чала коңжык тумчукту јиит кижі айдат.

Мен ол уулды билдирбезинен ајарып көрдим «Чындап та, дезе, ол байгаы кижі ненин учун токтозын, бойсын деп 'турган, а?» деп санандым.

Онон јуун башкарып турған нөкөр база куучын айдар кижини жарлады:

— Педагогический институттын партбюрозынын качызы, гран ары јанындагы литературанын баш үредүчизи нөкөр Чичинов Валерий Иванович — дейле, бойы колчабыжып баштады. Оны залда отырған ончо улус јөмөдн

Валерий Ивановичтин чаазыннан кычырбай, бош айткан куучыны чечен сөстөрлү, жап-јарт болды. Угарга сүреен јилбүлү. Терен шүүлтелерлү. Ол бойынын ла нөкөрлөринин өзүп келгени, уур бйлөрдн адалары ла энелери шыралап јүргени, јаан иштер бүдүргени керегинде куучындады.

— Бу энемнин ордени. Бу алдындагы јылдарда тартышкан ла иштеген энемдii улустын алган ордени. Бу орден биске ончобыска башкару жагы јаан керектер этсин деп берген кайрал болуп јат, нөкөрлөр! — деген бийик көдүринилү сөстөрин бастыра зал экпиндү колчабыжуларла уткыды.

Јаан керектер эдилди. эмди де башталган, мынан да ары көп эдилер. БАМ, Сибирьдин јаан сууларында гидроэлектростанциялар, КамАЗ, Түндүктеги нефтепромыселдер — озор ончозы бүгүинги Совет улустыг эткен ле эдип турган керектери. Совет улустыг үйе тазылы бек, ийдези онын качан да түгенбес Чейнинг тазылындыг бек, чыдалду.

Лопе де Вега

СУМЕЛУ КЫСТЫН СУУЖИ

(Уч ойынду лирикалык комедия)

Лопе де Вега 2200-ке шыдар пьеса бичиген. Анайда ок ол көп үлгерлер нальный театрдын тазөбчизи Онын јайаган энчизи айдары јок јаан.

Лопе де Вега 2200-ке шыдар пьеса бичиген. Анайда ок ол көп үлгерлер

ле тууларынын, романдар ла новеллалардын авторы. Онын драматургиязы испан театрдын «алтын ой-чагын» ачкан. Драматургиянын жайалтазында ол туштагы Испаниянын жүрүм-жадыны көдүрө жанынан кайкамчылу толу көргүзүлгөн. Лопе де Веганын эн артык бичилмелери телекейлик театрдын эн популярный пьесаларына келижет.

Лопе де Веганын пьесалары текши эл-жон көрөр театрларга учурлалган ла ол туштагы көрөөчилер оморды коркышту жылбиркеп ле макатып уткыйтан.

Лопе де Вега көп тоолу комедиялар чүмдеген. Кижинин ийде-күчине бүткени, ачык-жарык ла жардак күүн-санаалар, эл-калыкка баштанган учурлузы — онын комедияларынын тос темдектери. Гениальный бичинчинин драматургиязы телекейдин ончо сценаларын бактырган. Онын анчада ла популярный комедияларынын тоозында «Обоо үстинде ийт», «Валенсиянын тул келнини», «Бижелештин үредүчизи», «Жыракалу кыс», «Сүмелү кыстын сүүжи» ле өскөлөрн де. Бис эмди кычыраачыларысты «Сүмелү кыстын сүүжи» деп комедияла таныштырадыс.

Паслей Самык

ОИНООР УЛУС:

Белиса — тул эмеген.

Фениса — онын кызы

Капитан Бернардо — омордын айылдажы

Люсиндо — капитаннын уулу

Эрнандо — Люсиндонун жалчызы.

Херарда — дама, кеберкск үй кижн

Дористео — дворянин, идальго.

Финардо — онын нажызы.

Фульминато — капитаннын жалчызы.

Лисео, Фабьо ло өскө дө кожончылар ла музыканттар. Жалчылар.

Пьеса 1604—1618 жылдар ортодо бичилген. Комедиянын сюжеди, өскө дө бир канча пьесалардын сюжеди чилеп ок, Бокаччонын «Декамеронынан» (3 күүнннн үчинчи новеллазы) алынып, Испаниянын дворяндарынын XVII чактын бажындагы жүрүмине көчүрилген.

Керек Мадридте өдүп жат

БАШТАПКЫ ОЙЫН

ОРОМ

І КӨРГУЗУ

Белиса, Фениса

Белиса

Качан керсү кыс оромло барганда,
Көзиле кезем көрбөс, саңдоон көрөр,
Кемзинип, алдын аяктап барадар.

Фениса

А нениң албанына жаньс алдын аяктайтан?

Белиса

Тылбыраба дийдим, кемзинбес учькан

Фениса

Мыны кижн не деп аайлайтан?
Агару кудай бисти жайаарда,
Ак аясты аяктап, сүүнзин деген.
Жүрүмнең ырап, оноор барзабыс,
Устиги ороондо салымду бис деген.
Жаантайын бөкбөйип, жер караары —
Жылан-келескен, курт-коңьс жань.
А мен — кижн инем, кудай жайалгазы,
Алдымнан, нени бедреген чилеп, көс албай
жүретем?

Белиса

Санаа-укаан кирген кийнинде
Саң брө дө көрүп, түс те баскайың.
Эм тургуза энчейип ле сен жүр,
Эп жок базала, индиксен не болор.
Керсү кыстың кемзинери, төби —
Керсестең кересс жөбжө лө энчизи.
Кемзинчек ле керсү — келер өйдө ырысту.
Кей-кебизин жүрүм — кемдү, жоболду.
Көк аястың жаражын көрдөйин дегенде,
Көзнөгин ачала, көрүп отыр түжине.
Кичинек кыбыгнаң кандый ол жараш,
Кесин ле телкеми томылар көксинге!

Фениса

Мен монашка эмезим не, эне,
Мени тегин јерге мынай үредерге,
Слер мени бүгүн серкпеге
Кыйнаарга болуп кычырган турбайаар
Мынай кыйнаардын ордына торт ло
Одус сомокло эжигим сомоктоп,
Отыргыскап болзоор мени айылда.

Белиса

Эм барарда эдирей бердин бе?
Эш немеге келишпес сѳс айтпа.

Фениса

Синьора энем, је мени оигдозоор:
Слер менин кѳстѳримди бүгүн
Кезем ле чике улусты ширтеген,
Кей санаа кѳксимде толы деереезде.

Белиса

Бүгүн серкпенин байрамы күн
Эбиреде улус бадыжар да эмес,
Энези эмеш ле кѳрбѳй калгажын,
Эрке кыстарга уят јок тагманын
Кѳстѳри тийе ле берген турар.
Јажуда ѳскѳн јинт кыстарга,
Јаш балага чылап, јаман кѳстѳр ѳдѳр.
Шуур шулмус јеткерлѳ тагма
Кѳрѳжиле кысты ѳртѳп тѳ койор.

Фениса

А мен канайдар эмежим?

Белиса

Айдары јок сендий тенектин
Андый кулугур санаазын чыгарар.
Ајарып ла ийзе, тармыдап салар

Фениса

Кулугурдын кѳрѳжинег кѳйе берерге
Андый ла јажу эмезим, энем.

Белиса

Качан бойлу кыс баланын
Кѳзинег керсѳзи билдирбезе,

Божогоны ла ол — кей тешектин:
Эр улус көкидин, жаманга баштаар.
Жайым кылыкту жаман улус,
Жарамзып ого, жаантайын төгүндөер.

Фениса

Андый болзо айылда отырган кыс
Ак-жарыкка чыкпай кижиге канай барар?

Белиса

Кыстын жаражын көрүп алба,
Угын көрүп ал деп айдылган
Ак-чек кылык, жакшы угы-төзи
Айландыра ончо жарлана бербей.

Фениса

Аргалу-чакту, энчилу болбозом,
Андый жараш жар — куру кей ле сөс.
Керсү кылыгын көскө илинзин деп,
Кеен сөс эмес, бөскөзи болзын.

Белиса

Керсү кылык устине не керек кыска?

Фениса

Керсү кылыкты жөөжө бөгжидер

Люсиндо, Херарда, Эрнандо киргилеп, сценанын база бир
жанына одоштой тура берет

II КОРГУЗУ

Ол улус, опог Люсиндо, Херарда ла Эрнандо

Херарда

Айдарда, мен кеберимле кудайдын жайалгазы ба?

Люсиндо

Эйе, кудайдын куулгазын жайалгазы

Херарда

Кудай керечи болзын,
Сенин тилин ээлгир ле чечен!

Фениса (туура)

Ой, жүрегимей! Люсиндо мында туру! -

Люсиндо

Энеден чыгарда меге
Эптү тил берилгенде!

Херарда

Күүн-санааннын көдүрүзи эмес!
Жүк ле анайда бүткенин турбай!

Люсиндо

Бу сен мениле бүгүн
Та ченешкен? Та бчөгөн?

Фениса (туура)

О, кудай ла дезен база,
Кайттым: мени сүүбеген кижин сүүп!
Кандый кыйын — карузыбаган кижиге
Каруузы жок сүүшле күйүп!

Херарда

Кайда, калас калыраба мында!
Калыражыннан сенин туза бир жок
«Кудайдын жайалгазы» деп оозыгла үрдүртип,
Ол ок бйдө улусты ончозын
Будынан бажына жетире аяктап!

Люсиндо

Херарда, сөстөрине каткым келет.

Херарда

Айлапдыра аяктан ла, көөркий,
Анайып мени ачындырып алала,
Алган ажың бир болор. најым,
Алыраак көстүни ле сүүйин дегем.

Люсиндо

Көөркийим, мени көмөргө жетпезен!
Көрүп туруң не? Мени не кыйнадың?
Байа, чын, таныш эмес бир кысла
Көрүжип ийгем. Оноң не болды?
Ол биоттийин эмес не, эрјинем.
Сен чек ле тегеридеги ангел ине!

Х е р а р д а

Кей-төгүниңле улус мекелегенче
Керепке отырала, Америкага барзанг,
Эш неме ондобос индеецтерди анда
Эмдиги айткан сөзингле төгүнде.
Балдардын ойынчыгындый жалтырааш шилдерди
Баалу таштар деп жангыс олоҗ бодогон.
Аамай эмезим — андый јинјинди
Алтын деп бодоорго: сүүште меге
Алтын керек, күмүш меге ас!
А сен меге алтын ордына
Корголјын берип, ујат сенде бар ба?

Ф е н и с а (туура)

Кайракан, канайдайын эмди мен.
Кайран јайаачы, кәдүрү бер көксиме.
Анаң башка канайып чыдажайын —
Јажытту сүүшке, јажытту сақышка.

Дористео ло Финардо киргилеп, үчинчи бөлүк болуп.
тургулайт.

III КӨРГҮЗҮ

Ол улус. оноң Дористео ло Финардо

Ф и н а р д о

Алдында оморды бу ла јерде коргөм.

Д о р и с т е о

Бүдүжнле бойы кем ошкош эди?

Ф и н а р д о

Бүдүмиле — кабальеро, дворянин кептү.

Д о р и с т е о

Акыр, омор бу турган эмес пе?

Ф и н а р д о

Эйе, эйе, омор бу турлары ине.

Х е р а р д а

Туку идальго, дворянинди көрөдин бе?

Люсиндо

Коруп турум, эрјинем: Анда не болды?

Херарда

Бот ого — мениң сүүжим ле чегим.
Сени десе... Жок, слерди мен сүүбегем.
Мен слерле ойногом. Билип алыгар оны.
Мен оноор барып жадым. Жакшы болзындар
(Дористео жаар барат).

Люсиндо

Канайдайын? Мынын уйадына
Канайып чыдажайын?

Эрнандо

Кыч жыга адып салт!

Люсиндо

Колынан тудуп,
Бурып апарайын ба?
Бир ле кадашла
Откүре сайайын ба?

Эрнандо

Айса слер чын сууген эмежеер бе?

Люсиндо

Сүүшке эмес, өрткө күйгемдй.

Эрнандо

Андый болзо суу экелейин,
Арткан-калганын өчүрүп алар.

Херарда (Дористеого)

Слерди көрбө, сүүнгеним сүреен!

Дористео

Жартын айдайын, жаңы ла
Ол кабальеронын жагында турараарда,
Јүрегиме јенгил эмес болгон.
Је эмди ойто ло — слер менин јанымда.
Кородогоным өчти. Слер меге

Сүүштинг кудайы —
Венерадый инеер.
Мен ойто ло ырысту
Алдыгарда чөгөдөгөн турум.
Ачынганым ыштый кайылып калды

Х е р а р д а

Эмди, господадар, энчилү сооттоп,
Кайда-кайда базып жүрөөктер

Д о р и с т е о

Бис јөп. Је кайдаар барар?

Х е р а р д а

Кайдөөн барар? Парк Прадого баралдар

Херардо. Дористео ло Финардо жүргүлей берет

IV КӨРГҮЗҮ

Белиса, Фениса, Люсиндо, Эрнандо

Л ю с и н д о

Јүргүлей берди.

Э р н а н д о

Эмди јарт көрдөөр бө көзөөрлө, сеньор?
Көскө айдайын, кийнинен эмес:
Олор экү бой-бойын сүүшкен,
Ортозына кирижип, тегин не сүриүгер.

Л ю с и н д о

Ол эки үй улусты билеринг бе сен?

Э р н а н д о

А билбей а! Ол јаан јаштузы
Энези болор — Белиса деп атту
А ол чечектий кесн јаражайдын
Ады — Фениса. Қызы болор.

Ф е н и с а (туура)

Бойымнын санаама удур болуп,
Кижн мен сүүгем — кандый мен тенек!

Люсиндо
Кысты мен бир де көрбөгөм ошкош.

Фениса (туура)
Эх, эмди кандый эп табайын —
Эрке көстөриле көрүжип ийерге.
Көстөримнен көпти билер ол эди.
Ох, талымзырай бердим, канайдайын эмди.
Көстөрим ле көрзө — ончозын ол таныр.

Эрнандо
Сеньор, слер ол кысты көррийзеер,
Байагы карыкчылдын изи де артпас.
Кандый ол жараш!
А кандый санаалу!
А арай ундыбайтырым: слердин адагар
Оны сөстөбөргө турган...

Люсиндо
Кемди-кемди адам сөстөйтөн?

Эрнандо
Je мен ол эрмекке тын ла бүтпейдим.
Адагар кижн алатан болзо,
Энезин сөстөбгөй, ол ого жараар..

Люсиндо
Бу жаштуда адам кижн алат эмеш пе?

Эрнандо
Слер бу сеньорала таныжып,
Бир де эмеш болзо куучындажып көрзөбөр.

Люсиндо
Херарданын учун амырым жылыды.
Күйүп турум мен — күнүркештин одына
Немени мен көбөрнм, санаам энделгендий.

Эрнандо
Фениса дөөн көррийзеер, je бир ле кичинек.

Люсиндо
Күнүркеген көстөрдө — өскө жаражай.
Кандый да кеен кыс — көрүлбес эм меге.

Фениса (туура)

Таптым, таптым! Кайкамчылу планды
Кайран кудайыс санаама эбелтти.
Колплатогым кенейте түжүрип ийзем,
Люсиндо меге алып берер учурлу
Ол ло тушта ого жажытту
Туку качан беринген тын-сүнеем ол билер
Жагыс ла ол мениг көстөриме көрзин.
Көрнөштөн чилеп көдүрезин ол сезер!

Эрнандо

Андый көстөрди жектеерге кинчек —
Олор ару сүйүш сакып жат!

Белиса

Баралы, балам. Ой орой ине.
Айылга жанып, амыраар керек

Эрнандо

Ол барып жат. Одүп жат! Ой, кудай,
Көрзөбөр дө капшай, кижини кайкаар жаражын!!

Фениса өдүп жадала, колпладын түжүрөт.

Люсиндо

Айдарга да болбос — ак айаста ол ангел!

Эрнандо

Көрзөгөр, колплатогун түжүрип ийди!

Люсиндо

Акыр, акыр! Алала, берейин
Сеньора, слер... слер платогоор түжүрдөөр!
(Колплатоктун көдүрөт).

Фениса

Слер меге бе, сеньор? Не керек болды?

Люсиндо

Слердин колплатогоор түшти.

Фениса

Жастырган болороор бо слер?

Люсиндо
Канайып жастырайын? Чын, сеньора.

Фениса
Кайда, бедреп көрөйүн. Чын ла.

(Тыш кийимин ача тартып, жүзүн бөктөгөн түүгөн тарты-
малды туура эдет).

Люсиндо (туура)
Жаражынан жүрегим арай токтободу.

Фениса
Мында ол жок эмтир

Белиса
Фениса, бу канайда бердинг?

Фениса
Колплатогым жок!

Белиса
Кемнинг? Сенин бе?

Фениса
Эйе. Та кайда барган?
Бу жерде жок, эмди мынан көрөйүн.
Бу жерде база жок. Чек таппай турум.

Эрнандо
Ол көстөрдин эрүүн, жапсуун!
Сеньор, чынын айдаар, олордун эркезинен
Эмди санаар энделгедий болбой.

Фениса
Кармандарымнан көрөйүн — анда эмеш пе?

Белиса
Же капшайзан! Түргөн бассан!

Фениса
Барып жадым, сеньора.
Мында база жогыла.

Белиса
Фениса, канай тура калдың?

Фениса

Экинчи карманда эш неме жок.

Белиса

Эмди не болуп, жүзүнденип туруң?

Фениса

Эбире кеелеген кожынтылу ба, сеньор?

Люсиндо

Эйе, эбире кеелү кожынты бар.

Фениса

Откүре көрүнер кееleme бе?

Люсиндо

Откүре көрүнер түүнти кееlemелү
Бойыгар көрүңер.

Белиса

Көрзөн оны, сен өнөтийин мынай
Кенерте кебелип тура калдын ба?

Фениса

Сеньор, колплаток алаңзу жоктон
Менин болзо, ол тушта аларым

Люсиндо

Колплаток — слердин, алыгар деп сурайын.
Алдыгарга энчейип, сеньора.

Фениса

Ах, ајаругар учун быяаным, сеньор.
А менин платогым болзо, толыгын
Эмеш јырта тартып койгон.

Люсиндо

Эйе, чын, сеньора, эмеш јыртып койгон.

Фениса

Сеньор, слер...

Белиса

Куда-ай, оның тылбырап турганын бүгүн!

Л ю с и н д о

Алыгар, бу платок слердин.

Фениса платогун алат.

Б е л и с а

Слердин јоббөрлб эмди бис барак.

Сен не турун? Кайда, капшайла!

Кандый калыраш бу?

Ф е н и с а (туура)

О, Амур, сүүштин ок-саадакту кудайы,

Огынгла онын јүрегин өткүре ат!

(Чыгар јерге једеле, ойто келет).

Ф е р н а н д о

Оны алан кайкап, тура калдаар ба?

Л ю с и н д о

От-корон күнүркештен мен бүгүн сокор.

Ф е н и с а

Сеньор! Сеньор!

Л ю с и н д о

Айбыгар бүдүрерге мен качан да белен

Ф е н и с а

Ах, арай ла ундыбайтырым ине!

Бу колплатоктын ээзи мен деп,

Бодоорго эм тургуза аланзыйдым.

Айса болзо, кийинде слер

Платоктын ээзи өскө деп билзеер,

Оны кандый бир өскө кыс

Билбей калып тужүрген болзо,

Ол тужында слер ол кыска

Адрезим беререер деп иженедим

Менин адрезим мындый болор:

Турабыс бистин Садтар оромында,

Онын јанында.

Л ю с и н д о

Чын эмеш пе?

Фениса

Жаныста бистин капитан
Журтап жат. Сананын алдаар ба?

Люсиндо

Сеньора, мен онын уулы

Фениса (туура)

О, удабай мен оны
Тузактайтан болзом!

Белиса

Фениса, сенин тоң калган немең не?

Фениса

Энейим, бу идальго эмди
Бистин айылдажыс болтыр ине

Белиса

Саң тескери бала!
Капшай кайда бас бери!

Фениса (туура)

Божогоным эмди бу туру!

Экилези барат.

У КОРГУЗУ

Люсиндо, Эрнандо

Эрнандо

Же кандый эмтир?

Люсиндо

Жүректи сыстадар кыс, жартын айдайын.

Жарамыкту, сөзи төп. Чек кайкаарын.

Же Херарда тын-сүнеем апарды.

Ого кыйналып, карыгадым эм.

Күнүркеп, чек өлүп браадым ошкош.

Кандый да коркышту чыдамкай күлүк

Бу тушта сүрнүгүп, бажы салактаар.

Качан мындый чөрчөкчи кулугур,

Качажып, сениле куучындашпай барза,

Өскө уулга алдына каткырып турза,

Каныг сениг кайнай бергендий,
Кара жангыс оны сананарыг.
Оны мен чын сүүбегем де ине,
Анайып мени төгүндөп саларда,
Ондоноор до эмди мен эмезим.
Сананзам ла, чек жүүле бергедийим.

Э р н а н д о

Айла андый үй улусты ончозы
Ак-чеги жок, уйалбас та дегенде,
Мындый эмеендерге, ончозына ол жарт,
Эр улус, мөткө адарудый, жапшынар
Керсү кылыкту кемзинчек кыстарды
Эрлер ле життер аяруга албас.
Эгчейеле, көргөн көстөри көрүнбес,
Араай билдирткен сүүжи сезилбес
Андый кыстар айылдарында отырар,
Ары-бери оромло ол баспас.
Андый да болзо, айдарым мен, сеньор:
Арт учында санаар бир ойгонор!
Слердин ол жалакай дамочкагардын айлына
Айылчылар үүрле айылдаган деп уксаар,
Ол тушта онын коронына чыдашпай,
Огыра салып, ыйлаар болороор бо?

Л ю с и н д о

Эзиндий кылыкту эрке кыстарды
Сүүрис, најым, же жажына эмес.
Жангыс ла керсү ле төп үүреге
Жажына жүрегис сыйлаар эмейис.

Э р н а н д о

Күнүркеш, өштөжу, дуэльде королто —
Жашөскүримге кандый жоболто!
Качан бирде бойоор ондоороор:
Чыннын, төгүннин нези башка деп,
Чындыкты ол тушта баалап билереер.

Л ю с и н д о

Ах, Эрнандо, нөкбрим,
Эмди санаам анда эмес!

Э р н а н д о

Бу мындый дамочкалар билереер бе, сеньор,
Мартышка укту кижик-кийик ошкош:

Неме билбес јаш балдар алдына
Не ле болуп кылыгылап турар
Ары-бери калыгылап, секиргилеп,
Чукуругын көргүзип, улус өткөнөр.
Анан болзо оптонып жарбынгылаар,
Ол эмезе чыгырыжар, тырмажар.
Је кенерте олордын јанына
Шыйдам тудунган эр кижн келзе,
Кайда байагы олордын шокчылы:
Олордон ло кортык неме јок ине.
Кезиги мекеленип, тугинин ортозынаг
Сегирткиш бедреп турган бол кылынар.
Кезиги тен јобоштон јобош,
Јалакай бүдүштү сего јарамзыр
Андый ок бистин бу опту дамалар,
Таскамалы јок јииттерди тармылаар.
Је эрлү эрдн оло јенип болбос!
Айдарда, слер Херарданын кармагында.
Тургуза јаратка чыгарып болбой,
Кармактын кылын эмеш божодып,
Ойто кайра тартып турганы ол,
Кыйнап, калганчы күчеер чыгарарга!

Люсиндо

О, кудај дезен база,
Је нени эм эдейин, нени?

Эриандо

Јоп берейин слерге, сеньор:
Шаанчакты шаанчакла ушта соготон.

Люсиндо

Мыны капай ондойтон?

Эриандо

Өбркөгдн јит
Өскө көбркний сүүйтен.

Люсиндо

Оны эм тура унчукпа.

Эриандо

Ол слердин күнүркежеер ойгозып,
Ол ажыра слерди бойын сүүдирген.

Ончозын мында айдайын дегежин,
Оны ол сүмелү ле билдирбес эткен.
Бир кокырчынын айтканыла болзо,
Күнүркеш — ол кармактын сабыдый.
Бу сан башка кармаксапла болзо,
Кижинин чегин де, магын да кармактаар.
Айдарда, эмди сананаар, сеньор!
Алдында эзинге жайканган чыбык,
Ээлгир чыбык — эмди оштүгер!
Ол ээлгир чыбыктын болужыла
Слердин кармаанаар какталар!
Ай-ай-ай! Мындый санаалу чексиркек жиит
Тенек-соксоо чылап тентирилер жат учында.
Андый болгондо, мен ойто катап
Ойгор бир эрдин укаазын айдайын:
«Сүүштин күүни, сүүшке тартылганы
Jörgömöштин уйазында учуктый.
Jörgömöш жолынын учугу
Жаңыс чымалды тудар аргалу,
Жаан ан оны билбес» — деп.
Жаңыс айдайын: бу сан башка неме —
Жалчызы бийин жаантайын үреткенинен
Эмеш не кемзинбес, сеньор?

Люсиндо

Угарга күчин! Унчукпай токтозон!
Сүүштең сүрнүккеним, байла, бу туру.
Ого сүүжим, чын, Jörgömöш жолындый:
Ого кабылган чымал мен инем!

Эрнандо

Сүрнүккен чымалдын сүүжин көрзөбөр!

Люсиндо

Эйе, оозынан кабылган балыгаш
Мен болорым, кармаксапка илинген.
Же кандый да болзо Херарда кайда?
Качан оны таппанчаам, көксимде шырка!
Кородоп жат көксим!
Капшай баралы, оны табалы!

Эрнандо

Қалак ла кокый! Бу жеткерлү неме!

Люсиндо

Кайда, табар керек оны!
Капшай, түрген! Капшай!

Эриандо

Мынай мендеп, не болор эмеш?

Люсиндо

Күйүп жат көксимде — оң лө күнүркеш!
Оноң до тың өртбэб, макам канбас!

Белсаның туразында бир кып

VI КОРГУЗУ

Белиса, Фениса

Белиса

Байа тартыган мантильяң кайда?

Фениса

Туку ол, илип койгом.

Белиса

Бери берет оныңды!

Фениса

Бу слер не туткуландаар, эне?
Өрбгү кудай! Буруум менниң неде?
Энем мен слерди эм канай ачындырдым?

Белиса

Сен мени көс жок деп бодогон бо?
Акыр ла учкан, суралган аларың:
Эмди мынаң бир алтам чыкпазың,
Сомокту эжиктү отырган тушта
Эиеңди элекке тўжүрбес болорың.

Фениса

Слердин кыжыран кылыгаар көргөнчө
Торт эмди ле мени сомоктоп койор,
Анайда артык болор

Белиса

Оозың жап дийдим, опту кулугур!

Фениса

Кудайга ла баш! Канчазын арбанар!
Кандый-мындый жаманым эм таптаар?

Белиса

Бойынды бойын эмеш тут!
Кемзинип, тартынып, чичкерилип жүр!

Фениса

А мен андый коркышту нени эткем?

Белиса

Жартын айтса, жаман кылык этпеген.

Фениса

Айдарда, слер мени эмди
Андый коркышту не арбадаар?
Айса слер мени жагысканнан
Кандый бир эр кижиле көрдөөр бө?
Эмезе мен үйде жагысканда
Кем-кем көзнөгим ширтеген болор бо?
Онын учун чочып турганаар ба?
Айла серкпеде кем-кем имдеген?
Кийимнен ары кижин истеген?
Айса кандый бир учурал билереер?
Айлыска самаралар жажытту нийилген?
А менин столымнын ичинен слер
Онын каруузын таап алганаар?
Чаазын ла чернила таптаар ба?
Ол эмезе өскө бир темдек.
Айса болзо, менде өскө бөрүк?
Слер садып бербеген тувелькалар жүрү бе?
Жагы чачтуткуш, эмезе бантик пе?
Айлабай бардым: нени табар арга бар?

Белиса

Андый болорго жетпеген.
Андый уйаттан, кудай болужып, кыйдым

Фениса

Айдарда, менен не керек, энем?

Белиса

А мындый неме керек не, балам,
Ол байагы тоологон немелерден
Ончозынан кыйып жүр, эркем,
Ол тужында бистин турабыс
Коомойдон, коп сөстөн туура болор.

Фениса (туура)

Эйе, мени каруудап тудуп болороор!

Белиса

Эм неме, неме дийдин?

Фениса

Слердин айтканаарла болор, энем.
Je слердин ширтүгер ле арбыжыгарга
Чыдажатаны чылазынду ла коронду.
Jаш тушта слер бойоордо, байла.
Агару ангел болбогоноор не.

Белиса

Кемзинчек ле топ мен болгом.
Айылда да, агару серкпеде де,
Албаты ортодо до чегим туткам

Фениса

Кийик чилеп улуска жууктабай
Кижиге слер канай барганаар?

Белиса

Орбон кудайдын алкыжыла
Огбон-апшыйакту болгон эмей база.
Түни-түжи кудайга бажырып,
Сураганаар жаньс болгон деп,
Эжем айтты не?

Белиса

Кижиге барарга болуш сурагам ба?

Фениса

Эйе, эйе, чын айттыгар.
Алаа жерде жаткан монахка барып,
Пятница күндерде беш мун катап

Мүргүгенеер ине. Бу ончозы
Кижиге барарга амадаганаар керелейт.

Белиса

Бу мындый төгүнди кайдан таптын?
Керек чек андый эмес болгон.
Монашка болойын деп санангам.
Кижиге де тын күүндү барбагам.

Фениса

Огөөнөөрди өрөкөн кудай берерде,
Андай коркышту не күнүркегенеер?

Белиса

Сенин адаг деп көлчин
Ойношторына айылдын ичин
Арай үзе берийбеен ине.
Айак-казанды, кийим-тудумды
Ай-уй деп тутпазан, ончозын сыйлайтан.
А мен десе кара жаңыс балам деп,
Сени сананып, оны кичеегем

Фениса

Сеньора! Эжикти кем де токулдадат

Белиса

Ка, барып көрий, кем келген эмеш.
Фениса көзүңк жаар жүгүрүп, решетка өткүрө көрдү.

Кем анда?

Фениса

Капитан Бернардо туру.

Белиса

Жарт эмей база — ол не келгени.

Фениса

Сеньора, чек ондобойдым — ол не келген?

Белиса

Анда не бар — андый ондобойтон:
Капитанга мен жарап тургам деп,
Туку качаи мен сезип койгом ине.

Эмди десе ол эжим болоор деп,
Жөбим сураар. Мен нени айдарым?
Чынын айтса, ол аргалу-чакту,
Эл-жон ортодо тоомжыда, бийикте,
Ол меге келижер, жараар

Фениса

Каткыга кижиге талар, ачынбагар, эне.

Белиса

Каткыратан не табылды мында?

Фениса

Слерге каткырып турбай база,
Байа серкпеседе ле оромдо тушта
Бүдүш-бадыжаар кижиге көрөр эмес:
Кандый соок ло тоомжылу болгон.
Жаш тушта андыйаар санангам не
А слер десе билбес аразынан
Капитанга санаа салган турбайаар
Төп кылыгаар мынан чек көрүнбейт

Белиса

Токто, тенеербе! Ол бай ине,
Оног эр кижинин көзү үйгө керек
Ол сени төрөл адандый кичеер,
Ол сего экинчи адам болор ине!

Фениса

Кичееш эмес каруулдам болор бо?

Белиса

Кудай ла де: ал-санаазы жангыста!
Кара жангыс санаамда болгону —
Эр кижиге бу турага келзе,
Сени көрүп, кичееш жүрер деп

Фениса

Озо баштап мени айылду эдигер!
Ол тушта мени кичеештен кижиге
Өгөөним болор.

Белиса

Кудай болужып, келише ле,
Мен сени кижиге берийер эдим

Фениса

Слердин күүнеерди көргөндө,
Ол ой капшай келбес,

Белиса

Капитан сенин чегин корыыр, балам

Фениса

Кару өгбөним менде болзо,
Карган капитаннан артык корыыр, энем

Белиса

Капитанда јиит уул бар ине.
Кем билер, айса болзо, ол сенин салымын

Фениса (туура)

О менин Люсиндам! О сен меге — жүрүмим!
Сеге сүүжимнег жүрегим кайылган!

Чүмдү кийинип алган капитан Бернардо кирет. Ол јунду шляпалу, шпагалу ла кинжалду, эски модала көктөгөн военный формалу. Онын кийининег јалчызы Фульминато ло база бир јалчы кирет.

VII КОРГУЗУ

Олор, оног капитан Бернардо. Фульминато ло өскө јалчы

Капитан

Мени уткыырга мендебегер,
Јөп јогынан кирип јадым айлаарга.
Айылчы кижидеп, слер менин
Јаманым таштаарын алаңзыбайдым.
Јаан сөстө уят јок ине,
Бир керектү жүрген эдим.
Јөбөөр кандый болор — бойоордо туру.

Белиса (тууразын дөөн)

Ончозы јарт: быжу мени сүүген,
Оны жүрегим тен сезип ле туру.

(Капитанга)

Сеньор, биске киреринен
Кемзинип жүрген слер болзогор,
Ачынарыс. Айлыс слерге жаантайын ачык.
Фениса! Капитанга кресло тургус.

Капитан отырат

Капитан (жалчыларга)

Эмди экилегер мынан барыгар
Жалчылар барат

Белиса (араай Фенисага)

Ох, чек аңкам аза берди, кудай.
Эмди ого нени айдатан?
Ох!.. Бу платье меге эптү бе?

Фениса

Чек макалду, кижн кайкаар.
Мындый эптү качан да болбогон

Белиса

Чырайым жалакай ба?

Фениса

О, эйе! Жалакайын айтпагар да!

Белиса

Же, а күлүмзиренижим кандый?

Фениса

Жаңгыс ла көдүринги!
Мындый көдүрингилү чырайлу
Кудайга мүргигедий

Белиса

О, кулугурды сени, мени, байла,
Бир де күн сен сүүбеген, учыкан.

Фениса (туура)

Бот эки жүстү! Каткыга таларын.
Тиштери жогын эмди бодонбос.
Сүттең тойо ичип, мүргип алала,
Козырыктаар ордына ойнойтом дийт.

Белиса

Ах, бүдүжим бойыма жарабайт!
Кайда будугын... Кайда помада?

Фениса

Эмди ол не керек?

Белиса

Канайда керек жок?

Фениса

Слерге багынган көөркий
Козырыктап жады не?

Белиса

Же будунгыш түңгей ле керек.
Кайда барган ол? Кижн кайкаар.

Фениса

Эмди слерге ол бир де керек жок.
Чын айдайын, капитаннын сөстөрн,
Бүдүгер меге, ол ло тарый
Будунгыштаг артык слердин жүзеерди
Кызыл-марал будып ийер ине.

Белиса

Мен слерди угун жадым, капитан.
(Отыра берет).

Капитан

Коштой жаткан меге, сеньора,
Айылдаштар жакшызы иле эмей.
Айдарда, мен жаан куучынду эдим.
Качан айылдажым чыгып басканда,
Оны көрөгө кандый макалду.
Онын коо сынынын жаражынын
Олжозында жүрүм — жүрегим керечи.
Белиса, андый кеен чырай ла
Керсү кылык карганнын да
Күүнин көдүрер, жартын айтса.
Жааннын ырызы уйку да болзо,
Жартын айдайын, улу сөстө не уят,
Сөстөп келген кижн мен эдим.
Бүдүүмле карган мен, же жүрекле эмес.

Кебериле кижн баалаары — кей-төгүн неме
Тоозы жок кату ла канду жуу-жорык,
Тозыны кайнаган жолдорым, жылдарым,
Испаниядаг Фландрияга көп катап жорык,
Ар-күчимди ас апарган эмес.
А эмди оны айдып кайдалык,
Эске алынза, эртенге де жедеp,
Жүзимде чырыштар чийилген де болзо,
Жүк олоp жажымнын темдеги эмес
Чын, мен жүк ле алтан бирлү инем,
Кече-башкүн, ол недедеде толгон.
Телекейле теннйле, тенегн чыккан
Тенибер уулдый Мадридиме жандым.
Канча ороондор, калыктар көрббдим,
Канчып-житт жаштарым анда эм калды
Кудайга ла баш, карын тирү арттым.
Кнжинин санаазы кийининде келер ине!
Айыл-журт тудуп, эш-нөкөрлү болзон,
Акту бойынга амыр, алкы-жөжө дө толу.
А жажым болзо жалтандырбазын слерди.
Су-кадыгым эмди де жниттий мениг бек,
Күйи-санаам омок, курсакчылым мениг тыг,
Уйкум да мениг эм тургуза терен,
Бүдүжим чырышту, же бүткеним омок
Ол болгожын адымды да ээртейле.
Ары бери желдиртип турадым.
Бу жажыма нени көрббдим деер,
Же бир катап оорыбаган эдим.
Көп кан төккөм, бир катап дуэльде
Бир уулым бар. Ол укаа-көгүстү,
Таскаду-үредүлү. Слер жалтанбагар,
Ол чаптык болор деп. Узеери ол офицер.
Отрядтын командири. Айдарда,
Ол городто көп болбос, жорыкта жүрер

Фениса (туура)

Ах, оны көргөн болзом эми

Капитан

Сеньора, слерден сурап жадым:
Кызаар Фенисаны эш эдип беригер
Курч шпагамла жөбгөн жөбжөмди
Экү бис эп-жөп башкарып, журтаарыс
Жагыс ла мениг жаан жажымды

Јабарлап, јаман көрбөйтөн ол болзо,
Ол ондоор эди — кандый от-көрнөб сүүш
Карган солдаттын көксинде жалбыраган!

Белиса

Сеньор, слер, айдарда, бери
Менин кызымды сөстөн келгенеер бе?

Капитан

Алкыш сөзөөрди айткан болзоор,
Менен ырысту кижиге жок болор.

Фениса (туура)

Сан тескери неме болбой кайтты.
Иженгеним эмди кей-төгүн болды.
Канай жастырдым, карган капитан
Карын энемди сөстөйтөн туру деп.
Ол тужында алаңзу жоктон
Онын уулы Люсиндо менин болор эди,
Же эмди ончозы сан тескери болды.

Белиса

Слер мени сөстөөргө келген деп,
Сеньор, мен озо тарый бодогом ине.

Капитан

Жок, жок, сеньора, мен Фенисаны сөстөгөм.

Белиса (туура)

Кудай ла де мыны:
Тенериденг тен меч ле келип түштим!

(Фенисага)

Сеньор капитанын сен керегинде сөзүн
Сен уккан ишен? Эм нени айдарын?

Фениса (туура)

Ох, ончозы сан тескери башталды.
Санаанган сагыжым эрте ле келди бе,
Санаам бүдер деп калас ижендим,
Сакылтам сан тескери кей-куру болды,
Санаам салганым — илбизин эмтири,
Санаам самаарган түштий болды.

(Белисага, араай)

Сеньора, ол слерди кудалап,
Сөстөп келген деп бодогов инем.

Белиса (туура)

Ал сапаам, эйе, андый болгон.
Айланбагам — алган ажым ол

Фениса (туура)

Да жок тыг тынзынган болзоор,
Анайда эмеш бодонзо до керек

Белиса

Мени сөстөгөн деп иженгеннме
Ичимде бойым тарыган да болзом,
Кызына кару эненниг эрмегин
Сөсуккур балазы угатаи качан да.
Капитан сени сөстөгөн болзо,
Жазап шүүп, јарт јөбии берзен,
Јастырбазын, согында мөрлү артарын.

Фениса

Карган кижининг эжи болорго
Каччын-јинт кыска кандый ырыс!
Акча-јөбжөгө балазын садары
Ак-чек улустын чын күүни бе?
Айдарда, кызаарга килебеен тураар,
Андай энеге андый ок керек!
Айткан сөстөрдөн мен кыйбазым.
Акту кыс сүүген энезининг
Күүнинен кыйар учуры јок ине.
Айдарда, јөбим мен берип јадым
Је јагыс мениг сөзим мындай:
Мен ого барарым, је одус куннен
Бир эртелү-сонду ол болбос.
Мен эмди эмеш тымулап тургам.

Белиса

Ончозын ол ойгө белетеп саларым, балам.
(Капитанга јууктап келет).

Фениса (туура)

Барарым деп берген сөзим —
Бастыразын мекелеер мениг эп-сумем.

Боймнын санаама јединерге
Бастыра буудактарды мен өдөрм
Сүүген Люсиндоло биригерге,
Ого туштаарга мен мендеерим
Адазы онын айылдап келзе,
Уулы да кожо келер ок ине.
Ах, канайып сакыйдым эмеш — онын келерин
Капитан ла Белиса экү куучындажат

Капитан

Кудай ла де, бу тен чын эмеш пе?
Санаама, ырызыма чын јединдим бе?
Одус күн сакыыры? Канайдар, сакыгай
Је озо баштап бойыла куучындашкай.

Фениса (туура)

Јаскалчак јолго мен кирип јадырым.
Бурулчыкту да болзо, бу јолдо ырызым

Капитан

О кудайым, мен бүгүн ырысту!
Ойгор јөбигер ооруумды јасты,
Көксимди менин көбрөм толтырды.
Кандый керсү слер! Кандый јалтанбас.
Јөбигер айттыгар! Слер јаш та болзогор,
Кайран көөркий, је јаан кижидий
Тыг шүүйдигер. Кандый солун бу!
Чындык најым, эмди мен слерди
Эбире шибеедий качан да корырым.
Слердин адаанаарды, ак-чек адаарды,
Тату амыраарды көс јумбас каруулдаарым.
Агару кудай су-кадык ла берзе,
Апагаш кардый бу сагалымла
Кара санаадан, коп сөстөн чеберлеерим.
Јажарып өскөн јаш корбого
Ак чачымнын мөнгүн кылы
Торко учуктый кееleme болбозо,
Карган јуучылдын кату эрдинде
Канчын-јииттин каны ойнобозо,
Канча јүзүн сүрleme чүмдер
Карузып сүүген јүректен сыйлаарым —
Јаштарыс ортозын јалтырап, јууктатсын

Фениса

Эрлү жуучыл ады-чегеер
Эмди слерди јилбиркедет, јарандырат,
Јаштарыстың ыраагын олор жууктадат.
Эмди мениң кемзинер учур јок:
Сен бийик ле башчым мениң. Оскө менде бий јок.

Капитан

«Сен мениң бийим» дедеер бе?.. Чындап ла,
Слер анайып айттыгар ба?

Фениса

Чындаптап
Мен слерди «сен» деп айдар учурлу инем.

Капитан

База бир быйанаар! О кудай дезен база!
Мен мында эмес ыраак Фландрияда болзом,
Ак-јарыкта арткан кундеримди
Јаңыс той-јыргал ла байрам эдер эдим!
Маргаан-турнирлер өткүрер эдим!
Эмди ле корольго суралта бичийдим:
Бийик адынаң јөп берилзе,
Слерге учурлап, турнир өткүредим!

Фениса

Бу, бу шүүлтегерди тургуза слер таштагар.
Јок, јок, турнир меге керек јок, шакпырабагар.

Капитан

О жаңыс ла јакар, сен јүрегимниң кудайы.
Јакылта ла бер — бүдүрерим жаантайын!
Је керек јок болзо, слердийиле болзын.

Фениса

Мен слерге бир-эки сөс айдайын деп санапгам.

Капитан

А канча кире көптү
Мен айдарга санапгам.

Фениса

Кудай алкыжыла, јаш јажагар.

Көрүп жүрер болзом, слердин айыл дбөн
Бир иит бий уул, оморкок идальго,
Кир туратан. Бу жуукта уксам,
Ол слердин уулаар Люсиндо эмтири.
Оны меге энем жартап берген.
Бу бйдон ала слер меге эмди
Учурлу-жоптү эш-нөкөр ине.
Өрөги кудайга ол учун быаным.
Je ол ортодо слердин уулыгар десе...

Капитан

Кандый тату сөстөр мен угадым.
Кеен чечектий эриндердин изүзи
Буурайган чачымнын карын кайылтсын!

Фениса

Слердин уулыгар мени истеп туру.
Сеньор, ол тенектий кылыгын токтодоор.

Капитан

Менин уулым? Слерди бе?

Фениса

Бистин бскб кабальеро ииттердий
Ол төп кылыкту, эрмектү болзо,
Мен унчукпас та эдим, чимеркеген
Эки жүстү кыс эмтир деп,
Мени слер бодобогор.

Капитан

А ол неме дийт?

Фениса

Ол кижи уйалар сөстү самараларды,
Сеньор, билижер үй улустары ажыра
Күнүн меге ийет. Бу самараларда
Мени сүүп, алар күүндү болгоны
Бир де билдирбейт, тен жыды да жок.

Капитан

Ол аамай ине! Je слер ого ачынбагар!
Чертим берип турум, эмди ол анайтпас!

Фениса

Эмди ол меге уулым болор ине,
Онын учун, сеньор, мен слерди сурайдым.
Менин комыдалым ого јетиригер,
Је тын арбабай јалакай айдыгар.
Слер кӱгүстү кижии инеер. Мен слерге бүдедим.

Капитан

Меге бүдүнигер. Кудай слерге карузыгай.
Белиса, мен Фенисага айт турум:
Онын жүрүмин кееркедерим деп,
Јаңыс ол учун жүрерим деп. Је јакшы болзын.
Керек болгожын бир ле сӱс јетирзеер,
Фениса, мен јанаарда турарым.

Бениса

Кудай слерди корызын.
Капитан барат.

VIII КОРГУЗУ

БЕЛИСА, ФЕНИСА

Белиса

Ах, Фениса, кызым, мындый ырысты
Ак-јарыкта биске кудай сыйлаган.

Фениса

Је кандый?
Слерге јарады ба?

Белиса

Оны айдарга да болбос!

Фениса

Мен бодозом,
Слер ичеерде эмеш дӱркӱгӱн ошкожоор.

Белиса

Бу сен нени айдарга туруг?

Фениса

Бойым ого барган болзом кайдат деп,
Слер ичеерде сананган эмезеер бе?

Белиса

Көрзөг онын илинин коронун! Же баралы, бас.

Фениса (туура)

Айдарда, Люсиндо, керектер мындый болт.
Менин сүмемди бу мекедег билбезег,
Сен санаалу да эмес, Мадридтен де эмес.
Же мекемди билеле, туштажарга јүткизег —
Мадридтин ады-чегин тобракка тўжўрбезинг.

ОРОМ

IX КОРГУЗУ

ЛЮСИНДО, ЭРНАНДО

Люсиндо

Анда ол Херардала экўдег ле экў.
Качан ол айылдан чыгар эмеш эмди.

Эрнандо

Ол не јылгырлазын. Сакыырга келижер.
Бис экў торт до бий өргөзинин эжигинде
Суралталу келген эки бараксан ошкожыс.
Кыртыжыма тийет: бу мындый јўрўм
Эки недеlege јетти. Торт Херарданы
Бу мынайда истешкенче, онын ордына
Галера керепте кулдарла кожо
Тўни-тўжи кайык эжер эдим!

Люсиндо

Качан менин ол ырысту бштўўм
Мениле кожо кынјыладып койоло,
Херарданын керебинде јанымда болзо,
Ол до тушта кыйналар эдим,
Қара кўнўркешле кўйер эдим,
Јелбис ле мекечи, килебес кўўндў,
Кей кылыкту, кедер ле опту
Та кандый тагмага мен таптырдым,
Тармазына, Эрнандо, мен туттурдым.

Эрнандо

Аланзу јоктон ару изў сўўш
Кыстын јўрегин јалбырадып чыгар,

Je слердин сүүжеердин каруузуна
Электеш ле каргаш, өчөш, жамандаш,
Жабыс көрүш, жабарлаш үстине.
Бойоор до бодогор, кижн канай чыдажар.

Л ю с и н д о

Кайда айылчылар чыгып жат ошкош.
Көзбөн дө, Херарда көзбөктин арјанда келди.

Туранын эжигинен Дористео ло Финардо чыккылайт. Көзбөк-
тин арјанынан Херарда көрүнип келди.

Х К О Р Г У З У

Ол ло улус, Херарда, Дористео ло Финардо

Х е р а р д а (туура)

Ого! Бу мында Люсиндо базып жүргөн туру не!

Э р н а н д о

Сеньор, Херарда ол кижини сүүп жат.

Л ю с и н д о

Шак онын учун јүүле бергедийим.

Д о р и с т е о

Јартын айтса, Херарда меге јарап жат.

Ф и н а р д о

Меге де. Онын јаражын јангыс кайкап јадым.

Д о р и с т е о

Чын айдадын, оны јангыс кайкаарын.

Ф и н а р д о

Ол Люсиндо эмес пе?

Д о р и с т е о

Эйе, ол.

Ф и н а р д о

Ол слерге кабыжарга туру эмеш пе?

Дористео

Керекпет. Бойына ла коомой болгой
Бу айылда оны кыйа кбрүн јат.

Херарда (туури)

Күнүркеп јат! Кородоп турган! Кем јок!
Акыр мен оны ла эмеш берижетем.
Күнүркештен кижн блө берер эмес.
Сеньор!

Люсиндо

Кулагым нени угат! Тен будер эземим.
Сен меге баштанып айттын ба?

Херарда

Ах, сеп турун не. Јок, јок.

Дористео

Слер меге бе, сеньора?

Херарда

Эйе, слерге эмей база.
Сурап турум слерди: бери јууктагар.

Люсиндо

Уктын ба, Эррандо?

Эррандо

Кандый ујат!

Люсиндо

Биске эмди сумеленер керек:
Кандый да дско шылтакту
Мени мында бүгүн јүрген деп,
Херарда бодозын Төгүнденер.
Је кандый сүмени эм табар?

Херарда

Сеньорлор, слерле Прадо паркка
Эгирде бүгүн барар деп бодогом.

Дористео

Бу меге баалудан баалу сый, сеньора.
Айдарда, онои слерге кирейин бе?

Херарда

О, сүүнөрим, сакыным — киргер.

Люсино

Ойто ло Прадодо жуулгылаарга жат.

Эриандо

Сеньор, түргендей мынан барали.

Күиүркеп, кородоп кижри не болор.

Канчазын истежер, туза бар эмес.

Кайда, сеньор, барактар.

Люсино

Бар ары бойың!

Дористео

Сеньора, база кандый жакылта

Слерден бүгүн меге болор эмеш, айтсагар?

Херарда

База жакылта жок болгодый. Барыгар.

Дористео

Жакшы болзын, сеньора!

Финардо

Тушташка жетире, сеньора!

Херарда

Ундыбагар, айла келигер, сакыным!

Дористео ло Финардо баргылайт.

ХІ КОРГУЗУ

Херарда кэзниктик жанында, Люсино ло Эриандо

Люсино

Ах, сен төгүнчи бе? Айдарда.

Кара санаагынын коронын

Карылын бойың амзаарың эм

Меге күүнүң соогон болзон.

Мекелеттирип, ойто сууриң!

Э р н а н д о

Слер кандый эп-сүме таптыгар?

Л ю с и н д о

Бүгүн эгирде Прадого мен
Кандый бир дамала кожо келерим.
Ого бойымнын сүүжүмди
Херарданын жанына айдынарым.

Э р н а н д о

Je кем ле кожо келетенеер?

Л ю с и н д о

Ох, ончозун эм тура билбейдим.

Э р н а н д о

Андый даманы табары куч туру.

Л ю с и н д о

Сен бойун, Эрнандо, ол дама болорунг,

Э р н а н д о

Мен куулгазын дама жаражай?! Кайкамчык!
Мен болуп албазым, сеньор.

Л ю с и н д о

Қарыкчалду неме эмтир, наҗы

Э р н а н д о

Сеньор, бери уксаар!

Л ю с и н д о

Сен мыны не эпјоксынып турган?

Э р н а н д о

Сөстинг ордына шпагала куучындашкан
Улуска туштазам, не болорым?

Л ю с и н д о

Ол ло тарый жанында болорым.
Эрнандо, тым! Эм ончозы белен!
Херардага јууктайла, мынайда сураарын:
Јагы ла бир дама мынайда өтти бе деп?

Э р н а н д о

Ох, слер сүмелү ле тапкан эмтиреер.
Слердин сүүжеерге ол соок болзо,
Бис онын ый-сыгыдын берерис,
Карара катканча карыгар ол бүгүн.
Сеньора!

Х е р а р д а

Сен бе, Эрнандо?

Э р н а н д о

Эйе, мен, Херарда.

Х е р а р д а

Ох, менде чек бош ой жок.

Э р н а н д о

Бир ле минутка тураар, сурайдым.

Х е р а р д а

Же не болды? Мен сени угуп турум.

Э р н а н д о

Бир көөркийекти таппай тургам,
Бу мында кайда донья Стефания
!аткан эди деп слердег сурайын.
Билерим: бу ла мында жуукта кайда да.
Сеньорым мени аа жок арбап жат.
Мен жангыла ла кийиннен кел жаткам,
Слерди көрөлө, таппай калдым.
Суразам, суразам — улус та билбес.

Х е р а р д а

Мекелеерге турган болзогор,
Эмеш сүмелү эдигер.
Мынан да артык мекени таныгам,
Мындый тенек сүмеле мени жегип болбозоор.

(Люсиндого)

О, кыйа көрдүрген кайран рыцарим!
Акту жүректен эмди куучындажалы,
Слер меге, а мен слерге — айдыналы.
Ой келген болзо — чынын айдыжалы.

Каныгар курулып, калтыражып турарга
Кандый макалу дезеер, сеньор.
Тыркырашты тыг билдиртпеске
Кезердин кебин тартынып алганаар ба?
Колоордо тамыр тыг согулат па?
Ах, ах, былар! Кудай ла дезен!
Jүрөк чарчалат па? Ах, слер сеньор,
Лаантайын јажу не. Кайда анда
.Инилектин суузын турген бери!
Оору кижининг оозына ураар!

Э р н а н д о

Эй, эй, эмеш өтпөстөң болзын!

Х е р а р д а .

Ха, каткыга талгадый кайкамышту керек!
Күнүркөшле мени күйдүрөр дешкен!
Калас ой өткүрбегер, господалар!

Э р н а н д о (Люсиндого)

Эх, эмди мында поэт турган болзо,
Электеп таңманы каарган болзо,
Эмесе меге јоп беригер:
Энгирде онын көзнөги алдына
Кискелер ле чочколор экелип,
Таң атканча багыртып, чынгыртайын,
Тала берзин бу тура уйуктабай,
Таңманын уйады калар болбой!
Кылын ийейин бе, э-й, сеньор!

Л ю с и н д о

Калыраба, кал-тенек неме!

(Херардага)

Эрјинем инем сен, эмди меге килезенг.

Х е р а р д а

Јок, бу сөстөр слерге болушпас.

(көзнөктөң ырайт)

Л ю с и н д о (Эрнандого)

Бар ары, шплемир!

(Херардага)

Турзан бир эмеш, менин ырызым!
Кыйналыштан буурум түгенип браады.
Кайран көбөркий, не кинчектейдин?

Э р н а н д о

Стефанияны кайдан бедреек?

Л ю с и н д о

Тым болорун ба сен, мал ошкош неме?

Э р н а н д о

Жок. Бу ла мында изи онын жылытыр.

Л ю с и н д о

О, ойто жалакай болзон кайдарын!

Э р н а н д о

Адагар келип жат.

Л ю с и н д о

О, кудай ла де!

Х И К О Р Г У З У

Люсиндо, Эрнандо, Капитан

К а п и т а н

Кере түжине сени бедредим, уулым.

Л ю с и н д о

Слердин мени арбаараар јолду.
Менин санаа-күүнимди, адам,
Карыкчылга бастырган кара чырайым
Кандый да сөстөрдөн артык јартаар.
Кидегер, адам — јипит јажымда
Кеен чырайлу уј кижн сүүгенимди.
Бурулу эмес инем! Андый эмей база!
Чынын айтса, кылыгы эмеш кей.

К а п и т а н

Неме? Кылыгы кей дедин бе?

Каракурт-скорпионнын коронду сен сайгагы.

Онын бдүгинин тобрак-тозынын да
Окшойын дезен — сен ого турбазың.

Люсино

Ол үй кижиде бу калганчы бйлөрдө
Кандый да жаңы көөркийек табылган.
Сеньор, мен күнүркеп, тең өлүп жадым.

Капитан

Көөркийек табылган? Сен эдиреген болбойың?
Канайып сен мени адайдың?! Уят!
Адаңды адам деп ада!
Кемди база сүүйтөн ол?

Люсино

Чын эмеш пе? Ол слерди сүүген бе?

Капитан

А мени кижиде сүүбес пе?

Люсино

Жок, же...

Капитан

Мекелен бе!

Люсино

Кандый ачымчылу. Кижиде кайкаар неме.
Слердий көөркийеклер бу кей-шулмуста
Жирмеден де, байла, ас болбос болор.

Капитан

Сенин коронду сөстөрүң
Жүректен эмес, күнүркештен бүткөн!
Өчүң аларга оны жамандайдың!
Оны албай жаткан болзом, чертенедим,
Сени бу жерге өлтүр салар эдим.

Люсино

Мыны укканча, торт өлтүрүп салыгар...
Же озо ончозун сананып, шүүгөр.

Капитан

Нени сананайын? Нени мен шүүйин?

Люсиндо

Онын опту-жиптүзин, төгүнин.

Капитан (туура)

Бу та кандый да серемжилү керек...

Айдары жоктон, уулым мекезиле

Буудак эдерге амадаган эмтир.

Күйүркештин жаркыныла сүүш

Кнжинин көзин канай кылбыктырган,

Анайда ок коронду тилиле

Ол менин санаамды булгаарга амадайт.

Je бойымнан бойым жажырайын:

Аланзулу санаалар көксимде түүлди,

Каным кызыдып, түймеде мени берди.

(Jüre берет)

(Оноң арыгызы келер номерлерде)

Валерий Куницын

ПЕР-ЛАШЕЗТЕГИ ТУШТАЖУ

Парижтин коммуналарынын стенизи,
Пер-Лашез. Мында Ильич турган.
Эмди де жанымда тургандый,
Эччикпей жүрегим согулган.
Оң колын өрө көдүрүп,
Ол айдат: «Коммуна жүрүмдик.
Телекейдин бастыра пролетарийи
Тең болор, жайым ла бирлик!»
Тиземди бүгүп, плитага
Тиру чечектер салгам.
Баатырлар керезин керестеп,
Бажымды жабыс энилткөм.
Жылулар, сооктор солынып,
Жылдар өдөр, жылыжар.
Ичкери өйлөрдү сананып,
Ильич мында турар...

СЪЕЗДКЕ УТКУУЛ

Маң бажында жүрүмди
бактырып,
Мааныбысты бийик тудадыс
бис,
Оскө жондорго жозок көргүзүп,
Ойди озолоп, ичкери
мендейдис.
Кайкамчык жүрүмде, жаан
иштерле
Кажы ла күн биске керес.

Бастыра бойлорын керекке
берген
Баатырлар бисте ас
эмес.
Бешжылдык алтамы жаан ла
улу —
Ол БАМ, «Коксохим»,
КамАЗ...
Ийделу орооным баштапкы
жерлерде,
Иштеп аладыс нефть ле газ.
Аш жуунадаачылар ижи
jarлу,
Ады-жолы оlorдын тоомjылу.
Кобы-жиктерге малы толгон
Койчылар ижи күндүлү,
мактулу.
КПСС бисти ойгор башкарат,
Кажы ла кижн ого кару.
Съезди онын бүгүн ачылат,
Сегизенинчи жылдарга
тургузып амаду.
Партия бистин бар тушта,
Бастыра күчтерди өдүп
чыгарыс.
Ижи съездтин мөрлү
өтсин,
Иау жүректен оны уткыйдыс!

СТАТЬЯЛАР

Александра Тыбыкова

40 ЖЫЛ ӨТКӨН КИИНИНДЕ

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары партиянын XXVI-чы съездинин ле КПСС-тин Төс Комитединин Пленумдарынын јөптөриле јадын-јүрүмде башкарынып, СССР-дин ле бистин автономный областьтын 60 жылдыктарын иштеги бийик једимдерле уткырга белетенип турулар.

Бу јаан байрамдарга учурлалган «Алтай литературанын күндери» Москвада бийик кеминде өткөнн кажыбыстын ла јүрегиске ырыс, изү сүүш, бийик амаду экелет. Эненин сүдиле, эрдин тамырыла үйедег үйеге барган арчын јытту алтай тилис, јаан алтамдарлу алтай литературабыс бистин орооныстын көп укту албатызынын тилдериле, литературазыла бек колбулу болуп, бойынын өзүмин оног ары апарып, элбек јолго чыкканы биске јилбүлү ле сүүнчилү. Алтай бичинчилер ле шинжүчилер төрөл тилистиг, литературабыстын өзүм-јолын ичкерледип, алтай тил ару, чечен, школдордо үредери једимдү болорына јаан ајару салып турганын темдсктебеске болбос. Партийно-советский ишчилер, шинжүчилер, бичинчилер, журналисттер ле оног өскөлөри алтай тилле, литературала колбулу сурактарды јүргеери јолло божотпой, бойынын бйинде конференциялар. јуундар өткүрип, ағылу јөп чыгарып, јарамыкту иштер эдедилер. Кажы ла конференция ондо тургузылган сурактарды шинжүлейтенине, олорды јүрүмде өткүретенине теоретический ле практический јанынан јөмлөтөзин јетирип турганында алаңзу јөк.

Туулу Алтайда тил аайынча баштапкы конференция 1940 жылда, 25 декабрьда, обкомнын Кичинек залында башталган. Төс докладты обкомнын I-кы качызы Ф. С. Антонов эткен.

Түрк тилдердин ады јарлу шинжүчизи Н. П. Дыренкова «Түрк тилдердин научный төзөгзи», алтай тилдин шинжүчизи Т. М. Тошакова «Алтай грамматика, орфография, синтаксис», алтай бичинчи П. В. Кучияк «Газеттин ле издательство чыгарып турган бичиктердин тили», обкомнын агитация ла пропаганда бөлүгинин заведующийи Г. Ф. Бабушкин «Алтай терминология» деп докладтар эткендер. Бу конференциянын ижинде партийно-советский ишчилер: Ф. С. Антонов, М. С. Григорьев, Е. М. Чапыев, Ч. М. Кандараков ло о. ө.; баштапкы алтай сөзликтердин ле школдорго керектү бичиктердин авторлоры

В. М. Тырмак, П. П. Тыдыков, А. Г. Шабураков, К. А. Бедреев; тил шингжүчилер Н. П. Дыренкова, Т. М. Тошаква, бичиичилер П. В. Кучияк, Ч. А. Чунжеков; редакциянын, издательствонун, радионун ишчилери С. А. Суразаков, Н. Г. Куранаков, И. В. Шодоев, Н. И. Тодосhev, И. П. Кочеев, Т. Бардин ле оного до өскөлдори; үредү бөлүктин ишчилери: облононын заведующийи Ф. С. Вечканов облононын инспекторы П. И. Чевалков ло школдордын үредүчилери турушкандар. Бу конференцияда алтай калык ортодо грамотностьты бийиктедип, бичик-биликтин ле терминологиянын бир кезек сурактарын шүүшкендер: Конференциянын ижинде турушкандар агылу резолюция жарадып, иште башкарынар деп жоп чыгаргандар.

1951 жылда алтай тил ле литература аайынча научно-практический конференцияда алтай тилдин ле литературанын теоретический сурактарын шингдеер ишти оного ары көндүктирерине, практический сурактарды жүрүмле колбулу өткүрерине ууламжылар берилген. Ол конференцияда чыгарган жоптин шылтуунда 1952 жылда Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шингжү өткүрер институт ачылган. Конференциянын туружаачылары СССР-дин наукалар Академиязынын Тил институтуна профессор Г. Д. Сапкаевтин, СССР-дин наукалар Академиязынын этнография аайынча Институдунын Ленинградтагы бөлүгинин директору Л. П. Потаповтын, бичиичилер А. Л. Коптеловтын, С. С. Суразаковтын, тил шингжүчи Т. М. Тошакванын ла оного до өскөлдоринин куучындарын сүрекей жилбиркеп уккандар.

1964 жылда болгон конференция алтай тилди школдордо үредерине, оныла колбулу теоретический ле практический сурактарды теренжиде шингдеп, школдорго керектү бичиктердин, программалардын ла методика аайынча иштердин чындыын бийиктедерине ажару салган.

1971 жылдын октябрь айында өткөн 4-чи областной научно-практический конференциянын туружаачылары алтай тилдин орфографиязы ла пунктуациязы аайынча сурактарды шүүшкендер. Бу конференцияда турушкандардын шүүлтезин ажаруга алып, Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шингжү өткүрер институтын ишчилери «Алтай тилдин орфографиязы ла пунктуациязы» деп иш белетеп, 1981 жылда кепке базып чыгарган.

«Алтай тилдин эмдиги өйдөгү курч сурактары» деп тема аайынча V-чи областной научно-практический конференция ижин 1981 жылда, 23 июньде, 10 часта, советтердин Туразынын Жаан залында баштаган. Конференцияны обкомнын баштапкы качызы Ю. С. Знаменский ачкан. Ол бойынын куучынында тил аайынча конференциянын учурын баалап, ондо тургузылган сурактарды быжу-чокым шүүжерине иженип турганын айдып, конференциянын делегаттарын жылу сөстөрлө уткыган.

Баштапкы докладты обкомнын качызы Б. К. Алушкин эткен. Ол бойынч элбек, терен шүүлтелү докладында алтай тил ле литература аайынча иштердин једимдерин көргүзип тура, алтай тилди ле литератураны школдордо, үредүлү заведениелерде үредеринде, оны научный шингдесринде ле практически тузаланарында бир кезек једикпестер барын темдектеген. Алтай критика кепке базылып чыккан произведениелерди ончо јанынаг шингеп, бойынч кезем сөзин айтпай турганына ол база ајару салган.

СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирь бөлүгинде История, филология ла философия аайынча институтта филология бөлүктинг заведующийи ф. и. д., проф. Е. И. Убрятова «Совет тюркологиянын курч сурактары» деп докладында Совет орооныстын тил шингжүчилери кандый сурактарды анылу ајаруга алып, Сибирьде түрк тилдерди, ол тоодо алтай тилдинг диалектерин, шингдейтен иш элбеде өткүрилип турганын темдектеген. Бу статьянын авторы «Алтай литературный тилдинг эмдиги өйдө айалгазы ла онын онон ары өзүп бараткан јолы» деп докладында алтай тилди научный јанынаг шингдесринде ле практически тузаланарында кандый јаан иштер өткүрилгенин көргүзип тура, алтай тилдинг өскө түрк тилдердинг ортодо турган јерин ле ол бойынч ич эп-аргаларын тузаланып, орус тилдинг камаанынын шылтуунда јарамыкту јол өткөнин темдектеген.

СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирь бөлүгинде История, филология ла философия аайынча институттын научный ишчизи, ф. и. д., проф. М. И. Черемисина «Колболу эрмектер түрк тилдерде» деп докладында түрк тилдерде колболу эрмектерди орус тилдинг андый ок эрмектериле тунгдештирип, озодог бери бичик-билигинин јангжыгузы элбеде јайылбаганынын шылтуунда түрк, монгол ло тунгус-маньчжур тилдерде колбоочылу колболу эрмектер бу јуукта ла өзүмин баштап келген деп айдарга јараар деди М. И. Черемисина докладын мындый сөстөрлө божотты: «Калганчы өйдө Сибирьде алтай, хакас, тува тилдердинг синтаксический конструкцияларын бурят, эвенк ле оног до өскө тилдерле тунгдештирип шингжүлейтен иш элбеде өткүриле бергени Совет ороондо тил науканын өзүмин керелейт».

СССР-дин бичиичилерининг Союзынын члени Б. Я. Бедюров «Алтай художественный литературанын тилинин өзүмининг историязы» деп докладында алтай литература ла онын тилинин өзүмининг историязы алтай бичиичи М. В. Чевалковло колбулузын көргүзип тура, эмдиги өйдө алтай литература јаан једимдү јол өдүп, алтай литературный тилди оног ары байыдарына бойынч салтарын јетиргени керегинде куучындаган. Кажы ла бичиичининг тилинде, онын тайанган эп-аргаларында бойынч анылузы барын тил шингжүчилер, литературоведтер, үредүчилер, оног до өскөлбри ајаруга аларын ундытпас керек

деген. Улаган, Кош-Агаш аймактарда јаткан улустың эрмек-куучынында учурап турган солун сѳстѳрди ле анылу грамматический кеберлерди алтай литературный тилде элбеде тузаланарын база ајаруга алгандый деп, докладчик куучынының учында айтты.

Оңдойдың райкомының качызы А. Қ. Сакашев «Башка-башка уқту албатыны бой-бойларына нак болорына воспитывать эдеринде алтай тилдинг учуры» деген докладында Оңдойдың райкомы башка-башка уқту албатыны нак биледе воспитывать эдетенин јакшы оңдоп, аймак ичнде јуртап тургандардын тѳрѳл тилин ле улу орус тилди школдордо ўредерине јаан ајарузын салып турганын кѳргўскен. Бу районның кѳп саба деремселеринде су-алтай улус јуртап турган учун, аймактын 110 класс-комплектинде (чоқымдап айтса, бу класстарда аймактын ўренчиктеринин 2/3 бѳлўги ўренип јат) ўредў РСФСР-динг ўредў Министерствозы јѳитѳгѳн национальный программалар аайынча ѳдѳт Докладчик куучынының учында мынайда айтты: «Школдорго керектў кезик бичиктердинг чыңдыйын бийиктедип, школдорды керектў методический јуунтыларла, кѳргўзў пособиелерле јеткилдеген болзо, ўредўчининг уур, је агару ижине јаан јѳмѳлтѳ болор эди»

Туулу Алтайдың история, тил ле литература аайынча научный шинжў ѳткўрер институтының ишчизи, ф. н. к. В. Н. Тадыкин «Алтай тилдин бичик-билигининг башталганы ла оның кубулып барган јолы» деп докладында алтай тилдин бичик-билигин јебрен тўрк бичик-биликле, XIX чактын талортозында Алтайга келген миссионерлердинг алтай албатының оос творчествозының жанрларын јууган ижиле, 1869 јылда кепке базылып чыккан баштапкы «Алтай тилдинг грамматиказыла колбулу болгонын темдектеп, алтай бичик-билик бир канча кубулталу јол ѳткѳнин чоқум-јарт кѳргўзип берген.

Бу институттын ишчизи, ф. н. к. М. Ч. Чумакаева «Алтай тилдин фонетический стройын шиндеери» деп докладында калганчы ѳйдѳ алтай тил ле оның диалекттерининг табыштарын эксперимент методло шингдейтени лингвисттерди јаан једимдерге экелгени керегинде куучындаган. Докладчиктинг ишўлтезиле болзо, бу иштердинг теоретический ле практический учуры јаан. Алтай тилдинг табыштарын научный шинжўлегени школдордо алтай ла орус тилдерди ўредеринде, алтай улус орустап чоқым-јарт куучындажарына јаан јѳмѳлтѳзин јетиреринде алаңзу јок.

Бу ок институттын ишчизи Н. А. Кудачина «Алтай тилде байлаган сѳстѳр» деп докладында алтай улустың озогыдан бери јанжыгып калган јаныла, азыраган мал-ажыла, ижи-тожыла колбулу бай сѳстѳр керегинде јилбўлў јетирў эпти.

СССР-динг наукалар Академиязының Сибирь бѳлўгинде История, филология, философия аайынча институттын ишчилери Н. Н. Широ-

кова, И. Я. Селютина, Туулу Алтайдын пединститудынын доценти Н. А. Кучигашева алтай тилдин диалекттери керегинде докладтар эткендер. Кыргыз жеринен келген шинжүчи Толубаев Мамыр аятай ла кыргыз тилдерде жылкы малдын өнүн темдектеери керегинде куучындаган.

Туулу Алтайдагы пединститутта алтай тил ле литературанын кафедрасынын заведующийи, ф. н. к., доц. С. М. Каташев бойынын докладында алтай лингвистика ла литературоведениеде художественный произведениелердин тилин шиндейтени жабыс кеминде өдүп турганы керегинде куучындаган. Н. А. Баскаковтын, Э. В. Севортыянын тил аайынча шинжү иштерине тайанып, алтай тилдин фонетический законун аяруга алып, бойынын шинжү иштеринде алтай стихосложениенин ағылу законы керегинде онын жетируэин конференциянын туружаачылары жилбүлү уккандар.

Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институтта литература секторынын заведующийи, филология наукалардын кандидады Р. А. Палкина «Алтай романнын тили» деп докладында алтай литературанын өзүми, роман жанрдын элбек жолы, алтайлап кепке базылып чыккан произведениелердин тили керегинде куучындаган.

Туулу Алтайдын пединститудынын доценти Н. Н. Суразакова «Алтай тилге өскө тилдерден кирген сөстөр лө балдарды школдо үредеринде андый сөстөрдн аяруга алары» деп докладында алтай ла орус тилдердин колбузын көргүзип, школдорго керектү алтай бичиктерде орус сөстөр көп учурап турганын темдектеп тура, школдордо оморды методический жапынан канайда үретсе, жакшы болоры керегинде бир канча шүүлтелер айткан.

СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирь бөлүгинде история, филология, философия институттын профессоры В. М. Наделяев ле СССР-дин наукалар Академиязынын Күнчыгышты шиндеер институттын ишчизи, и. н. к. Д. Д. Васильев бойларынын докладтарында Алтайда VI—X чактарда жаткан жөбрен түрк калыктын жадын-жүрүмин, онын тилин керелеген бичиктү кайа таштарды шиндегени керегинде, ого үзеери, омор Ондой, Кош-Агаш, Кан-Оозы аймактарда жөбрен түрк бичиктерди жагыдан база таап, оморды расшифровать эдер ишти элбеде өткүрп турганы керегинде жетируэ эткендер.

Издательствонын редакторы Р. А. Лыкова «Алтай терминологиянын бир кезек сурактары» деген докладында мынайда айтты: «Алтай тилле бичиктер кепке базылып чыгары көптөгөн сайын, алтай терминдердн булгашту тузаланып турганы алтай тилдин өзүмине буудак, жаан чочыду эдет. Кезик учуралда алтайлап айткадый сөстөрдн орустап арттырып ол эмезе онду-башту көчүрердин ордына сан башка

кожулталар кожуп, жүргөөри алтай тилисти кажылгакту, секиртүлү эдип салатаны жүрекке ачу сус экелет. Айдарда, термин — комиссиянын ижин баштап, жарт эмес сурактарды шүүжөрин түргендедер керек».

«Алтайдын чолмоны» газеттин редакторы, ю. н. к. С. С. Тюхтеев «Алтайдын чолмоны» газет алтай литературный тилдин бзүл барар жолуна жарамыкту камаанын жетирип турганы керегинде айткан. Калганчы бйдө анчада ла общественно-политический статьяларды алтай тилге көчүрери көптөй бергенге коштой, алтай терминдердин једикпези јарт билдире берген. Алтай терминдер ас, тузакту ол эмезе блаш-тартышту көчүриштен улам табылгандары газеттин тилин јарандыраына буудак јетирип турганы керегинде айтпаска болбос. Областьта терминкомиссияны тззбп, онын ижин ууландырап бй јеткен. Бистин газетке областьтын аймактарынын келген самаралардан јербойынын эрмек-куучынынын анылузы билдирет. Диалект сзбтзрди јууп, оморды тузаланганы алтай литературный тилди байыдар арга берер эди. Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжүз откүрер институту бу суракты ажаруга алып, алтай тилдин диалекттери аайынча сззлик тургускан болзо, сүрекеј јакшы болор эди. С. С. Тюхтеев докладынын учында мынайда айтты: «Алдындагы јылдарга көрө, городто алтай улустын тоозы көптөй берген, онын учун областной национальный школдо 1—3 алтай класстар ачар деген суракка облоно ажару не этнес. Көп ада-энелер омордын балдары бойынын тилин, литературазын јакшы јетирип деп күүлзегенин редакцияга бичил, оос эрмек-куучын ажара јетиргилейт».

СССР-дин журналисттеринин члени У. С. Садыковтын «Радиоберилтеде алтай тилдин бир кезек сурактары» деп докладында радионин тилинин анылузы керегинде куучынын, алтай орфоэпия керегинде суракты кем де качан да көдүрбеген, ол кемге де керек јок, «бскүс немедий» билдирет деп, кезем айткан шүүлтезин јуунда отырғандар јарадын уккандар. У. С. Садыков школдордо балдарды алтайлап чокым-јарт, көдүрини үиле кычыртып, куучындадын үредери јабыс кеминде бдбт деди Андый шылтактардан улам балдарга учурлаган радиоберилтеде үренчиктердин үни элбеде тузаланбай јат. Школ-үредүде бир кезек јастыралар барын база ажаруга алар керек. Областьтын кезик школдорынын башкараачылары (Кан-Оозы аймакта Моты-Оозынын сегисјылдык школынын администрациязы), педучилдшенин башкараачы ишчилери РСФСР-дин үредү Министрствоызы јөптөгөн анылу үредү-планды кубултар күүндү болгондор. Омор бойлары баш билдирип, алтай тил ле литератураны үретпей, орус программаларга көчөргө умзаткандар. Карын, ада-энелер, бичичилер бу суракка киришип, бойынын шүүлтезин айткан сонгында, керек ондолгон эмей.

Уредүчилердин үредүзин бийиктедер областной институттың методизи Р. Д. Суркашева алтай тилди школдордо үредеринин чыгдый жылдын сайын бийиктеп турганын темдектеп тура, «Алтай тилдин орфографиязы ла пунктуациязы» узак бйдин туркунына тургузылганы школдордо чын бичииринин ээжизине салтарын јетирген деди.

Чолушманның оңылдык школының үредүчизи М. С. Туянина литератураның урогында алтай бичиичилердин произведениелерин үредин турганыла коштой, олардын кажызының ла тилинин ағылузы керегинде балдарга кандый јетирү берип турганын јартаган.

Күпчегеннин сегисјылдык школының завучы О. И. Тезегештин алтай албатының оос творчествозының оок жанрларын ла алтай фразеологический биригүлерди тузаланып, алтай тилдин ле литератураның урокторында, класста эмес иште балдарла јилбүлү иштер өткүрип турганын јууинын туружаачылары база соныркап уккандар. Андый иштер балдарды бойының төрөл тилин ле литературазын сүүрге ууландыра-рында алаңзу јок.

Конференцияда тургузылган сурактар аайынча бичиичилер Б. У. Укачин, А. О. Адаров, шинжүчи Н. И. Шатинова ла оонг өскөлөри куучын айткандар.

Конференцияның туружаачылары алтай тилди научный јанынан шиндеер ле практически элбек тузаланар, школдордо ло үредү заведениелерде алтай тилди үредеринин чыгдыйн бийиктедер ле оонг до өскө сурактар аайынча ағылу резолуция јөптөп алгандар.

Калганчы бйдө алтай тилди шинжүлейтени элбеп, теоретический иштерде шүүлте теренжий де берген болзо, је көп сурактар јарталбаган дезе, јастыра болбос. Эмдиги бйдө тилдин өзүмиле колбулу бир кезек сурактарга терминологияга, орус тилден алтай тилге көчүришке, алтай тилдин сөстөринин структурный бүдүм-кеберин ајаруга алып, ого кожулталар кожорына, орус ла алтай тилдердин колбузына ла оонг до өскөлөрине ајару салгадый. Бир эмеш бйгө тил аайынча сурактар өрө көдүрилип, төмөн түжүп турала, ың-шыг да боло берген учуралдар болгон. Алтай тилис, онын өзүмн керегинде бойыбыстын шүүлтебисти айдарга өкиөбринип турала, күүнис соой до беретени бар эмей.

Кажы ла кижы бойының күүн-санаазын көргүзерге эрмек-куучының жаркынду, шүүлтези терен сөстөрин талдап, олорто тузаланат. Кычыраачыларга јарт, јилбүлү болзын деп, бичиичилер, шинжүчилер албатының эрмек-куучынының эн сүрлү, эн учурлу сөстөриле тузаланарга амадайт. Кандый ла албатының тилинин өзүмине национальный литература јаан салтарын јетирип, тилди чокым ла јарт эдип быжулайтаны озодон бери јарлу.

Je тилдин канча чактан бери өзүп барган тазылы, көп корболоп берип, тилди оноп ары байыдып өңжидет. Эмдиги өйдө, качан Төрөл-лис амыр-энчү айалгада жадарда, бис, ас та болзо алтай калык, төрөл-жерис байлык, тилибис чечен, литературабыс өңжүк болзын деп ама-дайдыс. Төрөл тилис терең ле койу тазылданып, айрылган бүрлери кеснделип, совет орооныстагы көп калыктардын тилдериле теңдежип, ачык-жарык сүүштин ле нажылыктын колбуларын бек тургузарга жө-мөжөт.

Тил — ол кижинин ич ле тыш кебери. Кажы бир кижиле таны-жарга турган болзоор, тил, эрмек-куучын ажыра онын кылык-жагын, ижи-тожын, жадын-жүрүмүн биллип аладыгар.

Алтай тилис озогыдан бери канду чактар, калапту согуштар өдүп, је бойынын кеендигин, сүрлү, жараш кеберин жылытпаган. Поэт-тердин төрөл тил керегинде айтканы жарыжып брааткан аттардын туйгактарынан чедирген чачылгандын бистин жүрегиске от чачылтып, бийик күүн-санаага тебилтет.

Л. В. Кокышевтин алтай тилге учурлаган мөңкүлүк үлгеринде жүректин сызынан, көстин жажынан айдылган сөстөри бисти төрөл-тилин сүүрге, оныла оморкоорго, оны бийик баалаарга кычырып тур-гандый:

Ак-жарыктын алдына келеле,
Айлу-күндү жеримди көрөлө:
«Адайым» — деген алтай тилим,
«Энейим» — деген эрке тилим.

Эне Алтайдын эдеги алдына
Эрке үнденип, сен чыккан эдинг
Таштан чыккан таңдалай чечектий
Таң алдынан сен өскөн өдинг

Коркышту чактарда тепсеп салганда,
Корболоп ойто сен өзүп келетег.
Ас та болзо, алтай жонымнын
Айылдары сайын шулурты жүретен...

Керсү жонымнын чүми жок кожонын
Келишкенче сен кееркедиң беретег.
Албатым жуунаткан алтай тилим,
Аарчызы жытанган алтай тилим!..

Өскө албаты тилиле сен
Өбркөшпөй, эптү таныжып жүретен
Жыймды сүүген жакшынак уулдардыг
Жалбышту сөзи сен болотон...

Бронтой Бедюров «Алтай тилиме жанар» деп үлгеринде алтай-төрөл-тилин сүүгенин, ол жүрүмнниг орчыланду жолында кестирбей,

калапту чактарды өдүп, ичкери өзүп баратканын сүрлү сөстөр, кеендик кебер ажыра көргүзөт:

Менин тилим уяан да эмес.
Менин тилим улу да эмес.
Менин тилим макты сүүбөс.
Өскө тилдерге күйүнүп билбес.

Уткычы лэ омок, жалакай да тилим.
Уткачы ла чечен, учурлу да тилим.
Жүрүмди сен Орхондо уткагаң,
Жүрүмгө кестиртпей, чике алтагаң.

Сен — алкыш, аласташ жогынаң бек эмей,
Сен — ыйык сүмерлер музыдый мөңкү,
Сен — чөлдөрдүн салкынындай жайым!
Сенде — чактардын эринедей тыны!

Какуда өзөтөн алып мөштөрдүн
Кожоны сенде, төрөл тилим.
Күркүрөп агатан алтай суулардын
Күчи сенде, төрөл тилим

Шатра Шатинов тил керегинде үлгеринде алтай тилдин жеезелү уйазы, ээлгир-чечен кебери, өдүни-курч сөстөри алтай журттарда деп темдектейт. Поэттин тил керегинде жылу сөстөри албаты ортодо чедиргендер болуп жайыла берген:

Араан-чороонду туулар ортодо
Алтай журттарда — тилдин суданы.
Оңдо байлык, йөбжө оңдо.
Оңдо тилистин жеезелү уйазы

Собырын ылгазан, ол сөстөрдөң
Солоньдый жараш жолдорды да чөйбөриң!
Соныркап жүрүп, оморды тынгазан,
Согүшка баргадый жыданы да эдерниң!

Алтай поэттер төрөл тилинин эп-аргаларын тузаланып, жакшынак произведениелер кепке базып чыгарып, алтай тил керегинде терең шүүлтелү жолдыктар чүмдегенде, шинжүчилер алтай тилдин тазылтамырын аярууга алып, литературный тилдин ле диалекттердин бүдүм-кеберлерин өскө түрк тилдерле түндөштирип, научный иштер өткүргилейт.

Беш катап болгон конференцияда көдүрилген сурактар алтай тилис ле литературабыс өзүп жаранып барарына жол ачып турганы кажы ла кижиге жарт. Калганчы ла онын да алдында өткөн конференцияларда темдектелген бир канча ууламжылар ижисти чындык жолло апарып, бийик жедимдерге экелер арга берет.

Конференциянын туружаачылары Туулу Алтайдын ла ороонустын ѳскѳ городторындагы тил шинжѳчилерге, литература ла искусствонун ишчилерине, ѳредѳ бѳлѳгининг, печать ла радионун ишчилерине кычыру эдип, мындый жѳп жараткандар:

1) алтай тил аайынча шинжѳ иштерди СССР-дин наукалар Академиязынын Тил ле литература бѳлѳгинде тѳркчилердин Совет Комитедининг планыла колбой ѳткѳрер;

2) алтай тилдин фонетический, грамматический стройын, лексиказын ла о. ѳ. бѳлѳктерди шиндееринде тюркологиянын жаңы једимдерине тайанар;

3) «Алтай тилдин грамматиказын» тургузарын тѳргендедер;

4) «Алтай-орус сѳзликке» сѳстѳр жууру ишти онон ары элбеде апарар;

5) Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжѳ ѳткѳрер институт јебрен тѳрк бичик-кереестердин корпусын тургузар ижин онон ары кѳндѳктирер;

6) алтай ла орус тилдердин колбузын шиндеер;

7) алтай литературный тилди бичиктер чыгарар бѳлѳкте, газетте ле радиодо тузаланарын аңылу ајаруга алар;

8) алтай тилдеги башка-башка терминдерди шиндеп, областъта терминологический комиссия тѳзѳѳр деген суракты база катап тургузар;

9) «Алтай тилдин орфографический сѳзлигин» кепке базап чыгарарын тѳргендедер;

10) облисполкомнын 1981 јылдын 15 июнинде жѳптѳгѳн 206 № жѳбиле башкарынып, «Алтай тилдин орфографиязы ла пунктуациязы» деген бичиктин ээжилерин јѳрѳмде чокым тузаланар;

11) алтай тилди школдордо, педучилишеде, пединститутта ѳредерининг чыгдыйын бийиктедер

12) XXVI чы съездтин жѳбиле башкарынып, школдорго керектѳ программалардын ла бичиктердин чыгдыйын бийиктедер ишти јарандыраар;

13) алтай чѳмдемел литературанын тилин шиндеер ишти баштаар.

СИБИРЬДИҢ БАЙЛЫК ЛА ЖАРАШ ЈЕРИ

«История — бистинг эткен керектеристин жуунтызы бололо, озогызын керелейт, эмдиги жүрүмге јозок болот, келер бйдө нени канайда эдерин уредет...»

М. Сервантес

Быжыл Горно-Алтайский автономный область төзөлгөнине алтан жыл толды. Сибирьдин эн жараш ла байлык јерлеринин бирүзи болгон Туулу Алтай алтан жылдын туркунына бойынын социально-экономический жүрүминде јаан једимдерге једип алган. Ол једимдерге областьтын ишкүчиле јаткандары Советтер ороонынын өскө албатыларынын, элден озо улу орус калыктын, болужынын шылтузында једип алган.

Алтай ла орус албатылардын колбулары ла најылыгы башталганы удаган. Былтыр, 1981 жылдын учында, бис алтай албаты бойынын күүннеле Орус государствого киргенинин 225 жылдыгын бийик көдүригилү темдектегенис. Туулу Алтай Россияга киргени мында журтаган алтай укту албатылардын жүрүм-салымына јаан учурлу болгон. Алтайдын историязы јебрен бйлөрдөг башталган. Је онын бичиген историязы жуукта јангы, јартаза: Сибирьге орус албаты көчүп келгениле кожо башталганын эл-јон элбеде билер.

Гран ары јанында биске өштү улус жүрүмде болгон керектерди өнөтийин булгап, бойлорына јарамыкту эдип көргүзерине умзанып турулар. Олордын тоозында кезик «советологтор» Сибирьде журтаган ас тоолу албатыларды албанла орус эдерге турулар деп айдышканы учурайт.

Бу јаан учурлу керекти мындый кичинек статьяда ончо јанынан чокымдап јартаар арга јок. Онын учун бис јангыс ла орустар Алтай јерине келип, хозяйство тутканын, ол керек алтайлардын жүрүмине кандый јаан учурлу болгонун алалы.

XVII жүсјылдыктын учында, XVIII жүсјылдык башталып турарда, алтай укту албатылар јангыс ла Туулу Алтайда эмес, је анайда ок Күнбадыш Сибирьдин чөлдөринде де көчүп жүргендер. Энг ле көп олузы телеуттар болгон. Олорды «ак калмыктар» дежетен. Олор өскө ук алтайлардын: кумандылардын, тубалардын, чалкандулардын ла өскөлөринин де бажында тургандар. Телеуттар Обь суунын бажында. Алтайдын кырларында, кырларды эдектей чөлдөрдө көчүп, мал өскүргендер балыктаган, айыл ичине узанып билетен. Кумандылар, тубалар, чалкандулар база андый ок жүрүмдү болгондор. Олор озогы да бйлөрдө эмдиги јерлеринде журтагандар.

Алтайга орус улус келип журтап баштаганы 1604 жылда Томский острогты тутканыла колбулу Орустар Күнбадыш Сибирьдин Түштүги

жаар келерде, ологро алтай укту албатылардан элден озо телеуттар туштаган. Олордын башчызы Абаи 1609 жылда орус жаңга киреле, удабай мойноп салган.

1618 жылда Томь суунын үстиги агынында орустар жаңы шибее Кузнецкий острогты туткандар. Оныда кожо орус жаңга абинский ле кузнецкий татарлар — эмдиги шорлор кирген.

XVII жүс жылдыктын баштапкы жирме беш жылынын туркунына тўндүктеги алтайлар: кумандылар, «кузнецкий татарлары», чалкандулар, тогулдар ла өскө дө ук алтайлар орус государствонингу улужы болуп калдылар. Олордын журттарын волостьтор сайын бөлийле, бойлорына ясак-калан төлбөр эткендер. Олор орустарга кожулган кийинде Кузнецкий уездиги жери чик жок элбей берген. Улузынын тоозыла бу уезд Кўнбадыш Сибирьдин өскө уездтерин артыктаган.

Тўндүктеги алтайлар ол өйдө Орус государствонингу жербойндагы органдарына багып турганы жаңду ла болгон деп айдарга жараар Орус воеводалар бийлегени бек эмес болгон. Оны тыңыдарга алтай укту улус журтаган жерлерде орустардын жаңы шибеези керек болды.

Андый шибеени тудар бир канча ченелтелердин кийинде, 1709 жылда баштапкы Петр кааннын Указыла Бий ле Кадын суулар бириккен жердегн ыраак жок Бикатунский шибее тудулган.

Он јетинчи жүс жылдыктын туркунына телеуттардын князьтарынын ла орус администрациянын ортодо амыр-энчү, нажылык колбулар болды. Олордын јилбүлери текши болорын Алтай јерин улай ла јуулап келип туратан өштүлер — Джунгария (ойроттор), Алтын-каан государство (монголдор) ла Енисейдин кыргызтары, өскө дө тыш өштүлер јеткилдеген.

Тўндүктеги алтайлардын ла орустардын ортодо амыр-энчү колбулар болорын экономический айалга, бой-бойлорынын ортодо садыжары керексиген. Орустарга мал, алу, терелер, өскө дө немелер керектү. Орус крестьяндарга, анайда ок черүге жербойына жарамыкту аттар көп керек болды. Алтайлар ла орустар ортодо садыжатан јер баштап Томск болгон. Оны алтай улус Том-тура дежетен. Кузнецкий острог — Аба-тура, Бийск — Јаш-тура деп адалып туратан. Телеуттар Томскта јенителү, пошлина төлбөбөстөн, садышкандар. Орустарга олор мал, тере, алу, түк садала, бойлорына темир эдимдер: сомоктор, малта-бычактар, аяк-казандар, чакпылар, мылтык садып алгылайтан.

Је андый да болзо, тўндүктеги ле тўштүктеги алтайлардан калан јуур, олорды бийлеер право учун телеуттардын бай-башчыларынын ла орус администрациянын ортодо XVII жүс жылдыктын ортозынан ала тартыжу башталган.

Орустардын ла телеуттардын ортодо андајтан јерлер блаажып база тартыжу болгон.

Je блааш-тартышту керектер аайынча көп учуралда жуу-согуш жокко, амыр-энчү куучындажып жөптөшкелейтен. Онон до улам XVII жүсжылдыктын баштапкы жарымында көп тоолу телеуттар орус жаңга киреле, Томский, Кузнецкий ле Тарский уездтерде журтай бергендер.

XVII жүсжылдыкта орустардын ла алтайлардын ортодо колбулар андый нажылык болгон. Китайдын бүгүңги маоисттери айдып турган «орустардын агрессиязы», орустар мындагы албатыны албанда тут кан деп турганы орды жок неме болуп жат.

1713 жылда Чаусский, 1716 жылда — Бердский, 1717 жылда — Белярский острогтор тудулган. Орттө күйүп калган Бикатунский шибее-нин ордына 1718 жылда Бийский, Семипалатинский, 1720 жылда Усть-Каменогорский шибеелер тудулган.

Ол өйгө жетире Джунгариянын кааны телеуттар ончозы орустарга кире бербезин деп коркып, олор Обь суудан Туулу Алтай, Иртыш суунын бажындагы кырлар жаар бойынын төс городы — Ургага жууктада көчсиндер деп жакару берген. Анайда XVIII жүсжылдыктын баштапкы жарымында алтайлардын көп нургуны Джунгариядан камаанду боло берген.

Алтайлардын көп нургунын Джунгариянын ханы Цэван-Рабдан Туулу Алтайга көчүрерде, орус крестьяндар чөлдөги ле кырларды эдектей Алтайга, андаарга, балыктаарга, мал өскүрерге, кыра саларга жарамыкту жерлерге келип жадар айалга жеткилдеген. Ол жылдарда Джунгариянын ла орус государствонун ортодо колбулар база коомой эмес болгонун темдектеер керек.

Бастыра бу керектер орус крестьяндар Алтайга келип, онын телкем жерлерин тузалангадый жарамыкту айалга жеткилдеди. Баштапкы өйлөрдө орустар Обь суунын сол жарадын өрө келип, Бобровка сууга жетире, Чумым сууны жараттай журтап баштагандар.

1719 жылда улустын тоозын аларда, мында журтап баштаган крестьяндарды адыла Поповтын, Дранншиковтын, Инютовтын, Крамовтын деремнелери бар деп айдылган. Поповтын деремнезин соңында суунын адыла Повалиха деп адагандар.

Алтайда XVIII жүсжылдыктын жирменчи жылдарында журтап баштаган Титов деп өбкөлү крестьяндардын адыла деремнелерди Эски-Титовка, Күйген-Титовка, Көлдү-Титовка деп адагандар. Соңында Титовтордын билелери көптөдө өзөлө, Күнчыгыш Алтайга таркаган. Шак ла Көлдү-Титовка журтты төзөгөн Яков Титовтын тогузынчы үйе ач-үрезинин бирүзи жарлу космонавт Герман Степанович Титов болуп жат.

Онын кийинде өткөн жирме жылдын туркунына Алтайда орус деремнелердин тоозы жүске шыдарлашты, ол тоодо 1730 жылда Барнаул суунын оозында жаан эмес деремне тура берген. Онон 1744 жылда мын-

да јес кайылтар завод тудулала, оноң ары Қолываньдагы заводтордың телкем округын башкарып турған город болуп өзө берди.

1730 жылга јетире Обько кўнбадыштан агып кирген сууларды — Алейди ле Чарышты јакалай көп деремнелер тура берген. 1752 жылда мында 60 деремнеде јуртаган орус крестьяндар бир мун гектардан ажыра кыралу болгондор.

Алтайдың бош јерлерине улус јуртап, кыралап баштаганьла коштой, кырларды эдектей промышленный производство башталған. Рудалар билесечи Михаил Волков Алей ле Чарыш суулардың ортодо јестинг рудаларын тапкан. Оны Акинфий Демидов тузаланала, 1725 жылда јес кайылтар иш баштаган. 1744 жылда Барнаулда јес кайылтар завод тудулған. XVIII јўсјылдыктың одузынчы жылдарында Јыланду кыр деп јерде — Змеиногорскто мөңүн кайылтар завод тудулған. 1763—1764 жылдарда Павловскто јес кайылтар завод иштеп баштаган.

Апайда, XVIII јўсјылдыктың ортозы киреде, көп нургуны экинчи жарымында Кўнбадыш-Сибирьдин түштүгинде, Алтайда, промышленный предриятиелер иштеп баштаганьла колбой, ишмекчилердинг баштапкы јурттары төзөлгөн.

Ол өйлөрдө Туулу Алтайдың јери Джунгарияның колында болгон. XVIII јўсјылдыктың 40—50-чи жылдары Туулу Алтайда јуртаган алтайлардың јўрүминде эн ле түбектү өй болгон. Ол жылдарда Джунгарияда байлардың ортодо јууларлу тартыжу башталған. Ол тартыжуға алтай јайзандар база киришкен. Джунгарлардың ичбойындагы керектерине маньчжурлар киријеле, бойлорының озодон бери бштүлерин — ойротторды чек јоголторго амадагандар. Удура тың тартыжу јок болордо, канзыраган маньчжурлар амыр-энчү јуртап јаткан улусты кырып өлтүрип, кезигин олјого айдай бергендер. Олор улусты, малды кырып, јурттарың, айландыра агаштарды өртөп тургандар.

1755—1758 жылдарда маньчжурлар Джунгарияның јеринде бир миллион кижі өлтүргенин Маньчжурияның бир чиновниги бичиген. Бакпаган улусты олјолоп, Маньчжурия јаар айдагылаган. Анайда Чолушманда јуртаган 400 биле төлөстөрді олор олјолоп апаргылаган. Ол жылдарда Орус государство Джунгарияның ичбойындагы керектерине киришпес политика өткүрген.

Исторический айалга андый боло берерде, алтай албатының алдына оноң ары кандый јолго турары, кандый јўрүм јўрери јанынан чокым сурак тура берген: эмезе монгол феодалдардың камаанында артар, кыдат-маньчжур олјочыларга өлтүртер, эмезе Орус государство багып кирер.

Түштүк Сибирьди бийлеери учун Джунгарияның ла Россияның ортодо тың тартыжу болуп турған айалгада алтайлар алдынан бойы артар арга болбогон.

Андый боло берген айалгада алтайлар 1756 жылда акту бойларынын күүниле Орус государствого киргендер.

Күнбадыш Сибирьде военный ла экономический ийдези үзүк жоктон тыгып турган Россия ол ойдо алтайларды корулап алар, ологро амыр-эичү жүрүм берер аргалузын көргүскен. Алтай албаты Орус государствого кирер деп шүүлте эткени сок жагыс чике жол болгонун онын кийиндеги история кереледи.

Туулу Алтайды Россияга кошкон согында кааннын башкарузы алтайларга 110 мун гектар жер береле, анда орус крестьяндар журтабаны деп жакару берген. Жайзандардан башка ончо алтайларга калан салган. Орус крестьяндар Бийский казачий линиянын ганынын ары жанында журтаар учурлу болгон 1781 жылда Алтайдын жеринде улустын тоозын аларда, 54753 эр кижж журтаган. Уй улусты, балдарды тоого албаган. Ол тоодо Бийский уездте 39 деремнеде 15188 кижж, Кузнецкий уездте 10287 кижж журтаган.

XIX жүсжылдык башталганыла кожо орус крестьяндар алтайлар журтаган жерлер жаар, Кадын ла Бий сууларды өрө, көчүп баштагандар. Туулу Алтайда телкем одорлор, кыра салар жаландар, жүзүн-башка анду жерлер, балыкту суулар орус улусты бойына тарткан. 1802 жылда Сrostки, 1804 жылда Сетовка, Березовка, Быстрянка журттар төзөлгөн. Бу жагы деремнелерде орустарла кожо көп алтай улус журтаган.

Орус крестьяндар жагы жум жерлерди кыралап, аш өскүрдилер, өлбн эдип, кажаандар тудуп, мал туткандар.

1811 жылда Миней ле Алексей Зяблицкийлер ле база төрт биле орустар Майма суунын оозына келип, туралар туттылар. Ол ок жыл Иша, Карагуж, Чекша, Барда, Ташта сууларды жараттай орус улус журтай бергендер.

1807 жылда жагы журттардан Алтайский волость төзөлдди. Волостьто журтаган улус 4,5 мун гектар аш кыралаган, 4 мун биле адарулу, 6 мун атту, 5 уйлу болгон.

Онын кийинде Туулу Алтайда орус крестьяндардын журттары көптөгөн. 1842 жылда — Чемал, 1846 жылда — Эликманар, Узнези журттар төзөлгөн.

Монголияла саду элбейле, Чуйдын жолы Туулу Алтайла өдөрдө Поповтын заимказы (Шебалин), Кеги, Куликовтын заимказы (Күпчеген), Ийин, Кош-Агаш журттар төзөлдди.

Алтайлар ла орустар көп жылдардын туркунына колбуларлу болгонуна улам, көп тоолу алтай улус табынча көчкүн жүрүмине токтодып, орус крестьяндарла кожо эмесе олог чылап деремнелерде журтай бергендер. Темдектесе, Түдреш деп алтай кижж Жаан-Чаргы деп суунын оозында тура тудуп журттаарда, олон Чаргы журт башталды. Олон озо, 1807 жылда, Кузнецкий округтан көчкөн телеуттар (баяттар) Көксуу

журтты тѳзѳгѳндѳр XIX жѳсжылдыктын жирменчи жылдарында Каинский округтан кѳчкѳн телеуттар Алтыгы-Оймонго барып журтагандар.

Тѳртѳинчи жылдарда (XIX жѳсжылдык) алтай улус эмдиги Красногорский райондо Пильно, Балыкча, Алешкино журттарды, Майма аймакта Билѳлѳ, Имери журттарды тѳзѳгѳндѳр.

Кузнецкий округтан 1834 жылда кѳчѳп келген баяттар Суртайка ла Мыйту журттарды тѳзѳдилер. 1857 жылда кресту алтай кижѳ — Бухтуев Иван Жѳгѳрикте баштап тура тудала, адару ѳскѳрген.

1897 жылда улустын тоозын аларда Туулу Алтайдагы бастыра алтай улустын 28,2 проценти деремнелер сайын жаантайын журтту улус болды. Олордын кѳп нургуны Кадын суунын сол жараттарыла журтаган.

Алтайлар орус крестьяндарла жуук колбуларлу болгонынан улам олор орустардан аш кыраап ѳскѳрерине ѳренип алгандар.

Темдектезе, Алтыгы Каменка журтта (эмдиги Алтайский райондо) орустарла коштой журтаган алтайлар бойлоры кыраларлу болгондор. Кезик алтайлар орустардан кѳрѳжип, адару ѳскѳрнп туратан.

Орус крестьяндар Туулу Алтайда журтап баштаганыла кожо алтай улус бичикке ѳренип баштаган, орус графика (алфавит) аайынча алтай бичиш табылган.

Туулу Алтайда орус крестьяндардын тоозы XIX жѳсжылдыктын ортозы киреде кѳптѳп баштайла, 1897 жылда улустын тоозын аларда, мында журтап жаткан бастыра албатынын 21,1 проценти боло берген. Азийда ээн жаткан жерлерде олор журттар тѳзѳгѳндѳр, ѳргѳлжиге салданын мизи тийбеген жѳм жерлерди кыраап, аш, маала ажын ѳскѳргендер, жолдор жазаган, сууларды кечире элбек кѳрлер салгандар.

Бу талада ээн жерлер кѳп болгонын алтайский духовный миссиянын башчызы болгон Стефан Ландышев мынайда кѳргѳзип бичиген: «Мындагы жерлерде жорыктап жѳрерге сѳрreen кѳч эмтир. Кезикте кижинин жѳрѳминне тын жеткерлѳ. Жайгыда да, кышкыда да жагыс ла таг атту жѳрер арга бар. Анда да кезик ѳйдѳ, темдектезе, жаскыда, жайгыда ла кѳскиде таг атту да ѳдѳп болбозын. Ненин учун дезе, жаскыда кар кайылала, суу кирзе, жайгыда ла кѳскиде ургун жааштар болзо, сууларды кечип болбозын, ѳлжи-састарды ѳдѳр арга жок, тегериге сайалган бийик кырлардын ортодо ары да барып, бери де келип болбой, туйукталып каларын.»

Жарлу ученый-географ Г. Гельсперсен Алтайда Стефан Ландышевтѳн чик жок озо до болгон болзо, Туулу Алтайдын жаражын, ар-буткен байлык-жѳбѳжѳзин кайкап, алтайский духовный миссиянын башчызы Ландышев айтканына тѳнгей шѳѳлтелер айткан: «Чакпындалып агып жаткан Бий суунын сѳрreen жараш жараттарын, суунын ийделѳ толкулары согулып турган бийик кайаларды кѳрзѳн, Саксониядагы Швейца-

рияла жорыктап жүргендий сананарын, же сеге удур улус туштаар, кижиле журтап жаткан туралар учураар деп тегин жерге сакырын... Эпту ле телкем жолдор, жараш кечүлөр, тынду кижиле изеген жерлер бедреери керек жок. Сүреен жараш жерлер ээн жадып жат, кижиле жыды жок. Же анайда бара-бара, учунда Алтын-Көлгө жедип барзан, Дунайга, Эльбага ла Рейнге жедип баргандый, жорыктаганын калас болбоды деп, сүүнип артарын».

Анайда ишкүчиле жаткан орус албаты көчүп келеле, сүреен тын кичеснип иштенеле, Чөлдөги Алтайдын, анайда ок Туулу Алтайдын телкем жерлерин тузаланарын баштаган.

Алтай Күнбадыш Сибирьдин ээнге жуук жаказы болгонынан көп аш кыраап өскүрип, көп мал тудуп турган, тузаланып түгендирип болбос ар-бүткен байлык-жөөжөлү жер боло берди. Улу орус художник Рерихтин айтканыла Алтай жагыс ла бойынын айдары жок жараш жерлериле эмес, же анайда ок бойынын ар-бүткен байлык-жөөжөзиле, жердег алатан сырьезыла «Сибирьдин, Азиянын эн жараш ла байлык жери» деп адалып жат. Алтайдын ар-бүткен байлык-жөөжөздин жагыс ла Совет жаң турган кийинде толо тузаланар айалга желкилделди.

Алтайдын историзында болгон чын керектердин кезиги андый. Ол керектерди аяруга алгачын, Октябрьский революциядан чик жок озо алтайлардын ла орустардын ортодо нажылык колбулар төзөлип башталганы жарт билдирет.

Октябрьский социалистический революция Россияда жетген кийинде Совет жагнын жылдарынын туркунына, анчада ла алтан жыл мынан озо, 1922 жылда Горно-Алтайский автономный область төзөлгөн кийинде, партиянын ленинский национальный политиказын жүрүмде бүдүргенинин шылтузында Советский Союзта журтаган албатылардын, ол тоодо, алтайлардын ла орустардын нажылыгы там тыгыды.

Ф. САТЛАЕВ,
исторический наукалардын кандидады.

Байрам Кудирмеков

«ОН УЧИНЧИ ПРЕДСЕДАТЕЛЬ»

КПСС-тин XXVI съездинин бийик трибуназынан Леонид Ильич Брежнев искусствонун ишчилери керегинде оморкодылу сөстөр айткан: «Эмдиги өйдө совет кижинин жаркынду сүр-кеберин көргүскен искусствонун устары жаан жедимдерге жеткен. Олор улусты өкпөрттип, блашту куучындарга кычырат, эмдиги жүрүм ле келер өйлөр ке-

регинде санандырат. Эл-жоннын жүрүмдүк сурактарын көдүргөн, жедикпестерле эрчимдү тартышкан искусствонун жалтанбас керегин партия жагыс ла уткып жат. Калганчы бйлөрдө литературада, кинодо, театрда курч сурактар көдүрүлүп башталганына бис сүүнөдис. Бу жагына Госплан да «терлегенче» сананар учурлу. Же керек десе жагыс ла ондо эмес».

Бу сөстөрдүн бастыразын ла ончозын Евгений Вахтанговтын адыла адалган Государственный академический театрдыг «Он үчинчи председатель» деп спектаклине учурлаар арга бар.

Бытыр Евгений Вахтанговтын адыла адалган театр бойынын 60 жылдык юбилейин байрамдаган Театрдыг телекейлик күнинде «Он үчинчи председательдин» 200-чи юбилей темдектелди. Театр Лениннин ле Иштин Кызыл Маанызы ордендерле кайрадаткан.

Макка кирген театрдыг спектакльдары көрбөчилерди алдынан бери жылбиркедип келген. Бу ады жарлу театрда Советский Союзтын албаты артисттери Михаил Ульянов, Юлия Борисова, Юрий Яковлев, Василий Лановой ло онон до өскө көп-көп артисттер иштеп турулар.

Театр сүүчилерди жылбиркеткен ле санандырган көп спектакльдардын бирүзи «Он үчинчи председатель». Пьесаныг авторы — башкир драматург Азат Абдуллин. Спектакль амыралта жогынаг эки частын туркунына өдөт. Ойдин өткөни билдирбей де калза, көрбөчилер керечи болуп, сценада өткөн тартыжунун туружаачыларындый отыргылайт. Кажы ла артисттин көксинег чыккан санаалардан ла шүүлтелердег улам улуска эстереге де бош жок. Пьесаныг шүүлтези курч ла телкем, спектакль бийик кеминде тургузылган.

Же пьеса кандый курч сурактарды көдүргөн? Эмдиги өйдин кандый жедикпестерин көргүскөн? Көрбөчилердин уккур кулактарын ла аярыгкай көстөрүн кандый керектер ле айалгалар олжолон бактырган?

...«Кызыл Чок» деп колхозто он үчинчи председатель болуп нөкөр Сагадеев иштейт. Ол колхозчылардын ортозында жаан тоомжыда, колхозтын магын көдүргөн башкараачы. Же бүгүн ол мында — жаргынын залында Бүгүн ол буруладып жат.

Колхозто Сагадеевтен озо он эки председатель иштеген. Олордын башкарганынаг колхозчылардын жадыны там ла уйадайт. Колхоз учуучында сондоочы колхозтордын тоозына кирет. Шак ол ло тушта колхозта партиянын обкомынын инструкторы Сагадеев башкарып баштаган. Он үчинчи председатель, ырыс жок тоого (13) бүтпей, көп буудактарды ла шыраларды жеңип чыккан.

Колхозты кыска өйдин туркунына түрөннин сазынаг чыгарып, агару жүрүмнин жылдызын көргүзүп, ич жагындагы эл-аргаларды толо тузаланган. Нөкөр Сагадеев улусла эптү ле чындык иштеген, бойынын

сөзине туруп, ологго бүткен, иштеңкейлердин күүн-санааларын көдүрүп, ак-чек адын ару туткан. Председательдин тоомҗызы бийиктейт. «Жылдыстың» жарыткан жолуна бүдүп, улус ичкери барган. Улустың бүдүмҗизиле сыйлатканы — ол жаан ырыс!

«Кызыл Чок» көдүрилип, озочыл колхозтордын тоозына кирген, жылдыг сайын там ла байып, көрүмҗилү колхозтордын бирүзи боло берген. Куулгазынду кызаланда колхоз жаңыс ла бойының ич жаындагы бар аргазына тайанып, кемнин де болужы жогынаң туруп чыккан. Сагадеевтин башкарганыла улус ойто ло бойының ийде-күчине, колхозына бүдүп, бойының өскөн-журтаган јерине артып, једимдерине де јенүлерине сүүнгилеп баштаган...

Айдарда, колхозты көдүрген председатель нениң учун бүгүн буруладып јат? Шак ла мында Азат Абдуллинин пьесазының ла театрдын спектаклиниң блашту сурактары ла төс тартыжулары...

Прокурор закон аайынча Сагадеевти чын бурулаи јат. Председатель озочыл колхозчыларды, јууның ла иштин ветерандарын колхозтың чодыла јол-јорыкка ийген. Бир айдын туркунына курортко амырадып, ологдын айлык ишјалын артыргысқан. Онызы чын. Озочыл уй саачы Халида эмеенге колхозтын уйын сыйлап берген. Онызы база чын! Мал турар дворлогорды кышка белетеп, председатель строительно-монтажниң управленнеге эл-јонның акча-јөбөжөзиле болушкан. Колхозчылардын тураларын тудушкан, бадардын садтарын ла ясыларын оборудованиеле јеткилдеген. Онызы база чын. Закон аайынча председателдин анайда кылынар жаңы јок. Председателдин баш биллип, колхозтын акча-јөбөжөзин короткон ло оной до өскө көп-көп јастыраларын прокурор тоолойт.

Је колхозтын партииний организациязының качызы нөкөр Закиров тур чыккан. Ол бу учуралдарды база бир жаынаң јарыдып, колхозтын кирелте-једимдери, колхозчылардыг јүрүмниниң кемн бийиктегенн керегинде чокым сөстөр айткан. Нөкөр Закировтын айтканыла болзо, эмди јүрүмди бир жаңдай көрөргө јарабас. Кижилпк өзүмниниң база бир тепкижине бийиктеген. Бүгүн јүрүм аргымак аттый. Оны тискииле де токтодып болбозор. Кажы ла иш тузалу болзын деп, јүрүмбакайды бастыра жаынаң шиндеер керек. Једикпестерди јоголторго, эскирип, чаптыгын јетирген ээжилерди бузуп, једим-јенүлерге элбек јол ача, жаңыс ла колхозтын керектери јаранар эмес, је анайда ок колхозчылардын јүрүми јаркындалар.

Сагадеев Мурат Гареевич бастыра бойы јаргының блашту тартыжузында. Онын соой берген чырайында көстөрн ачылган колхозчылардын токтомы јок куучындарының шыразы билдирер-билдирбей суркурайт. Нөкөр председателдин оды өчкөн көстөрн керечилердин

ачык-жарык ла жалтанбас куучындарыңан кунукчылду күлүмжиле солнат, жүзи ойто кугарат, же жажы жаандай берген озочыл уй саачы Халиданың куучынынаг ойто кызарат. Халида кемди де аярбай, көстөриниң жажын арлап, өкпөбөрнн куучындайт «Мен бу керекте база бурулу... Каа-жаа улус Сагадеевти бистинг өштү, ол сүмелү курмакчы, эки жүстү, өскө уяту деп мени карангуйда тудуп, төгүндгендер бажысты тескери жанынаг айландырала кезедип, акчала кыстаган. Шак ол тушта мен жүрүмниң агару жаркынынаг кыйып, көлөткөнниң абына түшкөм, төгүнди, буудактарды алтан болбогом... сыңгам. Мен ол тушта нени оңдогом? Момондай жүрген кижини тукурары күч эмес, карангуйда жүрген улусты башкарарга жеңил качан жагы председателди колхозтынг текшин жуунында, — быжыл бис капустаныг айдары жок түжүмин алдыс — деп төгүн куучын айдарда, коркышту кайкагам Райкомнын качызы өкбөр Банмов Даут Усманович жагы председателдинг жардына таптап, оны кудайга жетире көлүреле, — «Кызыл Чок» Сагадеевтинг кийининде жагыс ла өзүн, ичкерлеп жат, «Кызыл Чок» эмди өскө хозяйстволорго жагы өзүмниң школындый, өскө колхозторго ло совхозторго жозок көргүзет — деп, мактаарда, көстөрим ачылган. Ол тушта мен тур чыгала, айдынгам эдим: «Капустанын айдары жок түжүми кайдан келген? Жүс төртөн гектар жерде капуста отыргызылган, а көргүзүде — жүс деп темдектелген. Эмдиги өйдө сүттинг бойыныг баазы (сбестоимость) 30 акчага жеткен. А бис оны 25 акчадан эл-жонго садып жадыс. Айдарда, кандый жозок керегинде сөстөр айдылат? Бу сөстөримниң кийининде өкбөр Банмов мени туура апарала, тынгыган эди: «Бис райсоветтинг депутадына көстөгөнис, а сен нени айдып жадыг? Сенниг биске жетирген быйаныг бу ба?» Мен каруузын мынайда жапдырган эдим: «Кара биди ак деп айдар аргам жок! Сагадеевтинг эткен жагшы кереги артын калар Эмди колхоз ойто ло тескерлеп жат». Качан Мурат Гареевичти партиядан чыгарар тушта, мен парткомнынг члени болгом. Парткомнынг талоргозы жагы, кайдан ла келген улус. Олор Сагадеевле иштеген эмес. Качан Сагадеевти партиядан чыгарар тушта партком эки жара бөлинген, бу кижиниң салымы мениң сөзимнен камаанду болордо, бастыра көстөр меге токтогон. Же ол тушта көстөрим ачылган эмес, чынын айдар болзом, жамылардан коркыгам. Кул каным күйбүрөп чыккан, колымныг көдүрилгенин бойым да билбей калгам. Мениң уяанымнаг Сагадеевтинг жүрүми сыңан, тоомжызы түшкөн. Ол тушта мен түннле уяуктап болбогом, тан атканча ыйлагам. Эртегизинде, бу жамаң кылыктын кийининде, кызым мененг жүре берген... Мындый кул болгончом, алгөн болзом торт болор эди Мен слерди, Мурат Гареевич, каралап койтырым, мениң учун, Слер, беш ай түрмеде отырганаар... «Халида ыйлап, бажын Сагадеевтинг ийинне салат: «Жаманымды таштагар... аргалу болзоор, жаманымды таштагар...».

Автор бу чүмдемелинде кул санаа-шүүлтенин тазылдарын јакшы көргүскөн. Карангуйда жүрген улусты төгүндеери, тукурары, сүүндирери жеңил керек. Бу шүүлтени автор Сагадеевтин сөстөри ажыра јакшы айткан.

Кижинин жүрүмин салымынан айрып албазын, шак онын учун Сагадеев јаргы башталар тушта, ого берилген баштапкы сөзинен мойноп, сөзин кожо иштеген колхозчыларына берген.

Залда јуулган колхозчылар ээчий-деечий айдынгылап, председателдинг ижин актагандар. Олор озо баштап јаргынын кату айалгазында јалтангылап, эп јоксынгылап, туктурулгылап тургандар. Је Сагадеевтин эткен јакшы керектери оларды өкпөрттип, оморкодулу сөстөр айтырган. Табынча тил де чечилген, үн де тыгыган. Јаргыда кажы ла сөс айдаачы-керечи бойынын байыган колхозы, жүрүминин эң ару амадузы, айыл-јурты керегинде куучындап, куучындары өткүрө, шак андый керектерге экелген шылтактардын тазылдарын көргүзип, олардын көскө көрүнбес јажыттарын ачкан. Бу чын болгон учуралды канча ла кире терең шиндеп, колхозтын жүрүми өткүрө лаптап көрзө, Сагадеев колхозто ло улустын сагыжында јакшынын терең истерин артыргыскан. Колхозтын јангы ла өңдөйип турган күч өйлөрүн кажы ла колхозчынын салымы өткүрө ајарза, председателдинг чындык керектери анча ла кире јарталып келет. Сагадеев эмдиги колхозтын ижине, улустыг ырызына јаан туза экелген. Учы-учында ол бастыра албатынын ла государствонын јилбүзин ак-чек корулаган.

Сагадеевтин чырайы јаркындалат: «Мен бу јаргыда бир де сөс айтпаска албадангам. Менин айдатан сөстөрим бар, айдынып актантап јаным да бар. Је мен оларды, колхозчыларымнын куучындарын сакыгам. Менин ижим оларго туза экелген болзо, олор бир де тым отырбай, эмдиги айалгала јөпсинбей, айдынгылаар... Онын учун мен адвокаттын болужынан мойноп ийгем. Эмди колхозчыларым айдынгылаган кийинде, мере жеңил, мен сүүнип јадым. Мере бу жүрүмде көп катап өлөргө келишкен. Баштапкы катап — јуу-согушта, төртөн эки жылда... Кандый ас жүргем, кандый ачу деп, бойымда санангам. Эл-јонума тузалу пени де эдип болбогом... Мени кан төгүлген јуу-согуштын јалаңынан кичинек сынду кыс чыгарып алган. Мен тирүү арткам, мен ойто тургам... Экинчи катап колхозто, алтан төрт жылда божоордын јанында јаткам. Јүрегим токтоп, буды-колым сооп баштаган. Арайла эрте, кандый ачу деп, бойымда санангам. Је кичинек те болзо, албатымга нени де эдип салгам... Је жүрүм үзүлбеген, мен ойто тургам... учинчи катап мен беш ай кайра, түрмеде, јабарлаштын ачу-короньнаг ол јерге атанып јаткам. Мен наранын үстинде јыгылала, удабас ла јүүлер болорым дейле, санаамды јылытып ийгем... Билинип

келзем — көзнөктүн аржанында таң адып, күн чечектий жайылып жаткан. Таң озо ло баштап, кыскалтым өңлө, оноң көгөлтүрүм өңлө кееркедилеп жүрүлгөн. Түштүк талалардын жайым эиндери көзнөктөн кирип, бажыма көп жүзүн-башка санаалар экелген. Күн чечектейт жаңы жүрүмгө, тартыжуларга кычырат. Ол тушта сан башка санаага илдириген эдим. Жүрүмүмдө ак-чек, санаалу көп председательдерге жолуккам. Же олордун су-кадыгынын ла санаа-шүүлтезинин талортозы эш-кереги жок жаман кылык-жаңын жаңылгазыла, толкуларыла тартыжарына калас барган. Ол буудактар жогына озор канча кире жакшы керектер эдип салар эди... Төртөн эки жылда мен партияга кирип тура, боймнын угузу бичимелимде мынайда бичигем: «...мен албатыстың эң ару, эң бийик амадулары, агару керектери учун жүре-рим, тартыжарым, иштеерим». Чаазын туку качан саргарып калган, же сөстөр... ол ло сөстөр көксимди эмди де күйбүредет, ол сөстөр качан да саргарбас».

Спектакльды Вячеслав Шалевич ле Олег Форостенко тургускандар. Башкараачызы Евгений Симонов. «Он үчинчи председатель» көрбөчилерди блашту терен сурактарыла жылбиркедет. Драматург ла театр бойлорынын амадузына жеткен деп айдар керек. Спектакльда кажы ла көрбөчи курч сурактардын абына туттуртып, терен санаага түже берет. Закон закон ло. Законноң кыйар жаң кемге де берилбеген. Айдарда, законды кыйып, улузына ырыс экелген жакшы кылык-жаңду кижинин салымы канайда көрүлөр?

Сагадеев ле жөпсинерге база жарабас. Ол тушта бу жүрүмде жаңы ла бойынн жабыс амадуларын корулайтан курмакчылар бу учуралды колынн качан да божотпос. Курмакчылар законды тообой, жакшылыктын бастыра једимдерин былча базарга учурал сакыйдылар. Айдарда, Сагадеевтин салымын кандый кемјүле көрбөр? Жаргы кандый жөп чыгарар? Кем билер...

Спектакльдын геройлары санааркайт, озорло кожо көрбөчилер туйуксынгылап, ал-санаага түшкилейт.

Сагадеев (бу рольды Василий Лановой ойнойт) ле онын колхозчылары биске жүрүмнн эң баалу ла эң терен ондомолдорун сыйлаган. Кижинн көп-көп сурактарына каруу берген театрға жаан быяа! Эмдиги өйднң некеלתезин шиндейтени күч керек. А ол театрдын агару кереги.

ОЧЕРКТЕР

Г. Калкин

ТИРУ ИСТОРИЯ

— Э-ээ, кару назылар! Жол-жорыкка чылабай, жакшы једип келдигер бе? Орб одигер, область ичинде эн баштапкы журт музейисле таныжыгар, нбкдрлдр! — деп, ак башту, жабызак сынду апшыйак јардак јараш унили кыйгырган айасту учугуп, эки колын јайа тудуп алган биске удур базын келди. Алтай улустын јаны аайынча амыр-эзенисти сурашкан сонгында, апшыйак музейде тургузылган экспонаттарла бисте таныштырып, бу журттын ат-нерелу албатызынын ижи-тожыла, бу јердин јебрен историзынан берн кодорын-коскорып, бисти чек ле чдрчдр јериндеги немедий кайкамчылу солундар керегинде куучындап турды.

Мындыј туштажу Улаган аймакта «Советский Алтай» совхозтын тос журтында — Балыктуулда болгон Ол куучынчы ак башту апшыйак дезе — музейдин директоры, партиянын ла комсомолдын ветераны Василий Федорович Чумакаев деген кизи.

Василий Федоровичи областын кажы ла ыраак журттарында јаткан орто јаштаг дрбги улус каткымчылу куучында кайкамчылу лектор, байлык чечен тилду пропагандист, албатынын ортозынан чыккан агитатор деп жакшы билер. Је ол ок бйддр анчада ла јинт ује, ол дрбркдрнин дрткдр јолын, эткен ижин, от-калапту јинт комсомол тужын билбези јарт.

Јетен беш јыл мынаг кайра Кебезенин јыш тайгазынын ортозында Аврачак деп јерде шор укту биледе чыккан уулчактын јуррми кандый болгон бистин эмдиги ује дрткдр бйлдрдин историзы деп угар Бичик кдрзин таныбас јокту биледе тогус бала болгоц Эмди эзен јургени сок ло јаныс Василий Федорович Бала тужын эске алынып, дрбркдр мынада куучындайт:

— Табыргынн мун ле тобогонн сайы эмес болзо, бистин чакта кун жарыгын кдрдргдр кдрч болгон. Онын да учун беш јаштудан ала дрбшкдр чыгып, кузук тужурип, он јаштудан ала улуска јалчы болуп азыранарга келишкен.

Анайыл, јинт Васютка (оогошто оны анайда адайтандар) он уч јаштуда Ыныргы-Бажында Куликов деп јаржактын айлына барып, улус тартар ямщик болорына јалданган Ыныргы — Чой — Паспаул деп журттардын ортозына ямщик болуп иштеген. Шак ла бу јолдо,

ырыс болуп, сонғында волисполкомның председателиле, Арсентий Михайлович Тимашевле танышкан. Ол, Петроградтың ишмекчи-большеви- ги, гражданский жууларда комиссар болгон, бастыра жүрүмин пролетар- ский революцияга беринген кижги, иит ямщиктин жүрегин илбүлү куучыныла ойгоскон, жаңы жүрүмде жаш үйенин учурын жартаган Ком- сомол керегинде коркышту көп солундар ла кайкамчылу учуралдар куучындаган. Анайып, комсомолго кирер эн баштапкы рекомендация- ны Тимашев берген. Оның учун карган коммунист Василий Федорович Чумакаев Тимашевти эмдиге жетире эске алынып, эн баштапкы поли- тический наставнигим деп айдат.

Эмди бойы да канча үйе ииттердин наставниги болуп келген кижги. Партийный ла комсомольский иштерди тѳзѳѳри, башкараы керегинде Василий Федоровичтин үреткен үредүзин, жартаган жартама- лып, жакшы эткен эп-сүмезин эске алынып, ого быян сѳзин айткан улус сүрекей көп. Ненин учун десе ол 1928 жылдан бери комсомол, 1931 жылдан бери коммунист Ол ок 1931 жылда бистин Туулу Алтай- дагы эн баштапкы Сонпартиколды божодоло, партияның ла комсо- молдың башкараачы иштеринде иштеген Ол бйдѳги жуучыл жүрүмди, Совет жан учун тартыжуны бойы ѳткѳн.

Жалчы жүрген Васютка комсомолго кирерден де озо классовой ѳштүлердин канду кара керектериле таныжарга келлишкен. 1921 жыл- дыг учыда Словорешкийдин ак-бандиттери Кам-Темдек (Тоджеков) деп карательле кожо Ыныргы-Бажы ажыра Чолушмандагы коммуна жаар чубажып барган. Олорды истежип, Силяевтин башкарган «чоновцы» деген кызыл отрядының обозыла кожо Василий Чумакаев, Антошка Тодоков ла Миша Керемикин деген уулдар база атангандар. Бандиттердин ѳткѳн кажы ла журтта карара күйүп калган туралар, кардың үстинде чачылган кандар, камык жѳбжѳ, аттырган-кестирген- дердин сѳбѳктѳрине жуулган улустын ачу-корон ый-сыгыды... Мындый коркышту түбекти корүп, иит Чумакаевтин жүреги ачу кадалып, сис- таган. Оштү деген неменин ѳлүмдү жолун ол жаңы ла коргѳн, жаңы ла билген. Оны бастыра жүрүминде сананып алган.

Карыганча агитатор, пропагандист болуп иштеген кижиге эмди де партия ла башкаруның жѳптѳрин журт албаты ортодо элбеде таркадып, оны жартаарына, бешжылдыктардың пландарын дйинен озо бѳдүрерине ууландырылган социалистический мѳрбѳйлѳрди эрчимдү ѳткүрерине, хо- зяйство ичиндеги озочылдардың јединдерин элбеде тузаланарына Ва- силий Федорович чылазыны жогынан туружып јат.

— Бистин чолмондорис, бистин жылдыстарис, бистин спутникте- рис — улус! Озочылдар! Социалистический Иштин Геройы Мария Ва- сильевна Толтоковадый, ордендер тагынган Магдалина Семеновна Тон- тушевадый, Василса Алексеевна Топчинадый ла олордон до ѳскѳ

јүстер тоолу озочылдарды ак санаалу албаты ортозында тоомјылу, общественный иште ле јүрүмде ак-чек, коммунистический күүн-талту улус — деп, Василий Федорович оморкоп куучындайт.

Бу јуукта «Советский Алтай» совхозтын коммунисттеринин јууны болгон. Анда ноокы тараар иштин итогы көрүлген. Быыл совхоз орто тооло кажы ла эчкиден 573 граммнан ноокы тарап, аймак ичинде хозяйстволор ортодо баштапкы јерге чыкканын коммунисттер изу колчабыжуларла уткыгандар. Јууннын президиумында дезе Василий Федорович Чумакаев отырган.

Бу јуунда совхозтын директоры Арсентий Васильевич Санаа коммунисттерди јангы јенүлөрле уткып тура, мынайда айткан:

— Аймак ичинде эн ле тын партийный организация бисте деп јалтаныш јогынан айдар учурыс бар, нөкөрлөр. Бот көрүгөр, президиумда отырган ак башту Василий Федоровчти. Ол өрөкөн 50 жыл партиада. Кайда андый ветеран бар? Јангыс ла бисте! Василий Федорович 1933—1936 јылдарда Москвада КУТВ-ты (Кўнчыгыштагы ишкүчиле јаткандардын коммунистический университеди) үренип божодоло, ВЛКСМ-нин обкомнын баштапкы качызы болуп иштеп баштаган. Онон бери бастыра јүрүмин партийный иштерге берген. Ол — персональный пенсияда. Је өрөкөннин тегин отырғанын слер качан да көрбөгөнигер. Кайда көп иш, кайда көп улус — ол анда. Ол — лектор, масовик, докладчик, краевед. Биске, јиит үйеге, партианын ла иштин ветераны Василий Федорович Чумакаевтен јозок алар, үренер керек, нөкөрлөр.

Мындыј куучынды јиит коммунисттер сүрскей јилбиркеп уккандар. Олор, чындап та, карган ветераннын јүрүмиле таныш эмес болгон. Онын учун јууннын кийинде, бир чөлбө өйдө, туштажып куучынчажарга күүнзегендер.

Василий Федорович сүрекей куунычы, ачык-јарык кичи. Онын өткөн јолы, иштеген ижи чындап та — тирү история. Кыскарта айдар болзо: ак-бандиттердин арткан-калгандарын истежип туткан, партианын ла комсомолдын ячейкаларын тазөгөн, бай-кулактардын ла којойымдардын ар-јөбжөлөрин айрып, бойлорын айдуга ийген, өмөликтең ала колхозко јетире јурт албатыны јангы јүрүмге баштаган, јаанды-јашты бичикке үредер ликбезтер тазөлгөн, кызыл толыктар, клубтар ачылган, үй улустын советтери тазөлгөн өйлөр. Бу ончозы ол туштагы јиит үйеге кандый да кайкамчылу, јалтанбас ла јана баспас өйлөр болгон. Партия кандый ла керекти көдүрип турган болзо, јашбөкүрим ле комсомол јаантайын коштойында болгон. Шак мындыј јүрүмде өскөн учун болбой, Василий Федоровичтин амадузы эмди де — революционный дисциплина, революционный иш, революционный јүрүм!

Улу Ленинниң адын алынган комсомолыс бойының 60 жылдыгын темдектеер тушта, бистин карган ветерандарыс эмдиги јиит үйеле кожо сүрекей сүүнчилү турушкандар. Олор төрөл орооныстың јиит тужыла өзүп, чыдап, бастыра ат-нерелү керектерине туружып келгени учун оморкоп јадылар. Андыйлардың тоозында бис акту күүнистен Василий Федорович Чумакаевти адап јадыс.

Нөкөр Чумакаевтин төш карманында партийный билетле кожо эмдиге ле комсомолдың биледи жүрүп јат. Анда: «Чумакаев Василий Федорович 1907 жылда чыккан, комсомолго кирген өйи — февраль 1928 жыл» — деп, бичип салган.

Бистин күндүлү најыбыс Василий Федоровичке бойының өткөн јаан жүрүминде кандый ла ишти бүдүрерге келишкен. Је олордың ончозы ла воспитательный иштерле колбулу: школдо — үредүчи, нацтеатрда — актер, комсомолдың ла партияның райкомдорында — качы, пропаганда ла агитация бөлүктинг заведующийи. Сүүгени аайыпча бойы таң-алдынан Туулу Алтайда археологияның сурактарыла шинжүчи јуунтылар өткен. Шак аянда Улаган аймакта Балыктујулдың суузының јаарынан тапкан озогы улустың темир кайылып турган печкези ле ол темирдин когы эмди Балыктујулдагы музейде јадыры. Анда јебрен улустың ташка бичиген бичиктерн ле јуруктары, алыпкезердинг тудунган күлер куйагы ла өскө дө сүрекей јилбүлү солун немелер бар. Бу ончозы јагына јалбышту јиит жүректү најыбыстың — Василий Федорович Чумакаевтин тапкан-јөөгөн јөөжөн, келер өйдинг јиит үйезине артыгызып јаткан кереес сыйы.

ӨЛБӨГӨННИНГ ӨЧИНДЕ

Карангүй тўн Палатада тымык Коштој јаткан нөкөрлөрининг уйку аразында кимиректегендерн ле мыжылдашканы угулат. Сергей Сосноповичке десе чек ле уйку келбей јат. Тўн ортозы өдө берди ошкош. Уйе-сөбөктөрн сыстажат. Он колының сабарлары јимиреп турган ошкош билдирет. Уужай тудуп ийейин десе — куру јер Корондузын не деер. Там ла уйкузы учат. Эки көзин јумуп та алар болзо, ол ло отло кайнап јаткан Днепрдинг суузы јап-јарт көрүнип келет.

Мындый учурал уур шырканыг кийинде госпитальда да јадарда болгон, туку ондор жылдар өткөн дө кийинде, оорып-јобой бергенде болот. Ол, байла, өлөрдинг өлгөнчө артып калган неме болбой. Сергей Соснопович Транов Ада-Төрөл учун Улу јууда уур шыркалада, он тогус ла јаштуда эр јагына кенек болуп, эки колдон отырып калган. Қарын, бистинг Ада-Төрөлис эмес болзо, андый кенектерге кандый шыралу жүрүм келижер эди. Партия ла башкаруның килемјизининг

шылтузында пенсия болуш алып, бала-барказын азырап, алган эжиле нак, албаты-жонында тоомжыда жүрүп жат. Олор андый күндүни Ада-Төрлин корыыр улу тартыжуларда туружып, өлбөгөннин очинде алганы жарт.

От-калапту 1942 жылдын корон-соок кочкор айында, Кан-Оозынын военкомадынан фронтко бир кезек уулдар атанган. Олордын ортозында он жети жашту Сергей Транов, онын нөкөрлөри Экинурдан Маа Тордоков, Покой Ойношев, Бедей Алымкин, Сузар Альчин ле Кырлыктан Чындый Мөрүшев болгондор. Бу нөкөрлөр ырыс болуп, бир частыка учурап, 1943 жылда Воронеж городко баргандар.

Тымык Доннын жарадынан Днепрге жетире өткөн жуучыл жолдо кандый күчтер келишпеген деер. Сергей баштапкыда тегин ле стрелок болуп жуулашкан, ошон ары барып жада, чечен адышту жалтанбас алтай уулга РПД деген ручной пулемет берген. Украинанын телкем чөлин жара кезип, талай кептү жайканып аккан Днепр суунын жарадына жеткен кийинде, көрбөгөнди анда көрүп, жүрбеген жүрүмди анда жүрген деп айдар керек.

— Эрте чакта олжо жууларда кырылган албатынын канына Чарастын суузы кызыл канла аккан деп каргандардын куучынынан угуп жүргем, же Днепрдин суузы от-калапка борлоп, от-жалбышка күйүп жатканын акту бойым көрүп кайкагам — деп, Сергей Соснопович эске алынат.

Чындап та, Днепр сууны кечеле, ол жанындагы бийик жаратта коруланып жаткан өштүни жемире басып, жегип чыгарга канча түмен эрлердин бажы барбаган деер. Же кандый да коркышту күч келишкен болзо, кандый да жаан коромжы болгон болзо, Ада-Төрлисти аңзыраган өштүдөн жайымдаар деген амаду бистин черүни калапту кайкамчылу ийдеге көдүргөн.

Сергей Сосноповичтин барган подразделенияези экинчи бөлүкте, ол жанындагы жаратка чыгып алган нөкөрлөрине болушка баргандар. Ол тужында фашисттер чек ле уйазын коскорып ийген адарудый шокчылана берген. Адыш деген немени кижиде аайлаар эмес, Днепрдин суузы торт ло кайнап жаткан немедий болгон.

— Октябрь айдын баштапкы күндеринде соок түжүп, түнде өлө туман Днепрдин үстиле жайылып турган. Шак ла андый бир түнде салду, кемелү, досколорлу, же кем нени тапкан андый ла жүзүн-базын бочколор до колбогон жазалду черү Днепрдин суузы жаар киргенис. Тал-табыш чыгарбай тал-ортозына једип ле барарыста, өштүлердин кайучыл самоледы тегериде парашутту жарыткыш-ракеталар илгилеп салала уча берген. Же онын ла кийинде та не боло берди болбогой: јер-тегери тибиреп, снарядтардан, октордон чачылып турган суу жанмыр чылап ла жаап турган. Ал сагаабыс јаныс ла ол жанындагы

жаратка једер болуп, эки колыс үзүлгөчө эжингенис. Днепрдин балыгына јидирбес јайалталу болгон болбойым. Бистин кемеге снаряд табарбады, уулдар шыркататкан да болзо, кечип чыга бергенис — деп, Сергей Соснопович оңон ары куучындайт.

Көрөр болзо, бистин артиллерия адатан јерлерди ажындыра белетеп шыкап алала, оштүлөр бистин черүни сезерине јетире, сакып отырған болуптыр. Качан кайучыл самолет келип барған кийинде, бистин артиллерия оштүниң үсти төмөн јүстөр тоолу снарядтарды божодып, бу ок өйдө самолетторло бомба чачкылап, бистин черү Днепрдин ол јанына ас чыгымду једип чыгарын јеткилдеген.

Качамалду ой Сергейди Днепрдин ол јанында сакыган болгодый. Удура чурап турған немецтерди туй согор болуп пулеметтын стволы кызыганча адып ла турған. Оңон пулеметтын алдынан от-јалбыш јалт эткен, та не боло берген, бойы да ондобой калған. Бир ле билинип келзе, байагы пулемеды да јок, эки колы кызыл кан. Оң колынын билегинен омырылып калған, јүк ле терезинен тудулып турған ошкош. Је бу да өйдө санитар нөкөри шыркаларын јума тудуп, ару пакет-тангышакла тангыла, ок тийбес алыс јерге сүүртеп салған. Ол Сергей Сосноповичтин турушкан калғанчы јуу болгон.

Днепрде болгон јууларда Трановтын јерлеш-нөкөрлөри Маа Тордоков, Сузар Альчинов, Чыңдый Мөрүшев ле Жанибек Елеусов кожо болгондор. Ол јууларда Елеусовко Советский Союзтын Геройы деген ат-нере адалған.

Экинчи группа инвалид Экинур журтына јанып келерде, алған эжи, ада-энези бар эмес, Күчүк эјези уткып алған. Сергей алты јаш-туда энезинен, он бир јаштуда адазынан өскүс арткан, Ада-Төрөл учун учун Улу јууга атанарга јетире ол эјезинде өзүп чыдаган. Онын да учун энезиндий эјезине иженип, эжигине базып келбей база кайда баратан эди.

Төрөл журты фронттон ыраакта да турған болзо, ээзи јок ээн туралардын оңкойыжып калған көзнөктөри, јуудагы журттарга кеберлешкандый да эрикчилдү көрүнген. Албаты-јон мында да шырага бастырып аштап-суузап јатканын көрүп, јинт јуучылдын јүреги сыстаган. «Кайда барар? Нени эдер? Айылда канайып отырар?» — деген санаалар Сергейге чек амыр бербей турған. Бир күн эртен тура конторага барған.

— Э-э, карындаш, ичкери базып, төр јаар өт. Амыр-эзенинги, амадаган керегинди куучында, угайын?! — деп, колхозтын председатели Қалан Иванович Чакыров эки колын јайа тудуп, удураскан.

Јаан кижинин сүмелү куучыны арт-учында Сергейди јылкычы болор јөпкө экелген. Анайып, 1944—1945 жылдарда Бабин Чадак, Блинаков Бойдош баштаган улусла кожо колхозтын јылкызын кабырган.

— Ох, ол Улужайдын тайгаларына жайгыда жүрүп көргөн болзор! Онын элбегин, онын жаражы, андагы турган тоозы жок мал, аныкужу, аржан-суузы, бөлгөн-чөби, өрөгү турган көк тегеризи — деп тоолоп браадала, кенетийин көзине мөлтиреп келген жашты кенек сабарларыла арчый тудуп, унчукпай отыра берди. Онойып эмеш отырала, — Мен шыркага үзеери, контузиядан улам, талгак жангам Карын, бу алтайыма базып жүрүп, алкыш-бийанды анан алган болбойым: аркасыным жеңилип, алкы-бойым ондонып баштагам — деп, куучынын көндүктирди.

...Жаан ырыс бистин нажыбыска 1946 жылда келген Кыпчак сөөктү Бабандеев кезегинин жаан балазыла — Жылымла жал жүреги жаражы жагыс одуга от салып, жаан жүрүмди кожо өткүрер болуп, айылду-журтту боло бергендер. Онон бери бистин кенек-кемчиктү нөкбристин жүрүми, чындап та, кесип-жараш болуп кубулган. Алган эки Жылым Бабалыевна сүрекей ак санаалу, айлы-журтына, азыраган балдарына килеңкей, кичеңкей, албаты-жонына эптү кылык-жаңду болгонунун шылтузында озор одус жылды ажыра журтап, эмдиге жетире эптү-жөптү каргандар азырап чыдаткан балдарына, айландыра жаткан жонына сүүнгнилеп жүрүлөр.

Бала деген неме кажы ла кижинин иженчилү ырызы Озор жакшы жүрзе — сүүнчилү, жаман жүрзе — карыкчылду. Же Трановтор кезеги бойлоры оору-жоболго бастырып жудаган да болзо, озор түней ле ырысту. Жылым Бабалыевна беш бала азырап чыдаткан. Озордын жааны — Ирина Көзүл журтта, КПСС-тин XXI съездинин адыла адалган колхозтын баш бухгалтери, уулы Иван ла келди Галина — колхозто койчылар, экинчи уулы Григорий ле келди Надежда, ортон кызы Валентина ла оогош кызы Лидия ончозы бийик үредүлү специалисттер.

Сергей Соснопович ле Жылым Бабалыевна жагыс та бойлорынын балдарын чыдадып, албаты-жонго тузалу улус эдип азырап жаткан эмес, анайда ок Күчүк эезинин төрт балазын чыдадарына жаан болужын жетиргендер Акойт деген уулчагын үч жаштудан ала азырап алала, бийик үредү бергендер. Эмди Акойт Жырпанович Чырбыков айылду-журтту, төрт балалу, Экинурдын орто үредүлү школында математиканын үредүчизи болуп иштеп туру. Арткан үч балазы дезе кышкыда, үредү тужында, Трановтордын айлында жүргүлеген. Жайгы каникулда энезине барып, жажыл турлуда койлор кабырарына болушкылайтан Анайып, эмди озор до ончозы чыдагылап калды Клара — айылду-журтту, эки балалу, КПСС-тин XXII съездинин адыла адалган колхозтын бухгалтери, Михаил база эки балалу, колхозто жылкычы болуп иштеп туру. Оогош уулы Антон Новосибирскте связьтын техникумын божоткон.

Бу кайды Алик угуп жүрген. Же андый да болзо, карган инвалид энбөкөри кайлаарда, бүгүн соныркап угар күүни келген.

Оббгөн ненин де учун бир эмеш кайлап отырала, топшуурын туура салып, кангазын ойто ло камыза берди

— Мен кайлап болбой жадым, уулым.

— Кайтты, акабыс?

Кангазынын ыжын бүдемик турага куйундалта божодып ийеле, сагыш алынган чылап, айтты:

— Алик, сен жуу деген немени билеринг бе, не ол?

— Мен кайдан көрөйин... Улустан ла угуп турбай. Же угарын мен сүүп жадым. Слер эмеш куучындап берзегер кайдар?

— Оны канайып куучындаар. Кыскарта айтса — ол от-жалбыш, ол өлүм, ол түби жок шыра...

База бир эмеш унчукпай таңкылап отырала:

— Мен кайлаар болзом, ол ло баатырлардын жүрүмине једип келгемде, Ленинград көзиме көрүнип келер. Мен Ленинградты фашисттердин курчузынаг јайымдаар жууларда болгом. Анда не болбогон дейзин. Жуучыл кижн шыркалатканда эмезе өлгөндө, анда кижн коркор неме жок. Бистинг ол өйдө жүрүмис андый болгон. Же качан албаты ачыналап өлгөндө, ада-јаш баладан ала азыраган энезине јетире кырылып калганын көргөндө, кижн ачу-коронго чыдажып болбос, коркышту неме. Мен андый немени Ленинградта көрдим — деди.

— А слерди мен көрүп отырзам, бүгүн кандый да кунукчылду ошкош билдиредигер. Не болгон болотон деп, мен бойым да эсинбей жадым — деп, Алик араайынан унчукты

— Бүгүнгизи бир башка. Сен билеринг бе, мен сендий уул тужымда шак ла мында өскөм. Адам эштинг айлы бу ла Төн-Бажында болгон. Онон бери көп жылдар өткөн. Эмди дезе айылга толо балдарымды артыргызып салала, сениле кожо кунајындар кабырар болуп келдим. А сагыжымда үйдеги балдарым мени сагып отырган ошкош билдирет. Же эмеш јаандарын канайдар, ол Лайка деген кызычагымды ла санангамда, ойто ло мантадып јана бергедийим...

— Ол кызычагаар Лариса эмес бе ди?

— Чын, Лариса. Же мен оны, эг ле оогош он экинчи балам учун, анайда эркелеп адап турбай. Онын јажузы ла тилгереги коркышту бала ине.

...Дмитрий Петрович Белешев Ада-Төрөл учун Улу жууга барала, Лениннин адыла адалган улу городты козулаарга турушкан. Анда ол уур шыркалаткан. Же госпитальда военный врачтар оны эмдеп, ойто стройго тургускан. Рядовой солдат, одус үч јашту алтай өббгөн, ойто ло фронтто. Онын жуучыл јолында Смоленск город, јүстөр тоолу јурттар, кату жуу-согуштын јолдоры, учында — Украина — Харьков.

— Таш күйер деп мен качан да бодобогом, же күйер болзо жарчаадан да башказы жок эмтир Акту ла бойм көзимле көрдим — деп, Дмитрий Петрович куучындайт.

Ол чын Андый куучынды бойынын эки көзиле көрбөгөн кижиди айдып болбос. Же керек жаңыс ла от-жалбышта эмес, андый от-калантын ортозында жеңү алган уулдарда деп айдар керек. Онызын ол ло Белешевтин эске алынган бир учурал биске жарт керелейт.

— Бис төрт солдат болгоныс. Төртүлебис төрт башка укту албатынын уулдары. Мен — алтай, Семен — орус, Ахмет — казах, Арам — армян. Бис бир жаан туранын ичине кире конуп барарыста, устиндеги этахта немецтер болгон. Олорго эптү, гранатты тепкиштеп тужуре мергедеп ийгенде, алдындагы этахта келип жарылар, а бис алдынан өрб мергедее болзобыс, гранатыс жол ортодо, ол эмезе ойто кайра келип жарылар. Арга жокто бис столдорды, дивандарды, не ле туштаган немелерди тепкиштин алдына жууп, өртөл ийгеннис. Тура жалбырап күйе берген. Немецтер ыш ла оттын ортозында аргазын таппай, көз-нөктөн чыгара калыгылаган. Олорды бис алдындагы этажтын көз-нөктөрине автоматла кыра адып салганыс — деп куучындайла, база ла куулы бооколду кангазын алып камысты.

Немецтердин калганчы гранатынын жарылган оодыгы Дмитрий Петровичтин белин кезе согуп ийген. Бу шырка керегинде ол ненин де учун куучындабады. Байла, ол «мен үргүлжиге кенек, а канча-канча нөкөрлөрүм бажын салган...» деп сананган болгодый.

1945 жылдын жазы. Советский Черүнин жуучыл солдады. Дмитрий Петрович Белешев, жаан шыркадан улам узак дйгө госпитальда жадала, төрөл журтына жанып келген. Алган эжи, азыраган балдары амыр-эзен Кара-Чаалдагы фермада иштеп тургандар. Уин Мырый фермада уй саачы болгон. Ол тужындагы кичинек үч балазы адазынын жанып келгенине сүйнгилеп, солдаттын ачу терлү чамчазын жытап, койнына кирип алган жаткылайтан. Керек дезе балдары адазынын гимнастерказын энезине жунарга да бербейтендер Эскирип калган гимнастеркадан адазынын жыды жытанып турар.

Ол сүрекей жаан ырыс Канду жууга жүреле, солдаттын жалакайын жылыткан жүреги алган эжин, азыраган балдарын көрүп жымжаган. Албаты-жонынын жадыны ол өйлөрдө күч те болгон болзо, бастыра ийде чыдалын фашистерди женерине ууландырып иштеп тургандар Фронттон жанган Дмитрий Петрович ол тужында кереес немедий килемжилү болгон. Же Дмитрий Петрович эки тайакту инвалид, фермадын ишчилерине мал кабырарына болужып баштаган.

Жуунун кийиндеги амыр өйлөр билдирбей өдө берген Дмитрий Петровичтин билезине эки уул кожулган. Ырысту биле алдынан мал кабырып, төрөл колхозында иштеп жүрген. Жеткер жең алдында деген.

дый, балдарынын энези кенетийин оорыйла, јада калды Качан да карыкпаган солдаттын жүрегин ачу-корон басты. Ада-жаш балдары айылдын ичинде өскүс арттылар Канайдар... өйлөр өткөн кийинде бала-барказын өрбө тартар, аяк-казанын азып, айылдын ичин баштап отырар кижери керек болгон. Андый кижери, үч балалуу, өбөгөннн жууда короп калган, Магдалина деген үй кижери болгон.

Экилеси өскүс арткан биле биригип, сегис баланы кижери эдип чыдадарына чырмайгандар. Олордын кичеегени — мал Койлор кабырып, Аройдын тайгазында да жайлагандар, уйлар кабырып, Онуш ичинде де кыштагандар. Бала-барказыла кожо Дмитрий Петрович мал ижинде көп жылдардын туркунына иштеп келди. Эмди олордын балдары сегис эмес, он эки.

— Эки бойыс ла эзен-амыр жүретен болзобос, эмдигидий амыр ойдо балдарысты чыдадып аларынан жалтанбай жадыс. Кезикте азырап жаткан малдан чыгым боло бергенде, кижинин сагыжына сүрекей жаман болотон эмтир — деп, Дмитрий Петрович айдат.

Андай күч учурал былтыр болгон. Олор Жаман-Меес деген жерде төрт жүстеги ажыра ирик кабырып турган. Бир күн Дмитрий Петрович койлоп жүрерде, койлоры кенетийин уркийле, карганалу кайыр меес төмөн чачылып барган. Он кирези бөрү койлордын ортозында элбегдежип, көндөй мылтыктын аткан табыжынан да жалтанбай, кардын үстин канла кызарта будып, камык койлорды кыра берген.

— Корондузын не деер... Айландыра ак чөл болгон болзо, база андый болор беднн Бистинг мал кабырып турган жерис кайыр меестерлү, кара аркалу жер ине. Онын учун ачап бөрүлөр агаштан жагыс ла чыга конуп келгенин көрүп каларын — деп, Дмитрий Петрович кордоп куучындайт.

Же улу жууда тартыжып, таскаду алган солдат, эмди амыр-эңчү де жүрүмде бойынын турумкайын ла иштегенкейин көргүзөт. Колына алган малын коромжы жогынан кичееп аларына ого ачап бөрүлөр де, ачу-корон сооктор до буудак эмес. Ол күнүн ле сайын чаңкыр кырларда мал одорлодот, куулы бооколду канзазын камызып алала, үүрлү малын айландыра арыктап турат. Жай өйинде жараш чечектери жайылган жалаңдарда жүрет, кыш өйинде кырдагы соок салкындарла куучындажат.

Өткөн жайгыда Дмитрий Петрович Башкуштын ол жанында, Лүндүктин таскыл тайгазында торбоктор кабырган Бу турлу колхозтын төс журтынан — Балыктуулдан ыраагы сегизен беристеге шыдар жер. Анда бир алым ого сок жагыска иштеерге келишкен. Ненин учун лезе, бу турлуда иштеген малчы жеткер болуп жада калган. Мал ээн артарга жат.

— Слер, жаан кижери, мындый кату учурал болгон жерге барып, мал

ды кичеегер. Анда күч, је бойыгар да оны билип турган болбойыгар — деп, бригадир нök. Тадышев эп-жöплö сураган.

— Мындый учуралды кем сакыган... Је канайдар, карындаш, болужар керек. Бу иштип-тоштын күч öйинде оноор кемди ийер, мен бойым да билип жадым. Баргайым база, је айылдагы огош балдарымды көрүп, болуш јетиригер. Мен анда барзам, база анайда ок албадарым — деп, бели-буды шыркалу да болзо, Дмитрий Петрович јöбин берген.

Ыраагын бодозо, јер түби деп айдар керек, је турган турлунын бийигинен көргөндö, чынынча, јердин төбöзи күн эртен тура үч часта тийип јат. Бу öйдö Башкуштын ичи ойгонбогон, јык ла ункуда јадат. Анда, ол төмөн түже берген терең öзöктөрдүн ичинде, уур кара булуттар түнөп калгандый тымык турганда. Дмитрий Петрович торбокторын куу таскылга чыгара айдап баратан. Таскылда көгöөн, томонок деген немелер јок, серүүн. Онын да учун ченемелдү малчылар семиртетен малды јайгыда таскылга чыгарат.

...Таскылда күс. Öзöктин ичи öлö-јажыл јаткан. Јайыла јааган јааш-јагмыр деген немеге кижн чыдаар арга јок болгон. Кеп-тон до, ээр-үйген де јыдырга јеткен. «Колхозтын правлениези бистин малчыларга катанчы брезентти та не алып бербейтен болбой» — деп, малчылар бойларында кородоп сананатандар. Бир ле күн ак кар айланыжып, туунын бажынан берн агаш-ташты буркеп ийген. Ачык кажаннын ичинде мал да јадар аайы јок, малдын јаш öтöги чейиле берген.

— Је, Алик, сени колхоз старший малчы эдип туткан. Андый да болзо, карындаш, мен бодозом, шыдынар öй једип келди. Малысты айдап алып, јүк каларда Јүндүкке јетире көчöли — деп, Дмитрий Петрович нököринен јöп сурап отырды.

— Мен оны бойым да көрүп жадым. Је слерди, јаан кижини, не деп айдар эмеш деп сакыгам — деп, Алик удур айдат.

Ыраак тайгада мал кабырып јүрген эки нökör эп-жöплö куучындажып алала. Јүндүктеги јуртка көчүп келдилер. Анда бир эмеш отырып јүргенче, колхозтон элчи келди. Элчи Адар-Карасуудагы кыштуга көчсин деген јетирүү экелген эmdir.

Эмди олор анда, Адар-Карасууда, Дмитрий Петрович Белешев бойынын кару нököрилe. Алик Васильевич Язаровло экү, јайыла таскыл тайгада кабырып, семиртип алган торбокторын малдап јадылар. Олордын малы эмди торбоктор эмес, келер јаскыда үүрге кожулатан кунайындар. Шақ мынайда бу эки нökör быжыл, башјылдыктын үчинчи јылында, төрөл колхозына база бир ферма уйлар белетеп јадылар.

1968 жыл, ноябрь

БЕЛЕК

Сөстөри К Төлөсовтын

Белек эдип берерге
Калта көктө дешкилейт.
Солоньдый учукла
Шабылайтан дешкилейт.
Чечектеген таңдагы
Көккө канай кирет не?
Чалынду айдын түндери
Журукта канай турат не?
Мызылдашкан жылдыстар
Имдежетен ол болор.
Ак уйкулу бу туулар
Амырайтан ол болор.

Күүзи А. Тозыяковтын

Конконун ыраак кожоны
Угулбазын, чаптыгын.
Алыс үндү аржан суу
Шымыранбазын, ачузын.
Калта ажыра таңдакты
Көөркийине ол сыйлаар.
Солоньгулу күүниле
Көөркийине ол жапсыыр.
...Солоньгулу, таңдакту
Сыйды санан мен кайттым?
Солун жараш үниңге
Сөсти айтпас сен кайттын?

Handwritten musical notation on a single staff, featuring a treble clef, a key signature of two sharps (F# and C#), and a 2/4 time signature. The notation includes a whole rest followed by a quarter note with a sharp sign (♯) and a half note. The lyrics "OP DEK" are written below the staff.

Handwritten musical notation on a single staff, featuring a treble clef, a key signature of two sharps, and a 2/4 time signature. The notation consists of a series of chords, each marked with a sharp sign (♯). The lyrics "OP DEK" are written below the staff.

Handwritten musical notation on a single staff, featuring a treble clef, a key signature of two sharps, and a 2/4 time signature. The notation includes a whole note, a quarter note, a half note, and a quarter note. The lyrics "OP DEK" are written below the staff.

Handwritten musical notation on a single staff, featuring a treble clef, a key signature of two sharps, and a 2/4 time signature. The notation consists of a series of chords, each marked with a sharp sign (♯). The lyrics "OP DEK" are written below the staff.

Handwritten musical notation on a single staff, featuring a treble clef, a key signature of two sharps, and a 2/4 time signature. The notation includes a whole note, a quarter note, a half note, and a quarter note. The lyrics "OP DEK" are written below the staff.

Handwritten musical notation on a single staff, featuring a treble clef, a key signature of two sharps, and a 2/4 time signature. The notation consists of a series of chords, each marked with a sharp sign (♯). The lyrics "OP DEK" are written below the staff.

Handwritten musical notation on a single staff, featuring a treble clef, a key signature of two sharps, and a 2/4 time signature. The notation includes a whole note, a quarter note, a half note, and a quarter note. The lyrics "OP DEK" are written below the staff.

Handwritten musical notation on a single staff, featuring a treble clef, a key signature of two sharps, and a 2/4 time signature. The notation consists of a series of chords, each marked with a sharp sign (♯). The lyrics "OP DEK" are written below the staff.

БАЖАЛЫКТАР

- Б. Суркашев. Сүүген бйим — кесен жай 2
 КПСС-тин Төс Комитетинде Н. Тодошев көчүргөн 3

ПРОЗА

- Т. Шинжин. Ак турлу 7

ЖИИТ УНДЕР

- К. Ельдепова. «Алтай ууддар санагам...», «Кичинек журтта кырлар ортодо...», «Жаскы жаштар жолдолып...» 42
 Б. Бурмалов. Агару бир кун. Жайгы журук. Кару үредүчилериске. Башкөс 44
 Н. Бельчечекова. Жалкынга соктырган мөш. Катап ла... «Айдын түйнде чакыма...» 46

КОЧУРИШТЕРДЕН

- В. Белов. «Айрылыш төгдө». Ж. Каничин көчүргөн 47
 А. Демченко. «Чейне керегинде куучын». Н. Тодошев көчүргөн 54
 Лопе де Вега. Сүмелү кыстын сүүжи. П. Самык көчүргөн 67
 В. Куницын. Пер-Лашезтеги туштажу. Съездке уткуул. Т. Торбоков көчүргөн 111

СТАТЬЯЛАР

- А. Тыбыкова. Төртөн жыл өткөн кийинде 112
 Ф. Сатлаев. Сибирьдин байлык ла жараш жери. Н. Тодошев көчүргөн 122
 Б. Кудирмеков. «Он үчинчи председатель» 128

ОЧЕРКТЕР

- Г. Калкин. Тирү история. Өлбөгөнниң өчинде. Жуучылдын салымы 134
 Белек /кожон/. Сөстөри К. Төлбөсөвтин, күүзи А. Тозьяковтын 146

С6 /Алт/
 А — 528

А 70303—027 82—82
 М 138 /03/ 82

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1982

ЛЕТО КРАСНОЕ

Литературно-художественный сборник
 На алтайском языке

Редактор Б. Телесов. Художник И. Митрофанов. Худ. редактор В. Ортонолова. Тех. редактор М. Шелепова. Корректор С. Торбоков.

Сдано в набор 13/IX 1982 г. Подписано в печать 29/XI 1982 г. Формат 70x84¹/₁₆. Усл. п. л. 10,82. Уч.-изд. л. 9,05. Бумага тип. №3. Тираж 1000 экз. Заказ 3336. Цена 65 коп. АН 05262.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

ТУЗЕДУ

67 страницда алдынан брö учинчи жолды мынайда кычырыгар: Лопе де Вега — испан драматургиянын улу чöмдөсөчизи, нацио-

65 АННА

